

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MILLIY ARXELOGIYA MARKAZI**

RAXMON IBRAGIMOV

ARXELOGIYA

5120300 – Tarix (jahon mamlakatlari bo'yicha)
ta'lim yo'nalishi

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
"Fan" nashriyoti davlat korxonasi
Toshkent – 2022

UDK: 902(075)

KBK: 63.4ya73

I - 14

Mas'ul muharrirlar:

Akademik Sagdullayev A.S.

t.f.d. Maqsudov F.A.

Taqrizchilar:

t.f.d. Egamberdiyeva N.A., t.f.n. Murodova D.H.,

Muhammadiyev A.G'.

O'quv qo'llanmada kishilik jamiyati tarixining paleolit davridan o'rta asrlargacha bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti jarayonlari eng yangi arxeologik ma'lumotlar asosida yoritib berilgan. Barcha hududlar va lokal madaniyatlar arxeologiyasi batafsil bayon qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2018-yil 26-martdagi 274-sonli buyrug'iga asosan o'quv qo'llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Milliy arxeologiya markazi Ilmiy Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan (O'zR FA MAM 2021-yil 29-oktabrdagi Ilmiy Kengashining 10-son bayyonnomasi)

ISBN 978-9943-19-655-1

© Raxmon Ibragimov

© "Fan" nashriyoti, 2022

MUQADDIMA

“Arxeologiya” o‘quv qo‘llanmasi O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim muassasalari Tarix yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan “Davlat ta‘lim standarti”ning “Ixtisoslik fanlar blokiga kirgan” “Arxeologiya” fanining o‘quv dasturiga muvofiq “Tarix (jahon mamlakatlari bo‘yicha) yo‘nalishi talabalari uchun yozilgan. Shuningdek, ushbu o‘quv qo‘llanma “Antropologiya va etnologiya” ta‘lim yo‘nalish o‘quv rejasiga kiritilgan “Arxeologiya” fani dasturiga ham mos keladi. O‘quv qo‘llanmani yozishda respublikamiz va chet elda nashr qilingan o‘quv adabiyotlari, darslik va o‘quv qo‘llanmalarining o‘quv-uslubiy tajribasidan foydalanib, ular asos qilib olindi. O‘quv qo‘llanma Oliy ta‘lim muassasalarining o‘quv adabiyotlarini yaratishning an‘anaviy usullari negizida, “Arxeologiya” fanining zamonaviy o‘quv-uslubiy va ilmiy yutuqlaridan keng foydalangan holda yozildi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar talablariga amal qilinib, yangi innovatsiya g‘oyalari bilan boyitishga harakat qilindi. Keyingi o‘ttiz yillikda arxeologiya fani sohasida qo‘lga kiritilgan ilmiy yutuqlar o‘quv qo‘llanmada aks ettirildi. O‘quv qo‘llanma mavzulari Vatanimizning qadimgi tarixi va madaniyatini talabalar ongiga chuqur singdirish va ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga qaratilgan.

O‘quv qo‘llanmada xato va kamchiliklardan holi emas. Ushbu nuqsonlar yuzasidan fikr va mulohazalarini bildirgan o‘quvchilarga muallif oldindan o‘z minnatdorchiligini bildiradi.

KIRISH

Tayanch so'zlar: manba, shurf, yodgorlik, stratigrafiya, planigrafiya, davrlashtirish, tadqiqot usullari.

Kishilik jamiyati tarixi uzoq davom etgan murakkab madaniy-tarixiy jarayonlardan iborat bo'lib, ularni o'rganish va qayta tiklash arxeologiya fanining muhim vazifasidir. Ma'lumki, insoniyatning o'tmish tarixi manbalar asosida o'rganiladi. Ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan jamiki narsalar manba hisoblanadi. Manbalarning moddiy va yozma turi ajralib turadi. Insoniyat tarixining 99,8 foizdan ko'proq qismi yozuvsiz davriga to'g'ri kelib, dastlabki yozuv namunalari taxminan besh ming yil avvalgi davrga oid. Lekin qadimgi yozma hujjatlar kishilik jamiyati tarixini to'liq yoritib bera olmaydi. Shuning uchun insoniyatning yozuvigacha, qisman yozuv paydo bo'lgandan keyingi davr tarixini o'rganishda moddiy manbalarga ehtiyoj tug'iladi. Natijada insoniyatning yozma manbalar yoritib bera olmagan davri va sohalarini o'rganishga asoslangan **arxeologiya** fani vujudga kelgan.

Arxeologiya atamasi antik davridayoq ma'lum bo'lib, tarixchi Fukidid o'zining "Peloponness urushi" (mil. avv. V asrda) asarida keltirgan. Qadimgi yunon faylasufi Platon (mil. avv. 427–347 yillar) arxeologiya (*arxayos* – *qadimgi*, *logos* – *fan*) so'zidan qadimgi davr tarixini bayon qilish maqsadida foydalangan. Uning fikriga ko'ra o'tmish to'g'risida hikoya qiluvchi arxeologiyaning vazifasi qadimgi inshootlar va san'at yodgorliklarini o'rganish va ularni sharhlashdan iborat bo'lgan. Antik davrida arxeologiya atamasi paydo bo'lib qolmasdan, insoniyatning o'tmish tarixini o'rganish yo'lida ham dastlabki qadamlar qo'yiladi. Bu davrda yashagan rimlik mutafakkiri Tit Lukretsiy Kar "Narsalarning tabiati to'g'risida" nomli asarida (mil. avv. I asr) insoniyat tarixini tosh, mis, bronza va temir davrlariga bo'lib, arxeologiya bilimiga tamal toshini qo'ygan edi.

Arxeologiya fanining predmeti jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy, etno-madaniy, diniy-g'oyaviy munosabatlarni o'zida mujassam etgan moddiy va ma'naviy madaniyat yodgorliklari hisoblanadi. Bir so'z bilan aytganda jamiyat tarixidan darak beradigan jamiki moddiy ashyolar arxeologiya fanining predmetidir. Umuman, arxeologiya

kishilik jamiyatining qadimgi va qisman o'rta asrlar davr tarixini moddiy manbalar asosida o'rganadigan fan bo'lib, tarix fanining tarkibiy qismini tashkil etadi.

Arxeologiya manbalari. Kishilik jamiyatining taxminan 3 mln yildan ortiq tarixining atigi yuzdan 0,02 % qismi yozuvli davriga to'g'ri keladi. Insoniyatning yozuvsiz davrdagi tarixini o'rganishda moddiy ashyolar asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Dunyodagi ko'pchilik xalqlar yaqingacha yozuvni bilmagan. Ularning o'tmish tarixini faqat moddiy manbalar asosida o'rganish mumkin.

Arxeologiya insoniyatning ibtidoiy davr tarixini to'liq, keyingi davrlarining yozma manbalar ochib bera olmaydigan masalasini o'rganishga asoslangan fandır. Qadimgi va qisman o'rta asr yozma manbalari tarixining ayrim tomonlarini, xususan, ijtimoiy-siyosiy hayotini yoritish imkoniyatiga ega. Insoniyat tarixning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohasining ko'pgina asalalari mavjudki, ularni faqat moddiy manbalar asosida qayta tiklash mumkin. Moddiy manbalarning ikki turi ajralib turdi. Birinchisi, qazilma odamlar va hayvonlarning suyagi hamda o'simliklarning qoldig'idan iborat tabiiy manbalar. Ularni paleoantropologiya, paleozoologiya va paleobotanika fanlari tomonidan o'rganiladi. Tabiiy manbalar antropogonez jarayoni, eng qadimgi davr faunasi, florasi va ular asosida shakllanadigan xo'jalik xususiyatini o'rganishga xizmat qiladi. Moddiy manbaning boshqa bir muhim turi insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy ashyolar, ya'ni narsalardir. Ular ilk paleolit davriga oid oddiy tosh qurolidan tortib, mahobatli qurilish imoratlari, ishlab chiqarish inshootlari, turli xildagi narsalar yoki yuksak mahorat va estetik did bilan ishlangan amaliy san'at namunalari-yu hamda boshqa moddiy ashyolardan iborat.

Arxeologiyada moddiy manbalarning sinonimi sifatida "*yodgorlik*" atamasi ham qo'llaniladi. Yodgorlik so'zi tosh davri makonlari, qishloqlar, qabr-qo'rg'onlar, shahar xarobalari, yerning ustki qismida saqlanib qolgan me'moriy obidalar va boshqalarga nisbatan ishlatilsada, insoniyat tafakkurining mahsuli bo'lgan barcha moddiy ashyolarni ham ifodalaydi.

Moddiy manbalar joylarda olib borilgan tadqiqot ishlari natijasida to'planadi. Tadqiqot ishlari maxsus ilmiy muassasalar: arxeologiya ilmiy-tadqiqot instituti, oliy o'quv yurtlarning arxeologiya kafedrasi va ilmiy muzeylari tomonidan amalga oshiriladi. Arxeologiya qidiruv, qazishma va nazorat ishlari maxsus vakolatga ega bo'lgan muassasalar tomonidan amalga oshirish O'zbekiston Respublikasining "*Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish*" to'g'risidagi Qonunining 20-moddasida qat'iy belgilab qo'yilgan. Tadqiqot ishining vazifasi ma'lum yodgorlik yoki yodgorliklarni o'rganib, aniqlangan moddiy manbalar asosida mahalliy hududning tarixini yoritib berishdan iborat.

Arxeologiya bir qancha tarixiy fanlar bilan uzviy bog'langan bo'lib, kishilik jamiyati tarixini o'rganishda ularning ma'lumotiga tayanadi. Ulardan *etnografiya* – ibtidoiy davr tarixini tiklashda, turli ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyot bosqichida bo'lgan xalqlarning moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganadi;

antropologiya – odamlarning jismoniy qiyofasi, uning o'zgarib borishi va tarqalishini o'rganadi;

geologiya – yer qatlamlarining vujudga kelishi va tuzilishini o'rganadi;

geografiya va uning bo'limi *paleogeografiya* – qadimgi davr atrof muhitining rivojlanish xususiyatlarini o'rganadi;

demografiya – aholi soni va ularning o'sib borishi, tug'ilish va o'sish darajasini o'rganadi;

paleobotanika – qadimgi o'simliklar turining xilma-xilligini o'rganadi;

paleozoologiya – fauna populyasiyasiga asoslangan bo'lib, qadimgi hayvonot dunyosining tarkibini o'rganadi.

Shuningdek, arxeologiyada ximiya va fizika, matematik statistika, informatika fanlari yutug'idan ham foydalanadi.

Arxeologiya tarkibida bir necha yordamchi tarmoq fanlar mavjud. *Sfragistika* – (yun. muhr) muhrlar (qoliplar) va ularning turli narsalardagi izini o'rganuvchi yordamchi tarix fani. *Gliptika* – (yun. o'yib yozmoq, naqsh solmoq) qimmatbaho va yarim qimmatbaho toshlarga naqsh solish bo'yicha amaliy-bezak san'atining bir ko'rinishi. *Torevtika* – (yun. metallga bo'rtma (relyef) solingan naqsh)

metall buyumning sirtiga o'yib, yoki bosib naqsh solish san'ati. *Numizmatika* – (yun. tanga) tanga zarb qilish va pul muomalasini o'rganadigan yordamchi tarix fani. *Epigrafiika* – (yun. yozuv) qattiq (tosh, metall, sopol) narsalarning sirtiga bitilgan yozuvning mazmuni, shaklini o'rganadigan hamda ularning ma'lum davrga va madaniyatga mosligini tasniflovchi yordamchi fan.

Arxeologik tadqiqot ishlari. Arxeologik tadqiqot ishlari qidiruv, kuzatuv va keng ko'lamli qazish ishlaridan iborat. Arxeologiya tadqiqot ishining dastlabki qidiruv bosqichida ma'lum davrga oid yodgorliklarni izlab topish ishlari amalga oshiriladi.

Arxeologik tadqiqotning ikkinchi bosqichda aniqlangan yodgorlik haqida umumiy ma'lumot to'planadi. Birinchi navbatda, yodgorlik to'g'risidagi afsona va rivoyatlar so'rab surishtirilib, uning sirtida saqlanib qolgan moddiy ashyolar o'rganiladi hamda dastlabki ilmiy xulosa qilinadi. Keyin yodgorlikning davri va bosqichlari, madaniy qatlamlari to'g'risida umumiy ma'lumot olish uchun shurf tashlanadi. Shurf kvadrat yoki to'g'ri to'rtburchak shaklida, tomonlari ikki metrdan o'n metrgacha, hatto undan ham ortiq bo'lishi mumkin. "*Shurf*" nemischa so'z bo'lib, qazimoq, degan ma'noni anglatadi.

Arxeologiya tadqiqot ishining oxirgi bosqichida yodgorlikda keng ko'lamli qazishma ishlari olib boriladi. Har qanday *stratigrafik* qazilma yodgorlikning materik, ya'ni yerning soz tuproq qatlamli qismigacha (ba'zi joylarda tosh yoki qum) qazib tushiladi.

Madaniy qatlamda insoniyatning kundalik turmushi tarzi, xo'jalik faoliyati va g'oyaviy qarashlari o'z aksini topgan. Madaniy qatlam yillar, asrlar davomida to'planib boradi. Yodgorliklar bir va bir necha o'nlab madaniy qatlam shakllanib, ularning qalinligi bir necha o'n metrgacha borishi mumkin. Madaniy qatlamning qalinligi yodgorlikda yashab o'tgan odamlar hayot faoliyatining davomiyligiga bog'liq.

Tadqiqotchi arxeolog yodgorlikni o'rganar ekan, qazishma jarayoni va topilgan moddiy ashyolarni kundalik daftariga qayd qilib boradi. Qazishma ishi nihoyasiga yetgandan so'ng yodgorlikdan topilgan moddiy ashyolar ilmiy muassasada qayta ishlanadi. Qazishma natijasi bo'yicha yozma hisobot tayyorlanib, u mutasaddi davlat

muassasiga taqdim etiladi. Arxeologik qidiruv, qazishma va nazorat ishlari maxsus vakolatga ega bo'lgan muassasalar tomonidan amalga oshirilishi O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan 2009-yil, 13-oktabrda qabul qilingan *“Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish” to'g'risidagi Qonunning 20-moddasida belgilab qo'yilgan.*

Hozirgi paytda birgina O'zbekiston Respublikasi hududida qadimgi va o'rta asrlar davriga oid besh mingga yaqin turli xil arxeologiya yodgorliklar qayd qilingan. Ushbu yodgorliklar O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan davlat muhofazasiga olinib, huquqiy asoslari *“Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish” to'g'risidagi (34-moddadan iborat) Qonunida belgilangan.* Mazkur qonunning 4-moddasida Arxeologiya merosi obyektlarining mulk huquqi faqat davlatga tegishli ekanligi belgilab qo'yilgan.

Arxeologik davrlashtirish usullari. Kishilik jamiyati tarixini davrlashtirishning *nisbiy va mutlaq* usullari mavjud. Nisbiy davrlashtirish moddiy manbalarining davri va bosqichlarini aniqlashda qo'llaniladi. Nisbiy davri topilgan moddiy manbalar: tosh quroli, sopol, metall buyum va boshqa narsalarning xom ashyosining xususiyatini o'rganish va qiyosiy tahlil qilish orqali belgilanadi. Unda ma'lum bir davr (paleolit, mezolit, neolit va boshqalar) va ularning (ilk, o'rta, so'nggi) bosqichlariga oidligi to'g'risida ma'lumot beriladi. Kishilik jamiyati ibtidoiy davr tarixining zamonaviy xronologik tartibi XIX asrda shakllangan. 1836-yilda Daniya muzeyi saqlovchisi Kristian Yurgensen Tomsen mashhur “uch asr tizimi”ga asos soladi. U muzeydagi eksponatlarni tosh, bronza va temir davri bo'limlarga ajratib, tarixini davrlashtirish tartibini boshlab bergan edi. Keyinchalik Jak Bushe de Pert, Jon Lebbok va Allen Braun kabi olimlar tosh asrining zamonaviy tizimini ishlab chiqadilar.

XIX asrda arxeologiya fan sifatida to'liq shakllangandan keyin mutaxassis olimlar ibtidoiy, qadimgi va o'rta asr davrlari hamda ularning xronologiyasi tizimini yaratgan. Hozirgi paytda insoniyatning o'tmish tarixini tosh (paleolit, mezolit, neolit), paleometall (eneolit, bronza), temir, antik va o'rta asrlar davrlariga

bo'lib o'rganish an'anasi qabul qilingan. Ular o'z navbatida kichik davrlar va bosqichlardan tashkil topgan.

Mutlaq davrlashtirish orqali esa arxeologiya yodgorlik va moddiy manbalarning aniq sanasi (kun, oy, yil yoki faqat yili, asri, ming yillik) aniqlanadi. Mutlaq davrlashtirish aniq fanlar yutuqlari asosida amalga oshiriladi.

Radiokarbon (radiouglerod) usuli kuyindi (yog'och, suyak, torf) jinslarining davrini aniqlashda foydalaniladi. Bu usul S^{14} uglerodining radeofaol izotopi qoldig'ini aniqlash orqali belgilanadi. Tirik organizm ushbu izotopni koinotdan kelayotgan nurlar orqali o'zlashtirib bordi. Organizmning tiriklik davrida uglerodining doimiy almashinish va to'ldirilib borilish jarayoni kechadi. Tirik organizm o'lgandan so'ng uglerodni o'zlashtirish to'xtaydi va yemirilib (parchalanib) boshlaydi. O'rganilayotgan namunaning yarim yemirilish davri aniqlangandan so'ng, uni hozirgi namunasi bilan solishtirib, o'rganilayotgan namunada uglerod to'planishining to'xtagan vaqtini aniqlash mumkin. Radiokarbon usuli orqali 40–50 ming yillikka ega bo'lgan madaniy qatlamning davrini aniqlashda yaxshi natija beradi. *Termoluminessent usuli* asosan olovda kuygan tuproqning (keramika) davrini aniqlashda foydalaniladi. Bu usul narsani qayta qizdirish va nurlanish darajasini o'lchash orqali radiofaol alfa nurlarning qoldig'i aniqlanadi. Hosil bo'lgan nurlarni aniqlab, ularni hozirgi namunalari bilan solishtirish asosida narsaning davrini aniq belgilash mumkin.

Kaliy-argon usuli madaniy qatlamlarda saqlanib qolgan mine-rallardan paydo bo'lgan tog' jinslari, vulqon lavalari qoldig'ini o'rganadi. Ularning tarkibidagi argonda kaliy moddasining to'planish tezligini o'lchash orqali amalga oshiriladi. Kaliy-argon usuldan asosan ilk paleolit davriga oid yodgorliklarning yoshini aniqlashda foydalaniladi. *Dendroxronologiya usuli*. Bu usul daraxt tanasidagi halqalarning o'zgarib borishi, rangi, tuzilishiga qarib, uning yoshi aniqlanadi. Shuningdek, bu usul orqali o'sha davrning iqlimini o'rganishda ham foydalaniladi.

Mutlaq davrlashtirishda numizmatik va epigrafik manbalar ham muhim ahamiyatga ega. Numizmatika yoki epigrafik materiallarining davri va sanasi aniq. Yodgorlikning ma'lum madaniy qatlamidan topilgan mazkur topilmalar orqali uning aniq davrini belgilash mumkin.

Arxeologik tadqiqotlar tarixi. Insoniyatning o'tmish tarixini o'rganishga qiziqish qadimgi davrdan boshlangan. Mil. avv. VI asrda Bobil podshosi Nabonid ajdodlari barpo etgan saroy va ibodatxona imoratlarning mahobatini ommaga ko'rsatish maqsadida ularning qoldiqlarini qazib ochgan.

Yevropada o'yg'onish davrida (XIV asr oxiri – XVI asr) qadimgi osori atiqalar va antik davr madaniyati, tasviriy san'ati namunalariga qiziqish boshlangan. Uyg'onish davri haykaltaroshlari, rassomlari antik davrda yashab o'tgan hamkasblarining ijod namunalari ta'sirida va hatto ularga taqlid qilgan holda o'zlarining asarini yarata boshlagan. Natijada o'sha davr jamiyatining nufuzli tabaqasi vakillari orasida qadimgi dunyo, ayniqsa, antik davrga oid osori atiqalarning asl nusxasini to'plash va ularni "kolleksiya" qilish ishlari boshlanib ketgan. XVII asrga kelib bu sohada dunyoviy bilimlar muhim o'rin tuta boshlaydi. Yevropaning ilg'or ilmiy jamoatchiligi moddiy manbalarni izlash va ularni o'rganishga kirishadi. Ilmiy yutuqlarga erishish maqsadida yodgorliklarda qazishma ishlarini tashkillashtira boshlaydilar. XVIII asrda Vezuviy vulqoni tagida qolib ketgan Pompey va Gerkulanum shaharlarining xarobasi ochilib, arxeologik qazishma usuli shakllana boshlangan.

XVIII asrda ilmiy tahlil qilishga qaratilgan dastlabki fundamental tadqiqot ishlar vujudga kelgan. Iogann Iahim Vinkelmannning ilmiy ishlari shunday tadqiqotlardan biri bo'lib, uning "Qadimgi san'at tarixi" (1762) va "Antik davrining noma'lum yodgorliklari" (1767) kabi asarlari antik davri tarixiga oid materiallarni ilmiy o'rganishga asos solib, Yevropada klassik arxeologiya fani taraqqiyotida muhim iz qoldirgan.

XIX asrda amalga oshirilgan muhim kashfiyotlar arxeologiya fanida ilmiy bilimlarning shakllanishini boshlab beradi. Asr boshida Jak Fransua Shampalyon Rozettadagi toshlarga bitilgan ieroglif yozuvlarni o'qishga muvoffaq bo'lib, Qadimgi Misr yozma merosini

o'rganishda o'zining ulkan hissasini qo'shadi. 1840-yillarda Mesopotamiyada arxeologik tadqiqot ishlarida boshlanadi. Unda ingliz arxeologi Ostin Henri Leyard Frot daryosi bo'yidagi tepalikda qazishma ishlar olib borib, qadimgi saroy xarobasini va Nineviyadagi Ashshurbanipalning barelefli tasviri, haykallar, mixxat yozuvda sopolga bitilgan hujjatlar saqlangan kutubxonani ochib o'rgangangan. Arxeologiyada ilmiy bilimlar ko'lamining o'sishida fransuz olimi Jak Bush de Pertning hissa katta. 1837–1846-yillarda tosh davriga oid yodgorliklarni o'rgangan tadqiqotchi “Keltlar va to'fongacha qadimiyat” nomli asarida tosh qurollarining yasalish usuliga ko'ra tosh asrini alohida paleolit va neolit davrlariga ajratadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida arxeologiya fani sohasida olamshumul kashfiyotlar amalga oshiriladi. Genrix Shliman Troya shahri xarobasi (1870–1873-yillar) va Mikendagi podsholar qabrida qazishma olib borgan. Ayniqsa, ulardan hukmdor Agamemnon dafn etilganligi taxmin qilingan qabrning (1876) o'rganilishi arxeologiya fanining o'z davridagi muhim yutug'i edi.

O'rta Osiyo arxeologiyasiga qiziqish XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan. Chor Rossiya tomonidan bosib olingandan so'ng, bu yerga tashrif buyurgan ziyolilar orasida o'lkaning moddiy madaniyatiga qiziquvchi olimlar ham bor edi. Sharqshunos va havaskor olimlardan V.V.Bartold, V.A.Jukovskiy, N.I.Veselovskiy, A.L.Kun, V.L.Vyatkin, I.T.Poslavskiy, N.P.Ostroumov va boshqalarning o'lka tarixini o'rganishdagi xizmati beqiyos. Ularning vatanimiz tarixini o'rganish yo'lida olib borgan amaliy faoliyatida mahalliy aholi vakillari orasidan chiqqan Akrom Asqarov, Mirza Abdulla Buxoriy, Abu Said Maxsum kabi qadimgi tarixga qiziquvchi kolleksioner, havaskor o'lkashunoslarning ko'rsatma va maslahati muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Turkiston o'lkasidagi manzilgohlarda dastlab arxeologik qazish ishlari sharqshunos olim N.I.Veselovskiy tomonidan amalga oshirilgan. U 1883-yilda Afrosiyobda to'rt oy mobaynida yuzdan ortiq joyda kichik hajmli qazishmalar olib borgan. 1884-yili To'ytepa shahri yaqinidagi Ulkanto'ytepa yodgorligida uch kun mobaynida arxeologik qazishmani amalga oshirgan. Uning

qazishmalari arxeologik ilmiy me'yorlarga asoslanmagan bo'lsa-da, o'z davrining muhim tadqiqot ishi hisoblanar edi. Ayniqsa, tadqiqotchining o'sha davrda yaratgan Afrosiyob topografik xaritasi hozirgacha ahamiyatini yo'qotmagan.

1895-yilda sharqshunos olim V.V.Bartold rahbarligida o'lkaning qadimgi tarixi va madaniyatini o'rganishga qaratilgan ***"Turkiston havaskor arxeologlar to'garagi"*** tuziladi. Amalda 1917-yilgacha faoliyat yuritgan to'garakning asosiy vazifasi Turkiston o'lkasidagi qadimiy yodgorliklarda tekshirish ishlarini olib borish, turli xil qo'lyozmalar, numizmatika va etnografiyaga oid moddiy ashyolarni topib o'rganishdan iborat edi.

To'garak a'zolarining yodgorliklarni tekshirish, sirtidagi moddiy ashyolarni yig'ish va ayrim hollarda qazish ishlarini tashkil etish kabi havaskorlik mazmuniga ega izlanishlari o'z davrining muhim yutug'i bo'lgan. Mazkur izlanishlar ma'lum ilmiy-uslubiy me'yorga asoslanmagan bo'lsa-da, to'plangan ma'lumotlarning keyingi davrda olib borilgan tadqiqot ishlarning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

O'rta Osiyoda yodgorliklarni *stratigrafik* jihatdan o'rganish dastlab o'tgan asrning boshida (1904-yil) amalga oshirilgan. Amerikalik olim R.Pampellivanemisa arxeologi G.Shmitdlar Janubiy Tukmanistonning Anovtepada olib borgan qazishma ishida manzilgohning madaniy qatlami, uning davri va bosqichlarini ajratib ko'rsatgan edi.

XX asrning 20–40-yillarida V.L.Vyatkin, B.P.Denike, M.Ye. Masson, V.V.Grigoryev, V.D.Jukov, A.Y.Yakubovskiy, V.A.Shishkin, G'.G'.ulomov, S.P.Tolstov va A.P.Okladnikovlarning Zarafshon, Toshkent va Surxon vohalarida hamda Amudaryoning quyi oqimi hududida olib borgan arxeologik tadqiqotlarning ahamiyati beqiyosdir. Ular yodgorliklarning topografik holatin o'rganish, xaritasini yaratish bilan birga qazishma ishlarini ham amalga oshirganlar. 1940-yilda O'rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi O'zMU) tarix fakultetida M.Y.Masson tashabbusi bilan "O'rta Osiyo arxeologiyasi" kafedrasining ochilishi nafaqat ta'lim sohasida, balki mintaqada ilmiy tadqiqot ishlarining rivojlanishida muhim o'rin tutgan. Kafedra malakali arxeolog mutaxassislar tayyorlaydigan, tadqiqot ishlarni olib boradigan o'quv va ilmiy muassasaga aylanadi.

Ikkinchi Jahon urushidan so'ng dunyoning barcha hududida arxeologik tadqiqotlar ko'lami kengayadi. Bu davrda moddiy manbalarni atroflicha ilmiy tahlil qilishga asoslangan yangi yo'nalish shakllanadi. Bu yo'nalishning g'oyaviy rahnomalari ingliz va amerikalik olimlar edi. Ular kishilik jamiyati tarixiga oid moddiy manbalarni o'rganishda tizimli yondashuv usulini qo'llaydi. Bu davrda tabiiy fanlar yutug'idan keng foydalanila boshlaydi.

Ikkinchi Jahon urushidan keyin O'rta Osiyoda arxeologiya yodgorliklarini o'rganishga e'tibor yanada kuchayadi. Joylarda maxsus ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etiladi. Quyi Amudaryoda "Xorazm arxeologik va etnografik ekspeditsiyasi" (XAEE) faoliyati davom ettirilib, tadqiqot ko'lami kengayadi.

1946-yilda "Janubiy Turkmaniston arxeologik kompleks ekspeditsiyasi" (JTAKE) tashkil etiladi. Ekspeditsiyaning faoliyati qadimgi tosh davridan o'rta asrlargacha tarix va madaniyatini o'rganishga qaratilib, arxeologiya sohasida katta yutuqlarga erishiladi. Ayniqsa, neolit davridan rivojlangan o'rta asrlar davrigacha bo'lgan yodgorliklarda olib borilgan qazishma ishlari natijasida O'rta Osiyoning ilk ishlab chiqaruvchi xo'jalikning vujudga kelishi, shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va taraqqiyotiga doir muhim kashfiyotlar amalga oshirilgan.

O'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab Afrosiyob yodgorligini o'rganishga e'tibor kuchayib, Samarqand shahrining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlariga oid madaniy qatlamlar o'rganiladi. 50-yillarning oxirlarida O'zbekiston "San'atshunoslik ilmiy tekshirish instituti" Surxon vohasining qadimgi va o'rta asrlar davri yodgorliklarini o'rganishga kirishgan. 1963-yilda "Qashqadaryo arxeologik-topografik ekspeditsiyasi" (KATE) tashkil etiladi. Ekspeditsiyasi faoliyatida vohada keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilib, Qadimgi va O'rta asrlar davri yodgorliklari o'rganilgan va ularning xaritasi shakllantirilgan. XX-asrning 50-70-yillarda Choch-Iloq ekspeditsiyasi yangi qurilish hududida (Tuyabo'g'iz, Chordara) keng tadqiqot ishlarini olib borgan.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini e'lon qilgandan so'ng Vatanimiz tarixini xolisona o'rganish, moddiy manbalarini yangicha ilmiy yondashish asosida tadqiq etishga katta e'tibor berila boshladi. Bu

borada ko'ha shahar xarobalarini o'rganish va ularning tub ildizlarini aniqlashda muhim yutuqlarga erishildi. Samarqand shahrining 2750, Qarshi va Shahrisabz shaharlarining 2700 yillik, Buxoro, Termiz va Xiva shaharlarining 2500 yillik, Toshkent shahrining 2200 yillik tarixi ilmiy isbotlanib, keng nishonlandi.

Hozirgi paytda O'zR FA arxeologiya, tarix va san'atshunoslik ilmiy tadqiqot institutlari, davlat universitetlarining tarix fakultetlari hamda davlat muzeylari o'ndan ortiq chet mamlakatlarning nufuzli ilmiy muassasalari bilan hamkorlikda respublikamizning turli joylarida olib borayotgan tadqiqot ishlari vatanimiz tarixi va madaniyati sahifalarini yangi ilmiy ma'lumotlar bilan boyitib, dunyo sivilizatsiyasi tarixida tutgan o'rnini belgilashda ulkan ishlar bajarilmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Arxeologiya fanining maqsad va vazifasi nimalardan iborat?
2. Moddiy manba nima?
3. O'tmish tarixini o'rganishda moddiy manbalar qanday ahamiyatga ega?
4. Arxeologiya tadqiqot usullari to'g'risida nimalar bilasiz?
5. Arxeologiya davrlashtirishning ahamiyati nimalardan iborat?
6. Arxeologiya tabiiy fanlar bilan qanday aloqadorlikka ega?
7. O'zbekistonda arxeologiya faning rivojlanish bosqichlarini ko'rsatib bering?
8. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida Vatanimizning qadimgi tarixini o'rganishda qanday yutuqlarga erishildi?

BIRINCHI BO'LIM

Tosh asri

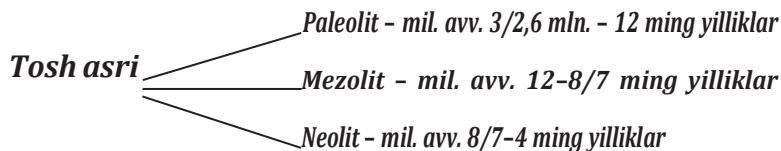
Tayanch so'zlar: antropogen, villafrank, glyatsiali, intergyatsiali, klekton, kliver, levallua, neogen, nukleus, pleystotsen, nopleystotsen.

Yer shari taxminan 4,5–5 milliard yillar avval paydo bo'lgan. Yer tarixi geologik davrlardan tashkil topib, uning so'nggi bosqichi **kaynazoy** erasi ham o'z navbatida paleogen va neogen davrlariga bo'linadi. Kaynazoy erasida sut emizuvchilar vujudga kelgan. Uning so'nggi – to'rtinchi (antropogen) bosqichida insoniyat ajdodining ilk vakillari shakllangan.

Paleontologiya fani sohasi mutaxassislari G'arbiy Yevropaning villafrank faunasi yotqizig'iga qiyosan antropogen davri mil. avv. 3,5–3,0 mln yilliklarda boshlangan, deb hisoblaydilar. Arxeologiya sohasi mutaxassislari Afrikadan topib o'rganilgan yodgorliklarning mutlaq sanasiga asoslanib, mil. avv. 3–2,6 mln yillik bilan sanalaydi.

Antropogen davrining ilk bosqichidan boshlab eng qadimgi odamlar toshlarning chetini sindirib, mehnat quroli yasash ko'nikmasini egallaydi. Tosh quroli yasay olgan eng qadimgi odam vujudga kelgan davrdan boshlab kishilik jamiyati tarixining ilk bosqichi – **tosh asri** boshlanadi.

Tosh davri kishilik jamiyatining eng qadimgi va uzoq davom etgan bosqichi bo'lib, toshdan yasalgan dastlabki qurol paydo bo'lgandan ilk metall – *eneolit* davrigacha davom etgan. Tosh asri xronologik jihatdan taxminan mil. avv. 3–2,6 mln yillikdan mil. avv. V–IV ming yilliklargacha davom etgan.

Tosh asri qadimgi *paleolit*, o'rta *mezolit*, yangi *neolit* davrlariga bo'linadi. Tosh asri davomida insoniyat yangi yerlarni o'zlashtirib, ularning yashaydigan hududi doimiy kengaytirib borgan. Agar paleolit davrining ilk bosqichida odamlar faqat Afrikaning sharqiy va janubiy qismida yashagan bo'lsa, uning oxiriga kelib quruqlikning asosiy yerlarini egallaydi.

Bu davrda insoniyat uzoq va murakkab tarixiy yo'lni bosib, muhim kashfiyotlarga erishgan. Odamzod sun'iy olovni hosil qilish, kiyim tikish, boshpana qurish, kamon va o'q-yoyni ixtiro qilishdek, o'z davrining o'ta muhim va murakkab kashfiyotlariga erishadi. Tosh asrining oxirida odamlar loydan idishlar yasash va matolar to'qishni o'rganadi. Ular turli xil o'simliklar va hayvonlarning foydali xususiyati va sifatlarini o'rganib, kishilik jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tub burilish davrini boshlab bergan ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakli – *dehqonchilik va chorvachilikga* asos soladi.

Umuman, insoniyat tarixining poydevori bo'lgan tosh asrining ahamiyati shunchalik yuqoriki, odamzod bu davrni bosib o'tmasdan keyingi taraqqiyoti va zamonaviy sivilizatsiyaga erishish mumkin emas edi.

1-bob. Paleolit

Paleolit (*yun. paleyos* – qadimgi, *lot. litos* – tosh) – qadimgi tosh davri mil. avv. 3/2,6 mln – 12 ming yilliklar bilan sanalanadi. Paleolit o'z navbatida ilk, o'rta va so'nggi bosqichlarga bo'linadi.

Yer shari paydo bo'lgandan buyon dam sovib, dam isib turgan. Antropogen davrida ham bu jarayon davom etgan. Paleolit davrida yer sharining shimoliy qismida bir necha muzliklar – *glyatsiali* (*dunay, gyuns, mindel, riss va vyurm*) va ular oralig'ida issiq va namchil iqlimi muzlik oralig'i – *intergyatsial* davrlari (*dunay-gyuns, gyuns-mindel, mindel-riss, riss-vyurm*) davrlari hukm surgan.

Bo'linish		Muzlik davrlari	Cheksiz sanasi ming yillik	Tosh asrining davrlari
Golotsen			9-5	mezolit-neolit
To'rtlamchi davr(antropogen)	Pleystotsen	Vyurm	80-9	o'rta paleolit-ilk mezolit
		Riss-vyurm	120-80	o'rta paleolit
		Riss	200-120	so'nggi ashel
		Mindel-riss	350-200	o'rta ashel
		Mindel	500-350	ilk ashel
		Gyuns-mindel	700-500	
		Gyuns	1000-700	
		Dunay-gyuns	1900-1000	olduvay

Ilk paleolit davri (mil. avv. 3/2,6 mln – 120/100 ming yilliklar). Ilk paleolit – olduvay, mustye va ashel ilk, o'rta va so'nggi bosqichlaridan tashkil topib, bu davrda insoniyat ajdodining eng qadimgi vakili – *arxantrop*lar yashagan. Olduvay davrida va ashel davrining dastlabki bosqichida yer yuzida issiq iqlim sharoiti hukm surib, tirik mavjudodlarning yashashi uchun juda qulay bo'lgan va villifrank faunasiga xos issiq mijozli hayvonlar yashagan.

Ilk paleolit davriga oid eng qadimgi yodgorliklar Afrikaning sharqiy va janubiy hududidan topib o'rganilgan. Ulardan Afar vohasidagi Vest Gona (Efiopiya) (2,8–2,4 *mln* avval) va Keniyadagi Koobi Fora (2 *mln* yil avval) makonlaridan vulqon lavasi qotishmasi, kvarts va chaqmoqtoshli slanetsdan yasalgan tosh qurollari va hayvon suyaklari topilgan.

O'tgan asrning 60-yillarida amerikalik paleantropolog olimlar Likilar (Luis, Meri va o'g'li Richard) Afrikaning Serengeti (Keniya) vodiysidagi Olduvay makondan mil. avv. 1,75 *mln* (mil. avv. 1,89 *mln*) yillikda yashagan eng qadimgi odamning (*homo habilis*) suyagini topib o'rgangan edilar.

Janubiy Afrika respublikasi hududida Yoxannesburg shahri yaqinidagi Sterkofteyn g'or-makonidan topilgan odam suyagi mil. avv. 3 *mln* yillikka oid.

<i>Davr</i>	<i>Bosqichlar</i>	<i>Madaniyat bosqichilar</i>	<i>Davriy sanasi</i>
<i>Paleolit</i>	Ilk paleolit	Olduvay (ilk, o'rta, so'nggi bosqichlari)	mil. avv. 3/2,6 <i>mln</i> – 1,0/0,9 <i>mln</i> yillik
		Ashell (ilk, o'rta va so'nggi bosqichlari)	mil. avv. 1,0/0,9 <i>mln</i> – 120/100 ming yillik
	O'rta paleolit	Mustye	mil. avv. 120/100–40 m.y.
	So'nggi paleolit	Madlen	mil. avv. 40–35 m.y.
		Tardenauz	mil. avv. 35–25 m.y.
		Salyutra	mil. avv. 25–12 m.y.

Yevrosiyoda eng qadimgi odam Yava yarim orolidan topilgan arxantrop (1 *mln* yil) vakili hisoblanar edi. O'tgan asrning 90-yillarida Janubiy Kavkazdagi Dmanisi shaharchasi (Gruziya) yaqinidagi makondan topilgan *homo erectus* suyagi va tosh qurollari kaliy-argon tekshirish natijalariga ko'ra mil. avv. 1,6 *mln* yillik bilan sanalangan. Yaqin Sharqdagi Ubeydiya makonidan topilgan ibtidoiy odam suyagi olduvay davrining o'rta bosqichiga oid.

Eng qadimgi odam suyaklari topilgan makonlar

Yevropa yodgorliklaridan topilgan arxantrop suyaklari va tosh va quollarini tadqiqotchilar olduvay davriga oid, deb hisoblaydilar. Xususan, Kavkazning shimoli-sharqidagi Aynikab I (Dog'iston) makonidan topilgan odam suyagi va tosh quollarini tadqiqotchi X.A.Amirxanov olduvay davriga (kamida mil. avv. 1,5 mln yillik) tenglashtirishga harakat qilgan.

Eng qadimgi odamlarning Yevrosiyo hududiga tarqalgan davri qadimshunos mutaxassislar orasida munozaraga boy masala sanaladi. Rossiyalik mutaxassis A.P.Derevyanko bundan 2/1,8 mln yil avval *homo ergaster erectus* odamlari ilk vatani – Afrikadan chiqib, dastlabki buyuk ko'chishni boshlab beragan edi, degan fikrni bildiradi.

Umuman, zamonaviy arxeologiya va paleoantropologiya fanlari sohasida eng qadimgi odamlar shakllangan hudud va ularning tarqalishi bilan bog'liq ilmiy munozaralar davom etayotgan va kelajakda o'zning ijobiy yechimiga ega masaladir.

Olduvay davri. Bu davr Sharqiy Afrikaning Serengeti vodiysidagi dastlabki o'rganilgan makon nomi bilan yuritiladi. Undan oldingi davr alohida bosqich sifatida ishlab chiqilmagan. Olduvay davri ilk va rivojlangan bosqichlarga bo'linadi. Olduvay makoni ilk paleolit davrining yaxshi o'rganilgan muhim yodgorligidir. Makon paleolit davrining barcha bosqichiga oid 100 m dan iborat to'rtta madaniy qatlamga ega. Dastlabki ikkitasi olduvay davriga, qolganlari ashel va so'nggi paleolit davriga oid.

Makonning ilk bosqichiga oid madaniy qatlamidan *chopper*, *sferoid* (uzunchoq) tosh qurollari topilgan. Bir tomoni urib sindirib yasalgan bunday tosh qurollarda kesish va chopish ishlari bajarilgan. Makonning keyingi rivojlangan bosqichda toshning ikkinchi tomoni urib sindirib yasalgan *chopping* quroli paydo bo'ladi. Bu davrda tosh quroli yasash jarayonida hosil bo'lgan uchrindidan ham mehnat quroli yasala boshlaydi. Shuningdek, yasaliush usuli nisbatan takomillashgan *kliver* – qo'lbolta va *bifas* – qo'l cho'qmori kabi tosh qurollari paydo bo'ladi va ulardan foydalanish ashel davrida ham davom etadi.

Afrikadagi makonlardan muntazam topilayotgan ashyoviy manbalar olduvay davriga oid ma'lumotlar doirasini kengaytirib yubordi. Keniyadagi Baringoko'li yaqinidagi Chasovanya (Chasovanja) va Koobi Fora va Olorgesaylie (Keniya) makonlaridan eng qadimgi odamlar foydalanilgan olov izlari aniqlangan. Yodgorliklarda olovda kuyib, qizarib ketgan tuproq qatlami aniqlangan. Ushbu qatlamning sanasi kalibrli tekshirish natijalariga ko'ra mil. avv. 1,5 mln yillikka oid. Demak eng qadimgi odamlar olov bilan ilgari taxmin qilinganidan ancha ilgari tanish bo'lgan ekan.

Olduvay davrida odamlar ilk vatani Afrika hududida yashab qolmasdan, boshqa joylarga ham tarqaladi. Yaqin Sharq hududidagi Ubeydiya (Isroil) yodgorligidan topilgan *chopping* va har xil uchrindilarni tadqiqotchilar olduvay davrining o'rta bosqichi bilan sanalaydi.

Yevropada joylashgan yodgorliklardan topilgan tosh qurollarini tadqiqotchilar olduvay davrining so'nggi bosqichiga oid, deb hisoblaydi. Shiyyak I (Fransiya) makonidan topilgan tosh qurollari taxminan 1 mln yillik bilan sanalangan. Yevropa qit'asining eng qadimgi odamlar tomonidan o'zlashtirilishi to'g'risidagi nisbatan ishonchli ma'lumotlar Vallone (Fransiya) g'oridan topib o'rganilgan. Ushbu makonning quyi qatlamidagi villafrank faunasi qoldiqlari saqlangan madaniy qatlamdan topilgan kam sonli chopper va uchrindilar mil. avv. 0,9 mln yillik bilan sanalangan. Chopper ishlanmasiga ega tosh quroli topilgan Soleyyak (Fransiya), Izernya (Italiya), Shandaliya I (Xorvatiya) makonlari ham yuqorida keltirilgan yodgorliklar bilan tengdoshligi yoki biroz yoshroq bo'lishi taxmin qilinadi.

Olduvay davrining so'nggi bosqichida Sharqiy O'rta yer dengizi hududiga kelib joylashgan eng qadimgi odamlar, Kichik Osiyodan Dardanell va Bosfor bug'ozlari orqali Bolqon yarim oroliga o'tib, Yevropaga tarqalgan. Ularning ikkinchi guruhi Yevropaga Gibraltar bug'ozidan Priney yarim oroli tarqalgan. G'arbiy yo'nalish bo'yicha eng qadimgi odamlarning ko'chishi ashel davrining ilk bosqichida sodir bo'lgan.

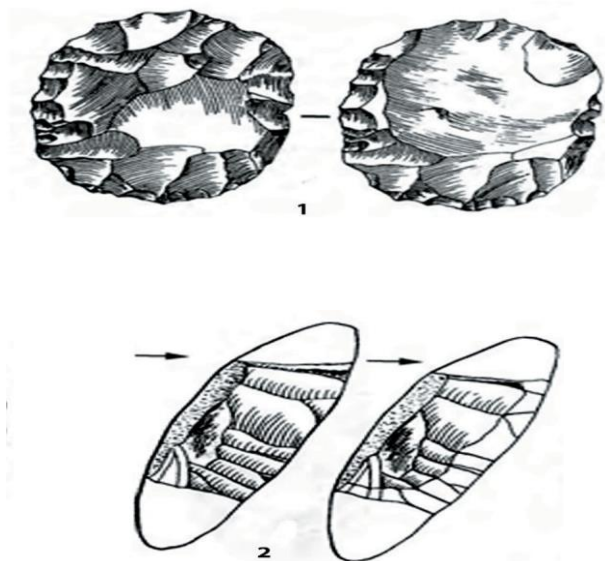
Ashel davri. Bu davrda yer yuzida ikkita muzlik oralig'i va ikkita muzlik (*gyuns-mindel* – muzlik oralig'i, *mindel*-muzligi, *mindel-riss* – muzlik oralig'i va *riss*-muzligi) davrlari faoliyat yuritgan.

Ashel davrining ilk bosqichida yer yuzining iqlimi olduvay davridagi kabi issiq, o'simlik va hayvonot dunyosi boy bo'lgan. Bunday qulay iqlim sharoitda eng qadimgi odamlarning soni ko'payib, yashash hududi kengayib borgan.

Ashel davriga oid makonlar Afrikadan tashqari Yevrosiyaning ko'p joyidan topib o'rganilgan. Yevropaning sharqiy hududida joylashgan Vallone (Fransiya), Geydelberg (Germaniya), Verteshselles (Vengriya) Korolevo (Ukraina) va boshqa shu kabi bir necha o'nlab yodgorliklardan ashel davriga oid tosh qurollar va arxantrop suyaklari topilgan. Kavkaz hududida ashel davrining ilk bosqichiga oid Aynikab I, II, Muxkay kabi yodgorliklar mavjud. O'rta

Osiyoning Selengur va Kuldara makonlari ham ashel davrining ilk bosqichiga oid.

Ashel davrining keyingi bosqichida ob-havo sovib, yer sharida navbatdagi *mindel* muzligi boshlangan. Iqlimning keskin sovushi yer yuzining shimoliy qismidagi o'simlik va hayvonot dunyosi manzarasining o'zgartirib yuboradi. Issiq iqlim sharoitida yashagan hayvonlarning o'rnini sovuqqa chidamli yirik jussali, jundor hayvonlar egallaydi. Ularni o'ljaga tushirish uchun ibtidoiy odamlardan uyushqoqlik va epchillik talab etilgan. Jamoa bo'lib ov qilish zarurati va sovuq iqlim sharoitida olovdan umumiy foydalanish ibtidoiy odamlarning birlashishiga sabab bo'lgan.

1. Ashel davri nukleuslari 2. Nukleusning yon tomondan ko'rinishi

Ashel davrida eng qadimgi odamlar yashagan kulbalarning izi Terra Amata makoni (Ispaniya), Lazare g'ori (Fransiya), Bilsingsleben makonlaridan topib o'rganilgan. Ibtidoiy odamlar

g'orning old tomonida, yog'in va shamol tegmaydigan joyida barpo qilingan chaylalarda yashagan. Lazare g'orida 3,5 m o'lchamli chayla uying o'rni aniqlanib, ichkarisida o'choq izlari saqlanib qolgan. Toshidan terilgan o'choqlar Terra Amata, Rigab g'ori, Peshdel Aze (Fransiya), Torre in Petra (Italiya) kabi makonlarda saqlangan. G'or-makonlar eng qadimgi odamlarning yashashi uchun boshpana bo'lish bilan birga, yirtqich hayvonlardan himoyalانuvchi panoh vazifasini ham bajargan.

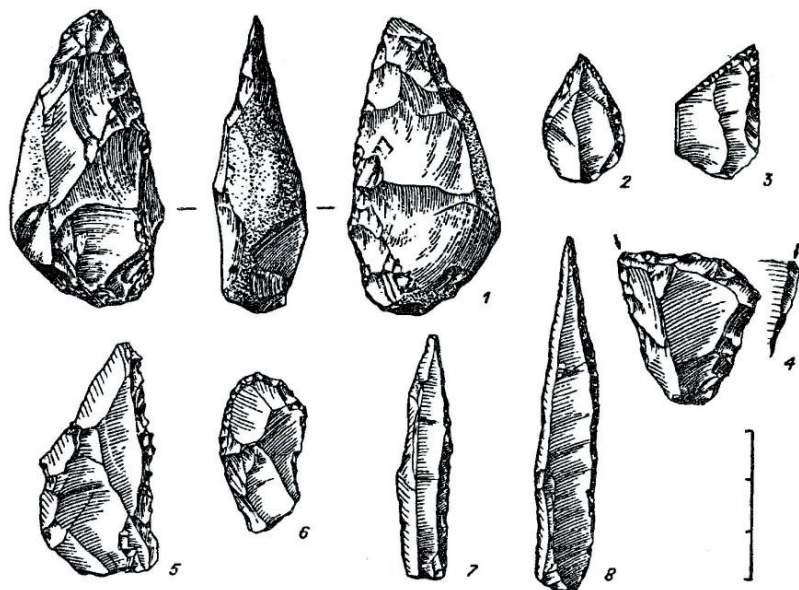
Ashel davrida eng qadimgi odamlar moddiy madaniyat sohasida katta yutuqlarga erishadi. Tosh qurollarining turi ko'payib, ularga ishlov berish usuli muntazam takomillashib borgan. Yirik tosh qurollarini foydalanish saqlanib qoladi va kichik hamda ixcham qurollarning soni ko'payadi.

Ashel davrining o'rtalaridan boshlab tosh quroliga ishlov berishning *levallua* usuli vujudga keladi. Tosh quroliga retushlash yordamida ikkilamchi ishlov berish usuli paydo bo'ladi. Levallua usuliga ko'ra gardishsimon yoki toshbaqa zirhi shaklli nukleusdan tosh bo'lagi sindirib olingandan keyin retushlash orqali unga qayta ishlov berilgan. Retushlash, deganda nukleusdan sindirib olingan tosh parchasining tig'ini urib sindirib, tekislash va o'tkirlash tushuniladi. Bunday usuldan foydalanish boshlangandan keyin tosh quroli takomillashib, turi ko'payadi.

Yevropaning g'arbiy va markaziy hududida *klekton* usulida yasalgan tosh qurollari tarqalgan. Klekton usuliga ega tosh qurolini yasash uchun konussimon nukleusdan foydalanilgan. Shuningdek, mazkur hududlarda mehnat quroli yasash uchun qayroqtosh ham ishlatilgan.

Eng qadimgi odamlar yog'och va suyaklardan ham qurollar yasagan. Daraxt novdasidan yasalgan qurollarning kam sonli namunalari bizgacha yetib kelgan. Daraxt novdasidan ov quroli – *nayza*, o'simlikning ildizini kovlab olish uchun *so'yil* sifatida foydalanilgan. Ov quroli namunalari Torralba (Ispaniya), Klekton (Angliya), Laringen (Germaniya), Kalomba (Afrika) makonlaridan topilgan. Xususan, Klekton makonidan tissa novdasidan yasalgan

nayza aniqlangan. Laringen makonidan o'ljaga tushirilgan fil qovurg'asidan uzunligi 215 sm tissa navdasi topilgan. U nayza vazifasini bajarib, filning tanasiga kuch bilan sanchib, o'ljaga olingan.

Son'ggi ashel davri tosh qurollari: 2, 3-sanchqi, 4-kesgich, 5-tishli qurol, 6-to'g'nog'ich, 7, 8-pichoqsimon qurol.

Yevropaning ilk ashel davri odamlari o'rmon fili, jundor karkidon, qisman yovvoyi ot va bug'ularni ov qilib, kun kechirgan. Topilgan suyaklar qaraganda bu yerda yashagan odamlar oziqasining beshdan to'rt qismini aynan fil go'shti tashkil etgan. Ko'proq yosh fil yoki bolalari ov qilingan. Torralba va Ambrone (Ispaniya) makonlaridan topilgan hayvon suyagining barcha qismi saqlangan. Ovchilar o'ljani ov qilgan joyda iste'mol qilganlar. Ovda ibtidoiy to'daning layoqatli barcha a'zolari ishtirok etgan.

Korolevo (Ukraina), Kavkaz hududidagi Azix (Tog'li Qorabog'), Kudaro 1-3, Sona (Markaziy Kavkaz) makonlari topib o'rganilgan tosh

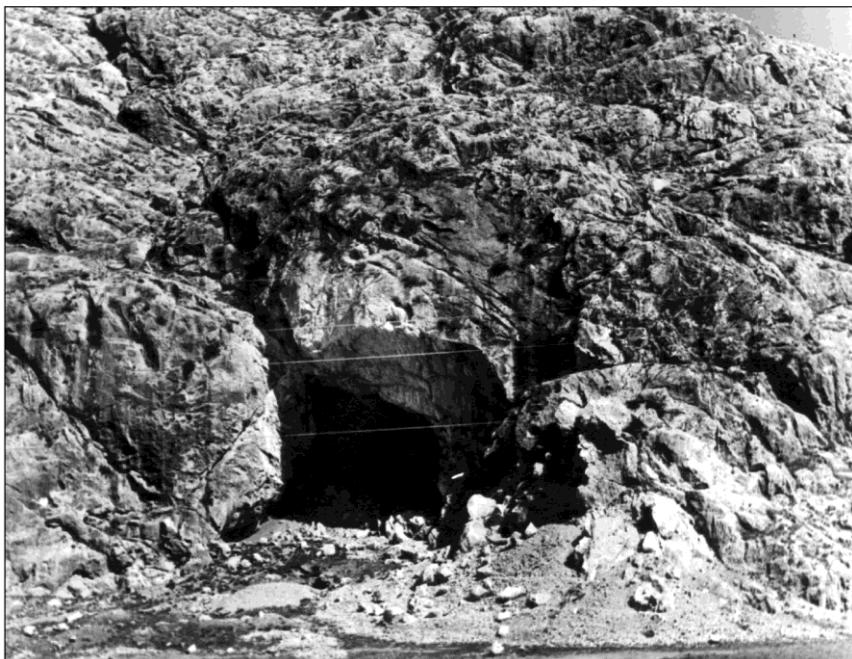
qurollari ashel davrining ikkinchi yarmiga oid. Korolevo (Ukraina) yodgorligining quyi qatlamlaridan (VIII-V) topilgan tosh qurollari gardishsimon va levallua nukleuslari, chopperlar va bir dona qo'l cho'qmori, qirg'ich, kesuvchi va pichoqsimon qurollardan iborat.

Hozirgi paytda O'rta Osiyoda ashel davrining barcha bosqichiga oid yigirmaga yaqin yodgorliklar ma'lum. Selungur va Kuldara makonlari ashel davrining ilk bosqichiga oid. Ashel davrining o'rta bosqichiga oid yodgorliklar kamchilikni tashkil etadi. Bu davrga oid Janubiy Qozog'istonning Qorator etagidagi Tanirqazgan, Bo'riqazgan joy makonlari joylashgan. Qiziltov, Oqko'l 1 va Kazangap, Toshkent vohasidagi Ko'lbuloq, Janubiy Tojikistondagi Qorator I, Lohutiy I makonlari ashel davrining so'nggi bosqichiga oid.

O'rta Osiyoning eng qadimgi yodgorlik hisoblangan Selengur makoni Oloy tog' tizmasining So'x daryo vohasi Haydarkon botig'idagi Chashma qishlog'i yaqinida, dengiz sathidan 2000 m balandlikda joylashgan. Selengur makoni umumiy qalinligi 8,5 m dan iborat beshta madaniy qatlamga ega. Makondan besh mingga yaqin tosh qurollari va ularni yasash jarayonida hosil bo'lgan tosh siniqlari, eng qadimgi odam suyaklari hamda o'ttizga yaqin turdagi yovvoyi hayvonga tegishli suyaklar topilgan.

Selengur makoni tosh qurollari qayroqtoshdan yasalgan chopper, *bifas* – qo'l cho'qmori, *kliver* – qo'lbolta, sanchqi, chopqilardan iborat. Hayvon suyaklari ayiq, bo'ri, cho'chqa, buqa, tur, ot, arxar, bug'uga tegishli.

Eng qadimgi odam suyaklari makonning uchinchi madaniy qatlamidan topilgan. Suyak topilmalari bosh chanoq, yelka suyagining bo'lagi va bir nechta tishlardan iborat bo'lib, ular ikki yoki uch nafar arxantropplarga tegishli bo'lgan. Suyak topilmalarini O'. Islomov dastlab ashel davrning o'rta bosqichi, keyinchalik olduvay davri bilan sanalagan. Boshqa bir mutaxassis olimlar (V.A.Ranov, A.Y. Dodonov, A.P.Derevyanko) ashel davring so'nggi bosqichiga oid, deb hisoblaydilar.

Selungur makoni

Janubiy Tojikistondagi Obimozor vohasida joylashgan Ko'ldara makoni ashel davrining ilk bosqichiga oid muhim yodgorlik hisoblanadi. Makondan qayroqtoshdan yasalgan kichik o'lchamli tosh qurollari topilgan. Ular nukleus, qirg'ich va sanchqi va tosh quroli yasash jarayonida hosil bo'lgan uchrindilardan iborat. Yodgorlik paleomagnit usulida tekshirish natijasiga ko'ra mil. avv. 800 ming yillik bilan sanalangan.

O'rta Osiyoda o'rta pleystotsen davriga oid makonlarning soni juda kam. Mazkur davrga oid madaniy qatlamli aniq bir yodgorliklar ko'rsatilmagan. Janubiy Qozog'istondagi madaniy qatlamsiz Bo'riqazigan, Tanirqazigan, Shabakti I yodgorliklarning sirtidan terib olingan tosh qurollarining yasash usuliga ko'ra ashel davrining o'rta bosqichi bilan davlashtirilgan.

Kichik Qorator hududidagi Bo'riqazigan va Tanirqazigan yodgorliklarining yuzasidan X.A.Altpisbayev chaqmoqtoshdan yasalgan chopper, chopping, qo'l cho'qmori va har xil uchrindilarni

terib olgan. Barcha tosh qurollari ashel davri usulida yasalgan.

A.G.Madoyev Sari Arka makonining yuza qismidan qo'l cho'qmori va kliverni topib o'rgangan. Shuningdek, Kichik Qoratovning shimoli-sharqidagi Takali va Qizilrisbek makonlarining sirtidan ashel davriga oid chaqmoqtoshdan levallua usulida yasalgan tosh qurollari topilgan.

O'rta Osiyoda aniqlangan makonlarning ko'pchilik qismi o'rta ashel davrining oxiri bosqichi va so'nggi ashel davriga oid bo'lib, o'rganilgan yodgorliklar asosan O'zbekiston va Tojikiston Respublikalari hududida joylashgan.

Ko'lbuloq makoni. Ko'lbuloq makoni Toshkent viloyati Angren shahridan 12 km g'arbda Ohangaron daryosining irmog'i Jarsoyning o'ng tomonidagi soy bo'ylab uzunasiga joylashgan tepalikning qiyalangan joyda, shu nomdagi buloq yaqinida joylashgan. Makonda qalinligi 19 m dan iborat 49 ta madaniy qatlam aniqlangan. Quyi qismidagi 22 ta madaniy qatlami (49-28 qatlamlar) ashel davriga oid bo'lib, termolyumenessent usulida tekshirish natijasiga ko'ra mil. avv. 200 ming yillik bilan sanalanadi.

Ashel davriga oid madaniy qatlamidan kam sonli tosh qurollari va hayvon suyaklari topilgan. Tosh qurollarining ko'pchilik qismi chaqmoqtoshdan va kamchilik qismi chaqmoqlashgan slanesdan yasalgan. Ular qo'pol qilib yasalgan tosh qurollari, nukleuslar va uchrindilardan iborat. Tabiiy ta'sir natijasida tosh qurollariga zarar yetgan. Ularning sirtiga tuz yig'ilib, qotib qolishi natijasida asl holati buzilgan. Mazkur qatlamda obsidiandan yasalgan yagona tosh quroli topilgan. O'rta Osiyoning boshqa yodgorliklarida bunday tosh quroli uchramaydi. Obsidian vulqon harakati faol bo'lgan Kichik Osiyo va O'rta Sharq hududida tarqalgan. Makondan arxar, ot va boshqa hayvonlarning suyagi topilgan. Ko'lbuloqliklar hayotida ovchilik xo'jaligi ham muhim o'rin tutgan.

Ko'lbuloq makonining yaqinida paleolit davriga oid Qizilolma 2 yodgorligi joylashgan. Qizilolma 2 tabiiy chaqmoqtosh qatlamli shaxta koni bo'lib, undan ishlov berilgan tosh qurollar, ularni yasash jarayonida hosil bo'lgan uchrindilar topilgan. Tosh qurollari

majmuasida ashel davri usulida yasalgan nusxalari ham uchraydi. Toshga ishlov berish ishlari bevosita shaxtada amalga oshirilgan.

Janubiy Tojikistonda ashel davrining so'nggi bosqichiga oid madaniy qatlamlarga ega Qaratov I va Lohutiy I makonlari joylashgan. Qaratov I makonidan qayroqtosh va qisman chaqmoqtoshdan yasalgan chopper, qirg'ich, to'g'nag'ich va boshqa qurollar topilgan. Yodgorlik termolyuminessent usulida tekshirish natijasiga ko'ra mil. avv. 200 ming yillik oid.

Lohutiy I makonidan topilgan tosh qurollari Qaratov I qurollariga nisbatan ancha takomillashgan va yasaliish usuliga ko'ra levallua alomatini saqlanib qolgan. Qayroqtoshdan yasalgan chopper, gardishsimon, bir zarb maydonchali va bir tomonli nukleuslar hamda tishli, o'yiqli shaklida yasalgan tosh qurollari mavjud. Makonning soz tuproqli qadimgi qatлами termolyuminessent usulida tekshirish natijasiga ko'ra mil. avv. 130–120 ming yilliklar bilan sanalangan.

Turkmanistonning g'arbiy qismida ham ashel davriga oid bir nechta makonlar aniqlangan. Bu yerda ashel davrining so'nggi bosqichi oid Yangaja I, Qasqirbuloq va Junurpa makonlari joylashgan. Ulardan ashel davri alomatiga ega bo'lgan kam sonli tosh qurollar topilgan.

O'rta Osiyoning cho'l qismining ilk paleolit davridagi o'simlik va hayvanot olamiga boy tabiati eng qadimgi odamlarning yashashi uchun juda qulay sharoit yaratgan. Hozirgi Qizilqum va Qoraqum cho'llarining ashel davri iliq iqlimli, sharoitida yashagan eng qadimgi odamlarning kam sonli makonlari saqlangan. Mazkur hududda aniqlangan Qizilnura I, Qizilbo'ron, Olamko'l, Begarslandag, Qoraquduq, Shaxpaxti, Yesen 3 va boshqa makonlar eng qadimgi ajdodlarimizning ibtidoiy davr tarixidan darak beradigan muhim yodgorliklardir.

Osiyoning boshqa joylaridan ham ashel davri makonlari yaxshi o'rganilgan. Xitoy hududida ashel davriga oid juda ko'plab yodgorliklar mavjud. Ulardan eng mashhuri Chjoukoudyan makoni bo'lib, undan o'rta pleystotsen davriga oid arxantrop suyaklari, yuz mingdan ortiq tosh qurollari va 118 turdagi hayvon suyaklari topilgan.

Hindixitoy yarim orolida ashel davrining oxirgi bosqichiga oid Anin madaniyatga oid makonlar tarqalgan. Hindiston va Pokiston hududida *saon* madaniyati faoliyat yuritgan. Bu madaniyat uchun

qayroqtoshdan yasalgan tosh qurollari xos xususiyat hisoblanadi. Shuningdek, Hindistonda yasaliş usuli jihatdan Sharqiy Afrika va Yevropaning ilk ashel davri qo'l cho'qmori va qo'lboltasidan unchalik farq qilmaydigan tosh qurollariga ega bo'lgan *madrass* madaniyati faoliyat yuritgan.

Ashel davrining eng qadimgi odamlari faqat tabiiy sharoiti qulay bo'lgan issiq iqlimli o'lkalarda yashab qolmasdan, yer sharining shimoliy qismidagi sovuq iqlimli yerlarini ham o'zlashtirgan. Sibir, Uzoq Sharq va Mo'g'iliston hududlarda ashel davriga oid ko'pgina yodgorlik mavjud. Ulardan Ulalinka, Ust Qorako'l, Ust Bom, Denisova g'ori (Oltoy o'lkasi), Malta, Buret (Irkutsk viloyati) va Lena daryosi bo'yidagi Diring (Yakutiya) makonlar madaniy qatlamga ega bo'lgan, arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan yodgorliklardir.

Ashel davrining oxirida ko'hna dunyoning barcha yerlarini egallagan eng qadimgi odamlar turli iqlim sharoitiga moslashib, ajdodlaridan har tomonlama ilgarilab ketgan edi.

O'rta paleolit-mustye davri arxeologiyasi. O'rta paleolit-mustye davri (mil. avv. 120/100–40 ming yillik) ikki bosqichda rivojlangan. Ilk bosqichi - *riss* – *vyurm* va rivojlangan bosqichi – *vyurm* muzligi davriga to'g'ri keladi. *Riss-vyurm* muzlik oralig'i davrida yer yuzida ashel davridagi kabi issiq iqlim sharoiti hukm surgan. Yer yuzining shimolida igna bargi, janubida esa keng yaproqli o'rmon egallagan.

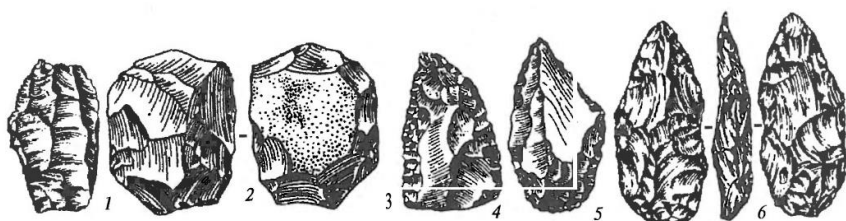
O'rta paleolit davrining ikkinchi bosqichida yer yuzi sovib, muzlik davrining *vyurm* bosqichi boshlanadi. Muzlikning chegarasi yer sharining 45–48 shimoliy kenglikdan o'tgan. Muzlik davrida ob-havo keskin sovib, muzlanish yuqori darajaga chiqadi. Muzlik oldi yerlar tundrani tashkil etgan. Muzlikdan chekkada joylashgan janubiy o'lkalarda namchi – *plyuvial* iliq iqlimli ob-havo sharoiti hukm surgan.

O'rta paleolit davrida odamlarning soni ko'payib, ular yashaydigan hududlar doirasi kengayib boradi. Ibtidoiy odamlar ashel davriga qaraganda kengroq hududlarni egallaydi. Ular yevrosiyaning chekka hududiga, hatto shimoliy qutbgacha yetib borib, sovuq iqlim sharoitiga moslashadi. Yevrosiyaning alohida mintaqalarda o'rta

paleolit davriga oid yuzlab yodgorliklar topib o'rganilgan. Masalan, birgina O'rta Osiyoda 300 ga yaqin turli yodgorlik ma'lum.

Bu davrda moddiy madaniyat yanada rivojlanadi. Bu jarayon ko'proq tosh qurollariga ishlov berish usulining takomillashishi, turi va sonining ko'payishi hamda ibtidoiy kulbalarini qurishda namoyon bo'ladi.

O'rta paleolit davrida tosh qurollariga ishlov berishning levallua texnikasi yanada mukammallashadi. Tosh qurollari zarb maydonchasi tekis nukleusdan sindirib olingan silliq tosh bo'lagidan yasala boshlaydi. Mustye davrida yasalgan ixcham tosh qurollari ilgari nusxasidan ishlash uchun qulayligi va ish samaradorligining yuqoriligi bilan farq qilgan.

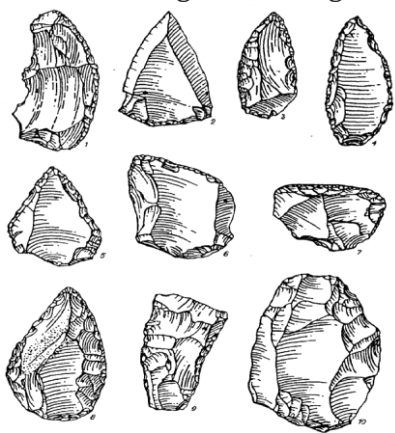
1.Prizmasimon nukleus 2.Gardishsimon nukleus 4-5. Sanchqi 6.Qo'l chuqmori

Tosh quroliga ikkilamchi ishlov berish, ya'ni *retushlash* usuli yanada takomillashadi. Qurolning tig'ini siqib, yoki ushatib retushlash usuli paydo bo'ladi. Retushlash natijasida hosil bo'lgan tishli yoki arrasimon tig'i, ularning ish samaradorligini yanada oshirgan. Retushlashni faqat chaqmoqtoshdan yasalgan qurolga nisbatan qo'llash mumkin bo'lgan. Chaqmoqtosh Yevrosiyaning barcha yerlarida uchramaydi, u ko'proq materikning g'arbiy qismida tarqalgan. Chaqmoqtosh noyob bo'lgan joylarda tosh qurolini yasash uchun chaqmoqlashgan tosh navi, qayroqtosh va daryo toshidan foydalanilgan.

O'rta paleolit davrining ikkinchi yarmida *vyurm* muzligi davri boshlangandan so'ng eng qadimgi odamlar sovuqdan saqlanish uchun tabiiy g'orlarni egallaydi. Tekisliklarda yashagan ibtidoiy odamlar jon saqlash uchun sun'iy kulbalar barpo etishga majbur edilar. Muzlik davrida tabiiy olov

ibtidoiy odamlarni sovuqdan saqlaydigan issiqlik manbai va yirtqich hayvonlardan himoyalaniş vositasi bo'lishdan tashqari, ibtidoiy to'daning jipsligini mustahkamlashga ham yordam bergan. Ayniqsa, olovda pishirilgan go'sht mahsuloti ibtidoiy odamlar tafakkurining o'sishiga ijobiy ta'sir qilgan.

O'rta paleolit (mustye) davriga kelib, eng qadimgi odamlar O'rta Osiyoning barcha hududini egallaydi. Bu davrga oid makonlar Kaspiy bo'yidan sharqda Pomir tog'ining baland qismigacha, shimolda Qozog'istondan janubda Turkmanistonning Kopetdog' etaklarigacha, shimoli-g'arbda Ustyurtgacha bo'lgan yerlarda tarqalgan. O'rta Osiyoning o'rta paleolit davriga oid makonlarining ko'pchilik qismi O'zbekiston va Tojikiston Respublikalarining tog' va tog' oldi hududida joylashgan. Arxeolog olim V.A.Ranov O'rta Osiyoning paleolit davri yodgorliklaridan topilgan tosh qurollarining yasaliş usuliga ko'ra, ularni levallua, levallua-mustye, tog'li mustye, mustye-saon madaniyatlari yoki guruhlariga ajratgan. Keyinchalik M.R.Qosimov Toshkent vohasidagi Ko'lbuloq makoni tosh qurollariga asosan tishli mustye usulini kiritgan. R.X.Suleymanov esa mazkur davr tosh qurollari ishlanish usuliga ko'ra ikki guruhdan iborat bo'lgan, deb hisoblaydi.

O'zbekiston hududagi o'rta paleolit davriga oid Ko'lbuloq, Obirahmat, Teshiktosh, Omonqo'ton, Qo'tirbuloq, Zirabuloq makonlari madaniy qatlami, arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan yodgorliklar hisoblanadi.

Ko'lbuloq makoni. Makonning o'rta qismidagi 24 ta madaniy qatlami (4-27 qatlamlar) mustye davriga oid. Bu davrga oid tosh qurollar chaqmoqtosh, chaqmoqtoshli slanes, kvars va boshqa tosh navlaridan yasalgan.

O'rta paleolit davri tosh qurollari

Tosh qurollari o'rta paleolit davrida

ko'puchraydigan har xil nukleus, plastinka, qirg'ich, sanchqilardan

iborat. Nukleuslarining ko'pchilik qismi gardishsimon bir va ko'p zarb maydonchali. Mustye davrining dastlabki bosqichida levallua usulida yasalgan tosh qurollarining soni ko'pchilikni tashkil etgan. So'nggi bosqichda to'g'nag'ichlar, sanchqilar va o'yiqliq-tishli qurollari soni ortib boradi. Tosh qurollari ikkilamchi ishlov berish natijasida tishli yoki o'yiqliq shakl hosil qilgan. Ko'lbuloqda yashagan ibtidoiy odamlar ovchilik va termachilik kabi xo'jalik shakllari orqali kun kechirgan.

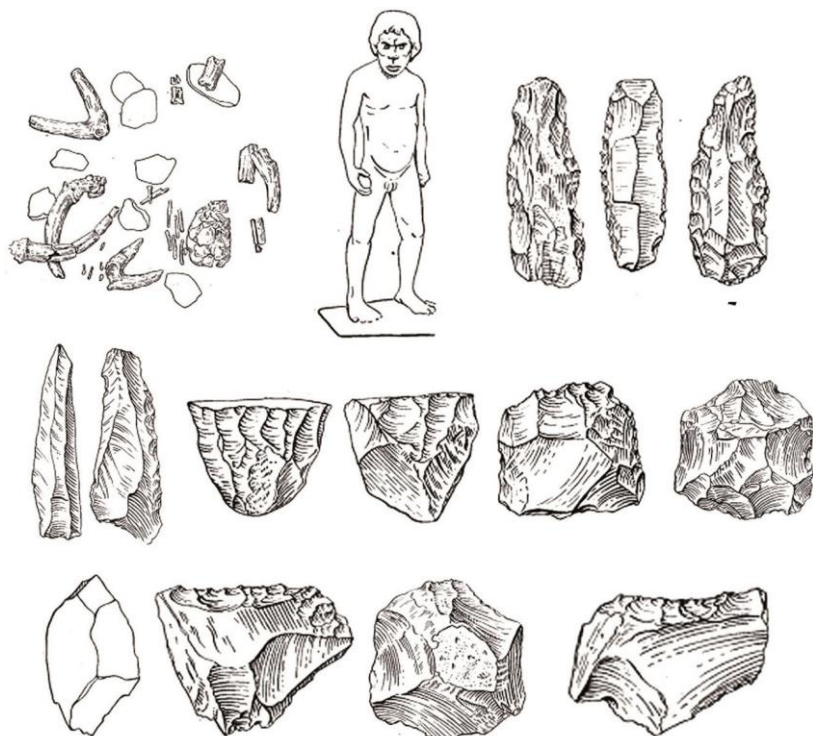
Obirahmat g'or-makoni. Toshkent shahridan 100 km sharqda Tyanshan tog' tizmasining janubi-g'arbiy qismida joylashgan. G'or-makon 10 m dan iborat 21 ta madaniy qatlamga ega. Tosh qurollari ohaktoshli chaqmoqtoshdan prizmasimon usulda yasalgan. Qisman levallua usulida yasalgan tosh qurollari ham uchraydi.

Obirahmat g'or-makondan ham mustye va so'nggi paleolit davrining ilk bosqichida yashagan ibtidoiy odamning bosh chanog'i va tishlari topilgan. Antropolog olimlar suyaklar neandertal va zamonaviy odam oralig'idagi bo'g'inni tashkil qiladi, deb hisoblaydi. Obirahmatlik ibtidoiy odamlar yovvoyi echki, tog' echkisi (kiyik), bug'u, arxar va cho'chqa kabi hayvonlarni ov qilgan.

G'or-makonning yoshi cheksiz davrlashtirish usullari natijasiga ko'ra mil. avv. 125–42 ming yilliklar bilan sanalanadi. Ibtidoiy odamlar g'orda mustye davri va so'nggi paleolitning ilk bosqichida yashagan.

Teshiktosh g'or-makoni. O'rta paleolit davri makonlari orasida Teshiktosh g'or-makoni nafaqat O'rta Osiyoda, balki, dunyoga mashhur yodgorliklardan biridir. G'or-makon Boysun tog'ining janubiy yonbag'rida dengiz sathidan 1500 m balandlikda joylashgan. G'or-makonda qalinligi 1,5 m dan iborat beshta madaniy qatlam aniqlangan. Makondan 2859 dona chaqmoqtoshli ohaktosh va qisman yashmasimon chaqmoqtoshdan yasalgan qurollar topilgan. Ulardan 2520 donasi tosh qurollarni yasash jarayonida hosil bo'lgan uchrindi va 339 donasi kundalik hayotda ishlatilgan tosh qurollari bo'lib, ular nukleus, yirik to'g'nagich, qirg'ich va sanchqilardan iborat.

Teshiktosh g'oridan topilgan hayvon suyaklarining ko'proq qismi tog' echkisi qisman bug'u, ot, ayiq, giena, leopard, quyon, kemiruvchilar va qushlarga tegishli. Teshiktoshliklar ko'proq tog' echkisi, keyingi o'rinda boshqa hayvonlarni ov qilgan. Termachilik yordamchi xo'jalik turini tashkil etib, mavsumiy xususiyatiga ega bo'lgan.

Teshiktosh g'or-makoni topilmalari majmuasi

G'or-makonining yuqori madaniy qatlamidan ibtidoiy odamning bosh chanoq suyagining maydalangan bo'laklari topilgan. Suyaklar maxsus chuqurga dafn qilinib, atrofiga tog' echkisining bir juft shoxi terib qo'yilgan. Antropolog olim M.M.Gerasimov mayda bo'laklardan iborat suyaklarni qayta tiklab, o'rta paleolitning ilk bosqichida yashagan 8-9 yoshdagi neandertal bolaga tegishli ekanligini aniqlagan.

Zarafshon vohasida o'rta paleolit davriga oid Omonqo'ton g'or-makoni, Go'rdara, Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Olmabuloq va Xo'jamazgil kabi ochiq joy makonlari joylashgan. Bu makonlar o'rta paleolit davrining barcha bosqichlari tarixidan darak beradi.

Omonqo'ton g'or-makoni. Samarqand shahridan 45 km janubda, Zarafshon tog' tizmasi yonbag'ridagi Omonqo'ton qishlog'i yaqinida joylashgan g'or-makon o'rta paleolit davrining noyob yodgorligi hisoblanadi. Omonqo'ton g'ori joylashgan tog'li hudud archazor o'rmonni tashkil etib, hayvonot va o'simlik dunyosiga nihoyatda boy bo'lgan.

Yodgorlikdan chaqmoqtosh, kvars, diorit toshidan yasalgan qurollar va hayvon suyaklari topilgan. Tosh qurollari sanchqi, chopqi, kesish maqsadida ishlatilgan yupqa qurol va nukleuslardan iborat.

Suyak topilmalari arxar, ayiq, ibtidoiy buqa, tog' echkisi va mayda kemiruvchilarga tegishli. Arxar va qo'ng'ir ayiqlarning suyagi ko'pchilikni tashkil etadi. Ayiq kabi yirtqich hayvonni o'ljaga tushirish uchun ovchilar guruhidan uyushqoqlik va mahorat talab etilgan. G'or-makon ibtidoiy sayyor ovchilarning ov mavsumida boshpana vazifasini o'tagan.

Qo'tirbuloq makoni. Qo'tirbuloq makoni Samarqand shahridan taxminan 100 km janubi-g'arbda, Zirabuloq tog'i etagidagi buloq yonida joylashgan. Makon beshta madaniy qatlamga ega bo'lib, undan chopper, chopping, nukleus, qirg'ich, teshgich, nayza uchi va uchrindilar topilgan. Ular chaqmoqtosh, diorit, kvarsit va daryo toshlaridan yasalgan. Suyaklar ot, buqa (tur), buxoro bug'usi, qulon kabi hayvonlarga oid. Suyaklarning yarmidan ortig'i otga tegishli. Shuningdek, filning pastki jag' suyagi ham mavjud. Qo'tirbuloqlik ibtidoiy ovchilarning asosiy ov o'ljasi yovvoyi ot hisoblangan. Keyingi o'rinda to'da bo'lib yashaydigan bug'u, qulon va boshqa hayvonlar ov qilingan. Termachilik xo'jalikning yordamchi tarmog'ini tashkil etgan. Qo'tirbuloq makonidan 1 km sharqda, Zirabuloq chashmasi yonida shu nomli makon joylashgan. Makondan 1000 dan ortiq tosh qurollari topilgan. Ular o'lchami har xil nukleus, qirg'ich, nayza uchi, pichoq va randa sifatida ishlatilgan tosh qurollaridan iborat. Tosh qurollari o'rta paleolit davrining rivojlangan bosqichiga oid usulda yasalgan.

Zarafshon vohasining boy tabiati eng qadimgi odamlarning yashashi uchun qulay sharoit hisoblanib, o'rta paleolit davrining barcha bosqichiga oid yodgorliklar aholining muntazam yashaganligidan dalolat beradi.

Angillak g'or-makoni. G'or-makon Qoratovning janubi-sharqiy tomonidagi Oyoqchisoyniing yuqorisida, uning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan. G'or-makon ayvonsifat ko'rinishga ega bo'lib, janubi-sharq tomonga qaragan. Qazishma davomida ko'p sonli tosh qurollari, hayvon suyaklari va odam oyog'i kaft suyagining bir bo'lari topilgan. Tosh qurollari kvars va qayroqtoshdan yasalgan. Ularning o'lchami ancha kichik.

G'or-makon hududida sun'iy kulba qoldiqlari aniqlanmagan. Angillak g'orida yashagan ibtidoiy odamlar g'or ayvoni atrofida barpo qilgan yengil kulbada yashagan bo'lsa kerak.

Oxirgi arxeologik qazish ishlarining natijasiga asosan tadqiqotchilar g'or-makonni mustye davri bilan sanalagan.

Janubiy Tojikiston respublikasi tog' va tog'oldi vodiysidagi Og'zi kichik, Qorabura va Oqjar, Qirg'iziston respublikasi hududagi Tossor va Georgiy do'ngligi kabi makonlar o'rta paleolit davrining muhim yodgorliklaridir. Ulardan turli xil tosh qurollari va hayvon suyaklari topib o'rganilgan. Ushbu makonlarda yashagan odamlar mahalliy tog' hududida tarqalgan hayvonlarni ov qilib, o'simliklarni terib-termachilab kun kechirgan.

Ma'lumki, o'rta paleolit davridan eng qadimgi odamlar ongida narigi dunyo to'g'risidagi tushunchaning dastlabki kurtagi shakllana boshlaydi. Eng qadimgi odamlar olamdan o'tgan yaqinlarini maxsus qabrda dafn eta boshlaydilar. O'rta paleolit davriga oid qabrlar Yevrosiyaning ko'pgina yodgorligidan topib o'rganilgan. Ulardan Spi (Belgiya), Buiya va Lya Ferrasi (Fransiya) g'orlari, Karmen tog'idagi Et Tabun va Es Sxul (Falastin) g'orlari, Kiyik-Koba g'ori (Qrim), Denisova g'ori (Oltoy), Teshiktosh g'orlarida marhumlar maxsus dafn etilgan qabrlar aniqlangan. Obirahmat g'or-makonidan ham eng qadimgi odam suyagi topilgan. Bu davrdagi qabrlarda bir va bir nechta mayitlar ko'milgan. Masalan, Lya Ferrasi g'oridan bir joydan olti nafar odam suyagi topilgan.

Eng qadimgi odamlarda dafn etish malakasi qanday paydo bo'lganligi ma'lum emas. Bu borada olimlar o'rtasida turli ilmiy munozara davom etmoqda. U birinchidan gigiena talabidan kelib chiqilgan bo'lsa, boshqa tomondan ularning ongida narigi dunyo to'g'risidagi tushunchaning shakllanganidan darak berishi mumkin.

O'rta paleolit davri eng qadimgi odamlari marhumni o'zlari yashab turgan g'or atrofida, chuqur kovlab dafn qilgan. Marhum yon tomoni bilan gujanak holda yotqizilib, oyoq va qo'llari bukilgan va kaftlari yuziga qo'yilgan. Bu bir tomondan odamning uxlayotgan holatni, boshqa tomondan esa ona qornidagi homilani eslatadi, ehtimol unga taqlid qilingan bo'lishi mumkin.

O'rta paleolit davrining odamlari ongida diniy tushunchalarning qanchalik shakllanganligi ma'lum emas. Moddiy topilmalar, xususan, suyakdan yasalgan buyumlarning sirtiga chizilgan chiziqlarni tadqiqotchilar dastlabki tasviriy san'at namunasi sifatida qaraydilar. O'rta paleolit davriga kelib odamlar yashaydigan hududlar chegarasi kengayib, Yevrosiyaning barcha yerlarini egallaydi. Moddiy madaniyat va xo'jalik sohalarida katta yutuqlarga erishiladi. Xususan, tosh qurollariga ishlov berish usuli takomillashib, ularning turi yanada ko'payadi. Ijtimoiy munosabatlar murakkablashadi, urug' jamoasining dastlabki kurtaklari shakllana boshlaydi.

So'nggi paleolit. So'nggi paleolit (mil. avv. 40–12 ming yilliklar) davrining muhim xususiyati *homo sapiens*, ya'ni zamonaviy qiyofaga ega bo'lgan ongli odamning shakllanishidir. Ular Fransiyadagi Kromanon g'oridan (1868-yilda E.Larte tomonidan) dastlabki suyak topilmalariga nisbatan *kromanon* odami nomi bilan ham yuritiladi. Hozirgi paytda zamonaviy qiyofadagi odamning paydo bo'lishi to'g'risidagi monosentrik nazariyasi namoyondalari zamonaviy qiyofaga ega bo'lgan ongli odam dastlab 200–150 ming yillar avval Sharqiy Afrikada shakllanib, 80–60 ming yil avval Yevrosiyo va Avstraliya hududlariga tarqalgan, deb hisoblaydilar. Omo, Xerto (Efiopiya), Letoli (Tanzaniya) va boshqa makonlardan topilgan *homo sapiens sapiens* odamining eng qadimgi vakillariga tegishli suyak namunalari mutlaq davrlashtirish usullariga ko'ra mil. avv.

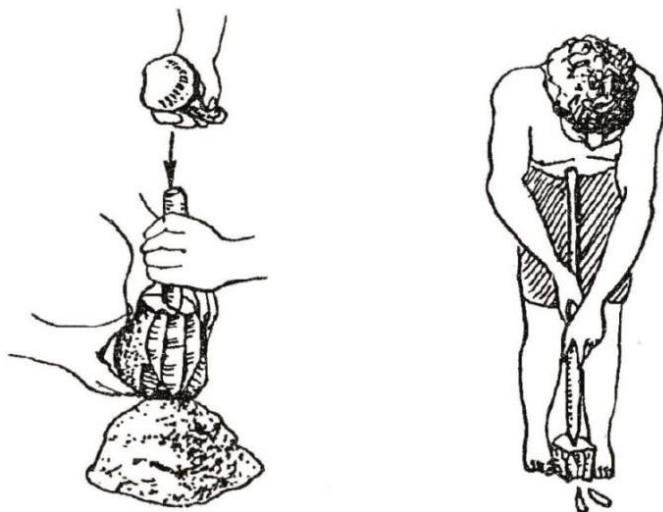
200-150 ming yillik bilan sanalangan. Paleoantropologiya fani mutaxassislarining fikrlariga ko'ra, Afrika hududida yashagan qadimgi odamlarning soni keskin ko'payib, oziqa zaxirasi kamayib ketishi natijasida bu yerda yashagan aholi ozuqa manbaini izlab boshqa joylarga ko'chishga majbur bo'lganlar. Afrikadan chiqqan qadimgi odamlar mil. avv. 40 ming yillikda Yevrosiyaning barcha yerlarini egallab ulgurgan.

Ma'lumki, o'rta pleystotsenning oxirgi bosqichi va yuqori pleystotsen davrida G'arbiy Yevropada mintaqaning sovuq iqlimli sharoitiga moslashgan *homo sapiens neandertalensis* odami yashagan. Bir guruh antropolog mutaxassislarning fikriga ko'ra, Yevrosiyo hududida zamonaviy odamning shakllanish jarayonida neandertallar ham ishtirok etgan. Ayrim genetik tadqiqot natijalari Afrikadan boshqa joylarda yashaydigan odamlarning 4 % genomasi neandertallardan o'zlashtirilganligini ko'rsatadi. Umuman antropogonez jarayoni o'ta murakkab, o'z navbatida muaommoli va munozaralarga boy masala hisoblanadi.

Yevrosiyo hududidan so'nggi paleolit davriga oid yuzga yaqin *homo sapiens sapiens* odamiga tegishli qabrlar o'rganilgan. Ulardan Fransiya, Germaniya, Angliya va Sharqiy Yevropadan topib o'rganilgan odam suyaklari muhim ahamiyatga ega. Obirahmat, Angillak va Samarqand makonlaridan topilgan odam suyaklari esa vatanimiz hududida antropogonez jarayonining borishi to'g'risida qimmatli ashyoviy dalildir.

Bu davrda yer yuzining barcha hududi, ya'ni Amerika va Avstraliya qit'alarida ham odamlar yashab boshlagan. So'nggi paleolit davri *vyurm* muzligi Yevrosiyo Shimoliy Amerika bilan bog'laydigan o'ziga xos ko'prikk hosil qilgan. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda Alyaska, Chukotka hududini o'zaro birlashtirib turgan ulkan muzlik ustida paydo bo'lgan tuproq qatlami quriqlikni hosil qilib, o'simliklar o'sgan. Bu hudud to'rtlamchi davr geologiyasi fanida Berengiya, nomi bilan ataladi. So'nggi muzlik davrida vujudga kelgan muz usti Beringiya quruqligi orqali qadimgi odamlar Osiyo qit'asidan Amerika

yerlariga taxminan mil. avv. 30–26 ming yilliklarda o'tib borgan. Ular so'nggi paleolit davrining oxirigacha Janubiy Amerikaning chekka janubidagi yerlarga tarqaladi. Chili hududidan topib o'rganilgan makonlar so'nggi paleolit davrining oxiriga oid.

Tosh quroli yasash jarayoni

Muzlik davrining sovuq iqlim sharoiti odamlardan moddiy madaniyat va mehnat faoliyatini takomillashtirishni talab etar edi. Ular qo'proq tosh qurollarining yasash usuli, uy-joy qurilishi va ibtidoiy xo'jalikni tashkil etish faoliyatlarida namoyon bo'ladi.

Tosh quroliga ishlov berish usuli takomillashib, ularning turi ko'payib boradi. Qadimgi odamlarning tosh qurol yasash sohasidagi uzoq tarixiy tajribasi prizmasimon shaklli nukleusdan foydalanish malakasini egallashga olib kelgan. Prizmasimon nukleusdan sindirib olingan yupqa va o'tkir tig'li uzun tosh bo'lagidan yasalgan mehnat quroli ish bajarish uchun har tomonlama qulay va ixcham bo'lgan.

Bu davrdagi qurollar orasida *pichoq* sifatida ishlatilgan tosh qurolining ahamiyati yuqori bo'lgan. Bu qurol yordamida suyak, yog'och va boshqa qattiq narsalarni kesish vazifalari bajarilgan.

Yog'och yoki suyakka qotirilgan uchrindi yoki paraqa yordamida charm va teriga ishlov berish ishlari bajarilgan. Bu davrda shuningdek, arralash, parmalash va silliqlash maqsadida ishlatilgan tosh qurollari ham paydo bo'ladi.

So'nggi paleolit davrida tosh qurolining tig'ini retushlash usuli mukamallashadi. Tig'i retushlangan tosh qurolning ish unumdorligi yanada oshgan. Retushlash tosh quroliga ikkilamchi ishlov berish bilan birga, ustaning yasalayotgan quroliga bo'lgan qarashini ham o'zgartirgan. Usta qurolni ishlash uchun qulay qilib yasash bilan birgalikda, tashqi ko'rinishining nafisligi va ko'rkamligiga e'tibor bera boshlagan. Retushlash o'ta murakkab vazifa bo'lib, uni bajarishda ustadan diqqatini jamlash va siqish kuchini chamalay olish talab etilgan, aks holda tosh qurolini sindirib qo'yish mumkin edi.

G'arbiy Yevropada so'nggi paleolit davrining ilk bosqichi Orniyak (mil. avv. 35–22 ming yilliklar) davridir. Orniyak bilan bir davrda prigordena (shatelperron) bosqichi yoki madaniyati faoliyat yuritgan. Perigordena yoki shatelperron tosh quroli mustye davriga oid usulda yasalgan. Bu madaniyat uchun plastinkasimon tosh bo'lagi va qalin uchrindining tig'ini mayda zarbalar yordamida o'tkirlab, yasalgan tosh qurollar xos.

Salyutra (mil. avv. 21–18 ming yilliklar). Bu bosqichda tosh qurolini yasash usulida mustye davri an'analar yo'qolib boradi. Tosh qurollari bargsimon shaklda yasaliib, sirti obdon retushlanadi.

Madlen davri (mil. avv. 17–11,5 ming yillik) tosh qurollariga ishlov berish usullar keskin o'zgargan. Bu davr qurollar prizmasimon nukleusdan sirtqi tomoni tekis qilib sindirib olingan tosh bo'lagidan yasala boshlaydi. Bunday tosh qurollari ancha mukamal bo'lib, ularning ish samaradorligi ilgargiga nisbatan ancha mukammal bo'lgan edi.

Hayvonlarning suyagidan ham turli xil qurol, anjom va buyumlar yasalgan. So'nggi paleolit davri makonlaridan suyakdan yasalgan nayzan-ing uchi, garpun, bigiz, igna, sanchqi, pardozagich kabi buyumlar topilgan.

O'zlashtiruvchi xo'jalik shakli mustye davriga nisbatan takomillashadi. Ovchilik va termachilik asosiy tirikchilik manbayi bo'lib qoladi. Bu davrda baliqchilik paydo bo'ladi. Ovchilik xo'jalikning yetakchi sohasi hisoblanib, ov o'ljasi mahalliy hududda yashaydigan

hayvonlarning turiga bog'liq bo'lgan. Ovchilikning ahamiyati sovuq iqlimli shimoliy o'lkalarda nisbatan yuqori hisoblangan. Shimoldagi nina bargli o'rmon hududida qadimgi odamlar mamont, qo'ybuqa, jundor kakidon, bug'u va boshqa hayvonlarni ov qilgan. Ovchilikda qamal usulida amalga oshirilgan. Yirik hayvonlarni jarga yiqitib va sun'iy qazilgan tuzoqqa tushirib o'ljaga olingan.

Yer yuzining janubiy qismidagi keng yaproqli o'rmonli tog' hududlarda tog' echkisi, arxar, yovvoyi ot, tekistliklarda qulon, jayron va boshqa hayvonlar ov qilingan. Ovchilikda jamoaning katta yoshli erkak jinsiga mansub barcha a'zolari ishtirok etgan.

Termachilik xo'jaligi qo'shimcha oziqa manbayi hisoblanib, mavsumiy xususiyatga ega edi. Xo'jalikning termachilik shakli mahalliy hududning florasiga bog'liq bo'lgan. Qadimgi odamlar erta bahordan kech kuzgacha oziqabop o'simliklar va turli xil mevali daraxtlarning hosilini terib yeyishgan. Issiq iqlimli, o'simlik dunyosiga boy bo'lgan janubiy hududlarda termachilikning mavqeyi shimolga nisbatan ancha yuqori hisoblangan. Suv havzasiga yaqin joylarda baliqchilikning ahamiyati oshgan. Dengiz bo'yi hududida yashovchi aholi suvda yashaydigan jonivorlarni ov qilgan.

So'nggi paleolit davrida zamonaviy qiyofali ongli odamning shakllanishi natijasida insoniyat tafakkuri o'sib boradi. Ularning tabiat sirlarini anglash yo'lidagi intilishi amaliy bilimlarning to'planishiga olib kelgan. Odamlar ongida tabiat kuchlari to'g'risida tasavvurning shakllanishi dastlabki diniy tushunchaning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Bu esa o'z navbatida ibtidoiy madaniyatning, xususan, ibtidoiy san'at paydo bo'lishining asosiy omillardan biri edi. O'rta Osiyoning so'nggi paleolit davri yodgorliklari mustye davriga nisbatan yaxshi o'rganilmagan. Hozirga qadar aniqlangan yodgorliklarning soni kamchilikni tashkil etadi. Ma'lumki, bu davrda ibtidoiy odamlar yer yuzining tekislik qismida sun'iy qurilgan kulbalarda yashay boshlaydi. U yerdagi makonlarning madaniy qatlami keyinchalik tabiiy hodisalar ta'siri va zamonaviy yer o'zlashtirish oqibatida buzilib, bizgacha yetib kelmagan yoki saqlanib qolganlari hozircha topilmagan bo'lishi mumkin.

O'rta Osiy hududidan so'nggi paleolit davriga oid Obirahmat, Ko'lbuloq, Samarqand, Siyobcha, Shugnov, Xo'jag'or, Yangaja 2 va boshqa yodgorliklar yaxshi o'rganilgan. Toshkent vohasidagi Ko'lbuloq va Obirahmat so'nggi paleolit davrining muhim makonlari hisoblanib, ularning yuqorgi madaniy qatlamlari so'nggi paleolit davriga oid. Ko'lbuloq makonining so'nggi paleolit davriga oid yuqorgi uchta madaniy qatlamidan tosh qurollari, hayvon suyaklari, uchoqlarning izi va kul qoldiqlari topilgan.

Tosh qurollari mustye davrining oxiriga oid o'yiq-tishli shaklda yasalgan. Qurollar majmuasi nukleus, to'g'nag'ich, sanchqi va o'yiq-tishli qurollardan iborat. Topib o'rganilgan suyaklar tog' echkisi, ot, yovvoyi qo'y va sirtlon kabi hayvonlarga tegishli. Makonning mazkur davrga oid madaniy qatlamlari radiokarbon tekshirish usuliga asosan mil. avv. 24 ming yillik bilan sanalangan.

Samarqand makoni. Samarqand shahrida joylashgan makon O'zbekistonning so'nggi paleolit davriga oid muhim yodgorliklardan biridir. Makonning madaniy qatlami joylarda 3–7 m dan iborat bo'lib, 100 m. kv joyni egallagan yog'och ustunli qurilmaga ega uy-joy aniqlangan. Atrofidagi yog'och ustunlarining o'rni saqlanib qolgan. Ustunlarning sirti shox-shabbalar va qamish bilan yopilgan. Uyning ichkarisida o'choq qoldig'i saqlangan va kichik maydoncha mavjud. Maydonchada ma'lum yumushlar bajarilgan.

Samarqand makonidan 7,5 mingga yaqin tosh qurollari topilgan. Ular gardishsimon nukleus, uchrindi, bolta va yupqa uchrindilardan iborat. Tosh qurollari asosan chaqmoqtosh, diorit va amfibolit jinsli tosh navlaridan yasalgan. Tosh qurollari majmuasida o'lchami 16 sm tosh bolta muhim ahamiyatga ega bo'lib, O'zbekistonning so'nggi paleolit davriga oid boshqa makonlarida uchramaydi. Suyakdan yasalgan qurollar va boshqa anjomlar ham mavjud.

Topilmalar orasida ibtidoiy odam suyaklari muhim o'rin tutadi. Ulardan birichamasi 25 yoshdagi ayolning yelka suyagi, pastki jag'ining 9 ta tishi, ikkinchisi 35 yoshdagi erkak yoki ayolning 10 ta tishi saqlangan pastki jag' suyaklaridir. Samarqand makonida yashagan eng qadimgi odamlar yevropeoid irqiga mansub aholi vakillari bo'lgan.

O'simlik va hayvonot olamiga boy bo'lgan Zarafshonning o'rta oqimi to'qayzor, cho'l va tog' oldi hududi odamlarning yashashi uchun qulay sharoit hisoblangan. Makondan yovvoyi ot, eshak, tur, tuya, Buxoro bug'usi, qisman qo'y, jayron, toshbaqa, bo'ri va qushlarning suyagi topilgan. Samarqan makonida yashagan odamlar ko'proq ovchilik bilan kun kechirgan. Termachilikning ahamiyati ham yuqori bo'lgan.

Yangaja II yodgorligi. Yodgorlik Turkmaniston respublikasining Turkmanboshi (Krasnovodsk) yarim orolida joylashgan bo'lib, paleolit davrida xom ashyosi qazib olingan tosh koni hisoblanadi. Kondan tosh qurolini yasash uchun zarur xomashyo qazib olingan. Yodgorlikdan nukleus, uchrindi, keskich va boshqa tosh qurollari topilgan. Ulardan nukleussimon qirg'ichga o'xshash tosh quroli Falastinning so'nggi paleolit davriga oid yodgorligining quyi qatlamida uchraydi. Bu bevosita ikkala hudud o'rtasidagi ma'lum aloqa bo'lganligidan dalolat beradi.

Tojikiston Respublikasi hududidagi Xo'jag'or makoni ham so'nggi paleolit davrining muhim yodgorliklaridan biridir. Yodgorlikdan oq, qora va ko'k rangdagi chaqmoqtoshdan yasalgan mehnat qurollari to'plami topilgan. Ular nukleus, qadama va paraqalardan iborat. Tosh qurollari orasida parmalash va teshish maqsadida ishlatilgan ish anjomlari ham mavjud.

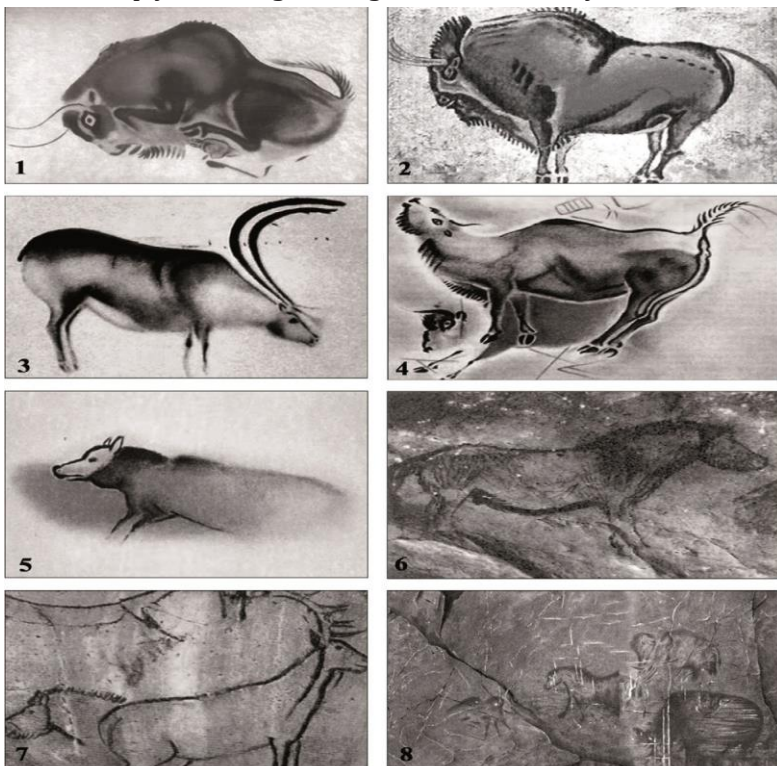
Pomir tog' tizmasidagi Darvoza tog'ining g'arbiy qismida ko'p qatlamli Shugnov joy-makoni joylashgan. Makonda umumiy maydoni 500 m. kv joyda olib borilgan qazish ishlari natijasida so'nggi paleolit davriga oid to'rtta madaniy qatlam aniqlangan.

Shug'nov makoni sayyor ovchilarning ov mavsumida vaqtinchalik yashash uchun qo'nim vazifasini bajargan bo'lishi mumkin. Unda odamlar doimiy yashagan kulba izlari mavjud emas. Qadimgi odamlardan kun kechirishlari uchun uzoq joylarga borib ov qilib, oziq-ovqat topish talab etilgan.

Makonda uchraydigan tosh qurollari nukleus, plastinka, qirg'ich va uchrindidan iborat. Hayvon suyaklari ot, qora mol yoki qo'tos, qo'y va echkilarga tegishli. Qadimgi ovchilar tog'da o'sadigan yong'ov, bodom, pista va boshqa o'simlik oziqalarini ham terib yig'ishgan.

O'rta Osiyoning so'nggi paleolit davriga oid yodgorliklari pasttekistlikdan tortib, baland tog' tizmasigacha bo'lgan hududdan topib o'rganilgan. Ular so'nggi paleolit davrida yashagan qadimgi odamlarning turmush tarzi, xo'jaligi va moddiy madaniyati to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Ibtidoiy davr tasviriy san'ati. Tasviriy san'at insoniyat tafakkurining mahsuli. U kishilik jamiyati taraqqiyotining ma'lum bosqichida, ya'ni ongli odamlar paydo bo'lgan davrda shakllangan. Aql-idrokli odamlar tafakkurining o'sib borishi, insoniyat moddiy olamni va ongidan tashqaridagi hodisalarni tasvirlashga harakat qilgan. San'atning ilk namunasi qoya toshlarga chizilgan tasvirlar va haykalchalardir.

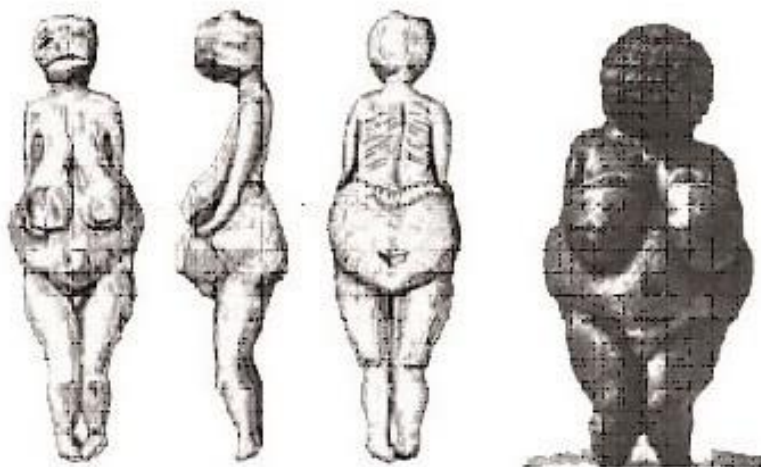
1. Bizon. Altamir(Ispaniya) 2. Buqa. Altamir(ishpaniya) 3. Bug'u. Fon-de-Gom(Fransiya)
4. Bizon. Fon-de-Gom(Fransiya) 5. Bo'ri. Fon-de-Gom(Fransiya) 6. Ot. Nio (Fransiya)
7. Bug'u. Nio (Fransiya) 8. Mamontlar va otlar. Kapova g'ori. Ural(Rossiya)

Paleolit davriga oid dastlabki qoya tosh tasvirlari XIX asrning oxirgi choragida (1879-yil) Ispaniyadagi Altamir g'orida M.Sautol tomonidan aniqlagan. O'tgan asrning boshida (1901) E.Kartalyak va A.Breyl Altamir g'ori shifti va devorlariga chizilgan 150 ta hayvon tasvirlarini o'rgangan.

Fransiyadagi Le Kombarell g'origa chizilgan mamont, bizon, bug'u, ot va ayiqlarning 300 ta rasmlari paleolit davri tasviriy san'atining noyob namunasidir. Hayvonlar orasida qisman odamlarning tasviri ham uchraydi. Ularning aksariyati niqob kiygan holatda chizilgan.

Zoolog olim A.V.Ryumin Ural tog'idagi Kapova (Rossiya) g'orida 1959-yili mamont, ot va karkidonlar chizilgan tasvirlarni o'rgangan. Qattiq jinsli tosh sinig'i bilan uyib chizilgan tasvirlar ustidan qizil rangli bo'yoq berib ishlangan. Ularning dastlabki namunasi mil. avv. 30 ming yillikka oid.

Paleolit davri san'atining boshqa bir turi haykalchalar hisoblanadi. Ularning antropomorf va zoomorf shaklida yasalgan nusxasi mavjud. Haykalchalar kiyimsiz yoki qisman kiyim-boshi bilan tasvirlangan.

So'nggi paleolit davri haykalchalari

Haykalchalarning o'lchami 12-15 sm dan iborat bo'lib, ohaktosh yoki *mergel* – ohakgil kabi yumshoq tosh navlari va qisman hayvon

suyagidan ishlangan. Ulardan *“paleolit zuhrosi”* nomi bilan mashhur bo'lgan ayol shaklli haykalchalar keng tarqalgan. Bunday haykalchalarning namunalari Avdeev, Verteshselesh, Kostenki, Villendorf, Malta, Gagarino kabi yodgorliklardan topib o'rganilgan.

Haykalchalarning eng qadimgi namunalari so'nggi paleolit davrining ilk bosqichiga, ko'pchilik qismi esa o'rtalariga oid. Ayol tasviri mujassam etgan haykalchalar tana a'zosining ayrim qismlari nisbatan kattalashtirib ishlangan. Mutaxassis olimlarning fikriga qaraganda, bunday haykalchalar ayol kultini aks ettirgan.

Hayvonlarning suyagidan yasalgan turli xil bezaklar, xususan, ularning tishidan yasalgan taqinchoqlar so'nggi paleolit davri amaliy san'atining muhim namunasi hisoblanadi. So'nggi paleolit davri tasviriy san'atida qadimgi odamlarning ijtimoiy hayoti va xo'jalik faoliyati aks etib, ularning ongidan tashqaridagi dunyoqarash tushunchalari namoyon bo'ladi.

So'nggi paleolit davrida odamlari ongida shakllangan tabiat sirlarini ilohiylashtirish, jon va ruh tushunchalari, ularning in'ikosi sifatida animizm, totemizm, fetishizm va magiya kabi dastlabki ibtidoiy diniy qarashlarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

So'nggi paleolit davrda jamiyatning dastlabki ijtimoiy tashkiloti – urug'chilik tuzimi shakllanadi. Urug'chilik tuzimining ilk bosqichi *ona urug'iga* asoslangan edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Afrikaning olduvay davri xususiyatini tavsiflab bering?
2. Eng qadimgi odamlar migratsiyasi yo'nalishlarini ko'rsatib bering?
3. Yevropaning ashel davri xususiyatini bayon qiling?
4. O'rta Osiyoning ashel davri arxeologiyasi xususiyatlarni bayon qiling?
5. O'rta Osiyoning mustye davri xususiyatlarini izohlab bering?
6. O'rta Osiyoning so'nggi paleolit davrini tavsiflang?
7. Paleolit davri xo'jalik xususiyatlarini yoritib bering?
8. Paleolit davri tosh qurollari to'g'risida ma'lumot bering?
9. Paleolit davri tasviriy san'ati xususiyatini bayon qiling?
10. Paleolit davrida ijtimoiy munosabat qanday bo'lgan?

2-bob. Mezolit

Tayanch soʻzlar: Golotsen, dolixokran, yevropeoid, makrolit, mikrolit, Natufiy madaniyati, fauna, flora, epipaleolit, oʻq-yoy.

Mezolit davri umumiy tavsifi. Mezolit davri (*yun. mezos – oʻrta, lot. litos – tosh*) - oʻrta tosh davri. Mezolit atamasini ilk bor shved olimi A.Torrel (1874) taklif etgan. Allen Braun (1883) paleolit va neolit davrlari oraligʻidagi tosh qurollari majmuasini belgilash maqsadida qoʻllab, ilmiy asoslangan. Hozirgi paytda ayrim xorijiy mamlakatlar arxeologiyasida mezolitning ekvivalenti sifatida epipaleolit yoki golotsen paleoliti kabi atamalarni ham qoʻllaniladi.

Yevrosiyoda mezolit davrining sanasi mil. avv. XII–VII/VI ming yilliklar doirasida belgilangan. Yaqin va Oʻrta Sharq hududida mezolit davri juda qisqa muddat davom etib, neolit davriga ilgariroq oʻtilgan. Yer yuzining ayrim oʻlkalarida mezolit davom etayotgan davrda bu hududda eneolit boshlangan.

Mezolit davrida yer yuzining shimoliy qismida hukmron boʻlgan *vyurm* muzligi eriydi. Muzlik mil. avv. XIV ming yillikda erib boshlangan, mil. avv. X ming yillikdagi qisqa muddatli qayta sovushdan soʻng, mil. avv. IX ming yillikda (8300-yil) butunlay erib tugagan. Yer sharining shimolida, xususan, Shimoliy Kanadada muzlik mil. avv. IV ming yillikda batamom erib tugaydi.

Muzlikdan boʻshagan yerlarda igna bargli, undan janubda esa keng yaproqli daraxtzor oʻrmonlar vujudga keladi. Muzlik hosil qilgan ulkan suv zaxirasi okean va dengiz sathining koʻtarilishi va kichik suv havzalarining vujudga kelishiga sabab boʻladi.

Golotsen davrida yer sharining muzligidan chekkada boʻlgan janubiy qismida issiq va namchil iqlim sharoiti hukm suradi, hatto Sahroyi Kabir choʻlida yillik yogʻangarchilik migʻdori 300-400 *mm* ni (hozirgi paytda 6 *mm*) tashkil etgan.

Borrealoldi davrida (mil. avv. 7,5–7,0 ming yilliklar) vujudga kelgan barqaror iqlim yer yuzining tabiat manzarasining oʻzgarishiga olib keladi. Shimolda tundra maydoni qisqarib, qayin, qaragʻay va

qora qarag'ay daraxtli o'rmon hududi kengayib boradi. Janubda esa iliq va namchil iqlim sharoitiga xos flora va fauna shakllanadi.

Yer sharining shimoliy qismining hayvonot olami keskin o'zgaradi. Muzlik oldi hududida yashagan mamont, jundor karkidon va qo'ybuqa kabi hayvonlarning ko'pchiligi mezolit davrining boshida qirilib ketgan edi. Qolgan kam sonli qismi esa chekka shimolga ko'chishga majbur bo'lgan. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra mamontlar shimolda Chukotka dengizida joylashgan Vrangel orolida neolit davrigacha jon saqlab, uning so'nggi vakillari mil. avv. IV ming yillikda butunlay yo'qolib ketgan.

Muzlik erib tugagandan keyin yer yuzining shimoliy qismida va janubiy tog' hududida ot, buqa, sayga, yovvoyi eshak, o'rmon hududida esa los, bug'u, cho'chqa, bo'ri, tulki va boshqa hayvonlar yashagan. Ayniqsa, qushlar, xususan, ularning suvda yashovchi turi, baliq va dengiz bo'yi hududida mollyuska ko'payadi.

Yirik jussali hayvonlar turi yo'qolib ketgandan keyin mezolit davri aholisi ovchilikning paleolit davridagi qamal usulidan voz kechadi. To'da bo'lib yashaydigan, kichik jussali, harakatchan hayvonlarni ov qilish uchun ma'lum vositadan foydalanishga zarurat tug'ilgan. Natijada dastlabki ov moslamasi – *o'q-yoy* kashf qilingan. O'q-yoy yordamida kichik hayvonlar va qushlar oson o'ljaga olingan.

Yer yuzining janubiy qismida muzlikdan keyingi issiq iqlim sharoitida shakllangan hayvonot va o'simlik dunyosi ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalikning rivojlanishi uchun imkoniyat yaratgan. Mezolit davrida mahalliy hududning tabiiy sharoitiga xos ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik shakllari vujudga kelgan. Bunday xo'jalik shakli dastlab Old Osiyoda va tabiiy shart-sharoitga ko'ra boshqa yerlarda ham rivojlanadi.

Mezolit davrida Yevrosiyaning issiq iqlimli janubi-g'arbiy o'lkalarida aholi soni ko'payib, oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojning o'sib borishi, tabiiy oziqa zaxirasi kamayib ketishiga olib kelgan. Ularni sun'iy ko'paytirish yo'lidagi harakat yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirish va o'simliklarni madaniylashtirishga olib keladi. Bunday jarayon dastlab Old Osiyo hududida sodir bo'lib, reyin qo'shni hududlarga tarqalgan.

Mezolit davri moddiy madaniyatning tosh qurollariga ishlov berish, uy-joy qurish kabi sohalarida yangi yutuqlarga erishilgan. Tosh quroliga ishlov berishning yangi va mukammal usuli vujudga kelib, ularning turi va soni yanada ko'payadi. Tosh qurolining yangi turi *mikrolit* va *makrolitlar* paydo bo'ladi. *Mikrolit* (yun. *mikros* – kichik, *litos* – tosh) – kichik tosh qurollari geometrik (sigment, trapetsiya va uchburchak) shaklga ega bo'lib, o'lchami 2–3 sm ni tashkil etgan. Yog'ochga qotirilgan mikrolitlardan o'simliklarni o'rib olishda o'roq sifatida foydalanilgan. Mikrolitlar kamon o'qining uchi – *paykon* vazifasini bajargan. *Makrolit* (yun. *makros* – katta, *litos* – tosh) tosh quroli, ya'ni tosh boltaning ahamiyati o'rmon hududida yuqori bo'lgan.

Mikrolitlar dastlab Yevrosiyaning janubiy o'lkalarida vujudga keladi, shimolda esa biroz kechroq tarqalib, mezolitda so'nggi paleolit davridagi plastinkasimon (paraxasimon) tosh bo'lagidan yasalgan qurollardan foydalanish an'anasi saqlanib qoladi.

Old Osiyoning mezolit davri xususiyatlari. Old Osiyo muzlikdan uzoqda joylashgan bo'lib, iqlimi iliq namgarchilik mig'dori yuqori bo'lgan. Bu hududning fauna va florasida sovuq iqlimli hududlar keskin farq qilgan. Bunday qulay tabiiy sharoit ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik shaklining erta vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Bu yerda madlen davridan boshlab ixtisoslashga o'zlashtiruvchi xo'jalik shakli qaror topa boshlaydi.

Yaqin Sharq hududida mezolit davri Natufiy madaniyati faoliyat yuritadi. Natufiyliklar Karmel tog'dagi g'or-makonlarda va tog' yonbag'ri tekisligida sun'iy qurilgan yerto'la uylarda o'troq hayot kechirib, ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik shaklini yuritgan. Natufiy madaniyatga oid Eynan manzilgohidan 50 dan ortiq oval shaklli yerto'la uy-joylar o'rganilgan. Aholi o'troq hayot kechirib, pasttekislikda yashovchi yovvoyi hayvonlarni ovlab, boshqali o'simliklar-bug'doy, arpa donini terib yeyish va suv havzasi yaqinida baliqchilik bilan kun kechirgan. Tosh qurollari chaqmoqtoshdan yasalgan mikroplastinka va mikrolitdan iborat bo'lib, ular o'roq qadamasi, kamon o'qining uchi sifatida ishlatilgan. Suyakdan garpun, bigiz, qarmoq va munchoqlar yasalgan.

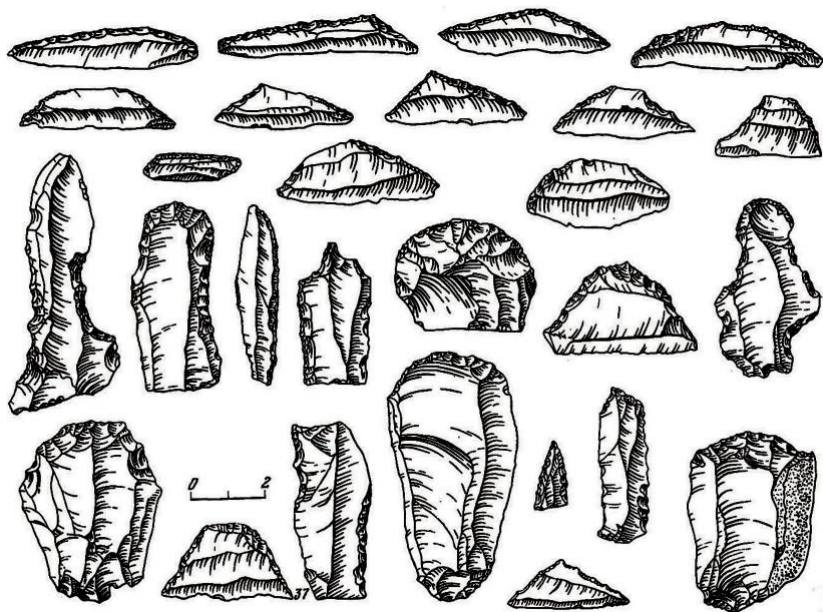
Iroqning shimolida Zagros tog'ida ham mezolit davri ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik shaklini yuritgan aholining makonlari o'rganilgan. Ulardan Shanidar g'or-makoning yuqori qatlami, Zevi-Chemi-Shanidar, Karimshaxir, Tellmelefaat va boshqa yodgorliklari mezolit (mil. avv. X–IX ming yilliklar) davrining muhim makonlari hisoblanadi. Makonlardan yovvoyi hayvonlar suyagi va boshqoli o'simliklarning don qoldig'i topib o'rganilgan. Tosh qurollari chaqmoqtoshdan yasalgan geometrik (sigment, trapetsiya) shaklli mikrolit va silliqlangan tosh boltadan iborat. Eronning sharqiy qismida mezolit davriga oid Kamarbandi, Xotu kabi makonlarda yashagan aholining xo'jaligi va moddiy madaniyati qo'shnilaridan unchalik farq qilmaydi.

Old Osiyoning ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalikka asoslangan madaniyatlar negizida neolit davrida ilk ishlab chiqarish xo'jalik shakllari – *dehqonchilik* va *chorvachilik* vujudga keladi.

O'rta Osiyoning mezolit davri madaniyatlari. Hozirgi paytda O'rta Osiyo hududida mezolit davriga oid ikki yuzdan ortiq yodgorlik aniqlangan. Ular madaniy qatlamli va terma moddiy ashyolariga ega bo'lgan g'or-makon, ochiq joy-makon va mavsumiy makondan iborat. Mezolit davri yodgorliklari ma'lum madaniyat va arxeologik majmualardan tashkil topgan.

Mezolit davri madaniyatlaridan Sharqiy Kaspiybo'yi hududi yodgorliklari muhim o'rin egallaydi. Bu yerda mil. avv. XI–VIII ming yilliklarga oid Jabel, Kaylu va Damdamchashma I, II g'or-makonlari va 30 dan ortiq ochiq joy makonlar joylashgan. Ulardan topib o'rganilgan tosh buyumlari mikrolit alomatiga ega bo'lgan plastinkasimon shaklli qurollardir.

Sharqiy Kaspiy bo'yi hududida yashagan aholi ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan kun kechirgan. Makonlardan yovvoyi qo'y, echki, qulon va baliq (Damdamchashma II), qoramol, jayron, mushuk (Jebel g'or-makonining quyi qatlami) suyaklari topilgan. Damdamchashma II g'or-makonning mil. avv. VIII–VII ming yilliklarga oid IV madaniy qatlamidan topilgan suyaklarni tadqiqotchilar uy hayvonlarga (qo'y va echki) tegishli, deb hisoblaydilar. Bu yerda yashagan aholi ovchilik, termachilik va baliqchilik shakllari bilan kun kechirishgan. Ibtidoiy ovchilar mezolit davrining oxirida yovvoyi hayvonlarni qo'lga o'rgatib, xonaki chorvachilikka asos soladi.

Sharqiy Kaspiy Bo'yi (Jebel va DamdamChashma).

Terilarga ishlov berish va ulardan kiyim bosh tikish, suyak va yog'ochdan zaruriy anjomlar yasash, chig'anoq va toshdan taqinchoq yasash kabi ishlar odamlarning kundalik yordamchi mashg'uloti hisoblangan.

O'zbekiston Respublikasi hududida mezolit davriga oid bir nechta madaniyatlar faoliyat yuritgan. Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Zarafshon vohasi, Surxon vohasi, Ustyurt va boshqa joylardan yuzdan ortiq mezolit davriga oid yodgorliklar o'rganilgan. Mazkur hudularning yodgorliklari alohida madaniyatlarni tashkil etadi.

Qo'shilish makon. Qo'shilish Toshkent vohasi vohasining mezolit davriga (mil. avv. X-IX ming yilliklar) oid eng qadimgi joy makon. Makon yomg'ir suvida yuvilib, uning saqlanib qolgan qismidan chaqmoqtoshdan yasalgan 200 dan ortiq turli xil tosh qurollar va qo'y, echki, qora mol suyaklari topilgan. Ushbu makon *Qo'shilish* madaniyati sifatida ajratilgan.

Toshkent vohasining boshqa joylaridan ham mezolit davriga oid makonlar topilgan. Bo'zsuv anhorining Qoraqamish jarligiga quyiladigan joyidan unchalik uzoq bo'lmagan Shoimko'priq yaqinidagi Bo'zsuv I, deb nomlangan makondan mezolit davriga oid tosh qurollar topilgan. Tosh qurollari nukleus, plastinkasimon tosh quroli va mikrolitlardan iborat. Vohaning boshqa joylarida ham hozirgi payda aniqlanmagan mezolit davri makonlari mavjud bo'lganligi, tabiiy. Toshkent vohasining mezolit davri aholisi ovchilik va termachilik bilan kun kechirgan.

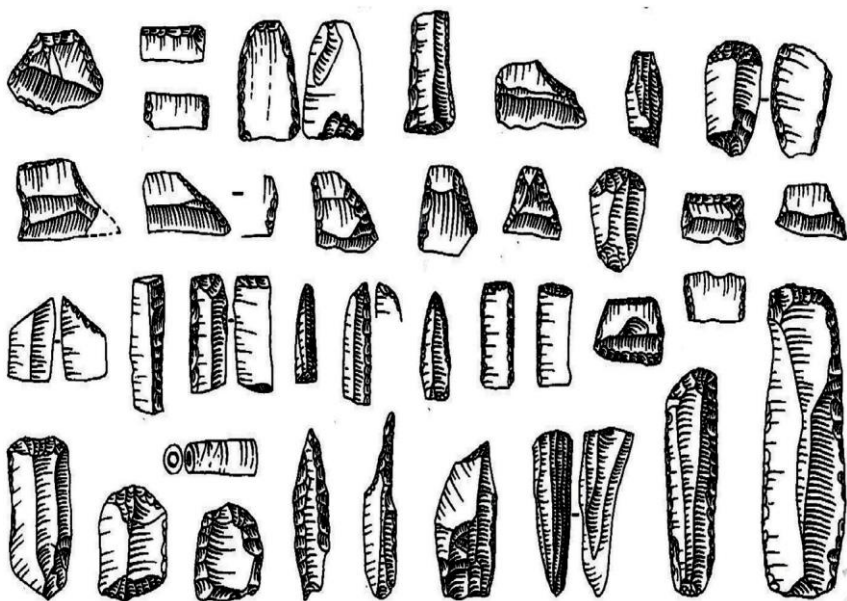
Obishir madaniyati. Farg'ona vodiysida 40 dan ortiq mezolit davri g'or-makon va ochiq joy-makonlari aniqlangan. G'or makonlar tog' hududlarida, joy makonlar esa tekislik hududida joylashgan. So'x daryosining yuqori oqimida joylashgan Obishir I, V va Toshko'mir g'or-makonlari yaxshi o'rganilgan. Ularning madaniy qatlamidan tosh qurollar (mikrolit, qirg'ich, qadama, o'roq-randa, nukleus va boshqalar), suyakdan yasalgan anjomlar, chig'anoq, tosh va suyakdan yasalgan taqinchoq hamda yovvoyi hayvon suyaklari topib o'rganilgan. Toshko'mir makonidan topilgan tosh qurollar Obishir namunalarga o'xshash. Ulardan plastinkasimon (paraxasimon) va mikrolit tosh qurollari va yovvoyi hayvon suyaklari topilgan.

Farg'ona vodiysining markaziy tekisligida qadimgi ko'llar bo'yida joylashgan Ashiko'l 2, 3, 16, Yangiqadam 1, Taypoqko'l (Toypoq 3, 5, 7) va boshqa makonlarning ustki qismidan chaqmoqtosh, slanes va qayroqtosh yasalgan qurollar terib olingan. Tosh qurollari asosan mikroplastinka shaklidagi tosh bo'lagidan yasalgan. Geometrik shakldagi mikrolit qurollar uchramaydi.

Farg'ona vodiysining mezolit davriga oid barcha yodgorliklari umumiy Obishir (IX–VIII ming yilliklar) madaniyati nomi bilan yuritiladi. Bu madaniyatga mansub aholi dastlab tog'dagi g'orlarda yashab, ovchilik va termachilik xo'jaligi asosida hayot kechirgan.

Obishir madaniyatining rivojlangan bosqichda odamlar Farg'ona vodiysining tekislik qismidagi qadimgi ko'llar atrofidagi yerlarga kelib joylashgan. Bu yerda ibtidoiy odamlar yerto'la uy-joylarda yashagan. Ovchilik, baliqchilik va termachilik xo'jaligini yuritgan.

Ustyurt mezoliti (mil. avv. VIII–VI ming yilliklar). Ustyurtda mezolit davriga oid 20 dan ortiq yodgorlik oʻrganilgan. Ular asosan Aydabolquduq va Jayronquduqlarining atrofida guruh-guruh holda joylashgan ochiq turdagi doimiy, muddatli va mavsumiy makonlardan iborat. Ustyurt makonlarida madaniy qatlam uchramaydi. Xoʻjaligi va ijtimoiy munosabatlari toʻgʻrisida xulosa chiqarib boʻlmaydi. Hududning tabiiy sharoiti va mazkur davr xususiyatiga koʻra ustyurtlik aholi ovchilik va termachilik bilan kun kechirgan.

Ustyurtning mezolit davri yodgorliklari tosh qurollari.

Zarafshon mezoliti. Qoratepa togʻining shimoliy tomonidagi adirliklarda joylashgan Sazagʻon I, Zamichatosh, Ohalik makonlari mezolit davri tarixga doir qimmatli maʼlumotlar berdi. Samarqand shahridan 27 km janubi-gʻarbda, Qoratorovning togʻ oldi hududida Sazagʻon qishlogʻiga yaqinida joylashgan Sazagʻon I makoni soʻnggi mezolit davriga (mil. avv. VII ming yillik) oid madaniy qatlamli muhim yodgorlik

hisoblanadi. Makondan mikrolit, qirg'ich sifatida ishlatilgan kichik tosh quroli, o'q-yoy paykoni, qalamsifat va prizma shaklli nukleuslar, har xil uchrindilar, ushatgich, teshgich va kesuvchi qurollar topib o'rganilgan.

Bu yerning aholisi yarim yerto'la uylar va chaylasimon kapalarda yashagan bo'lsa kerak. Makonda o'choq izlari ham saqlanib qolgan. Makondan tog' echkisi, qo'y, jayra, bo'ri, tulki va parranda suyaklari topilgan. Zarafshon tog' tizmasi yon bag'irlarida mezolit davrining oxiriga oid Zamichatosh makoni va Qorakamar g'or-makon o'rganilgan.

Qizilqum cho'lida Chorbaqti vohasining (Gazli shahri yaqinida) mezolit, neolit davri jamoalariga oid 60 dan ortiq makonlar topilgan. Ulardan Chorbaqti 11, 23, 27, 41 makonlari mezolit davriga oid. Bu makonlardan topilgan tosh qurollari paraqali uchrindidan iborat plastinkasimon texnikaga asoslangan. Zarafshon vohasida yashagan aholining tirikchilik manbayining asosini ovchilik tashkil etgan. Termachilik xo'jaligi qo'shimcha oziqa manbayi hisoblangan. Mazkur hududlarda tarqalgan yodgorliklar alohida madaniyat sifatida ajratilmagan. Ular moddiy madaniyati, xususan, tosh qurollarining yasash usuliga va xo'jalik yuritish xususiyatlariga ko'ra o'zaro farq qilgan.

Mochay g'or-makoni. Surxondaryo viloyati Boysuntog' hududida mezolit davrining so'nggi bosqichiga oid Mochay g'or-makoni joylashgan. G'or-makon ikkita madaniy qatlamga ega. Ulardan ko'p sonli tosh qurollari, hayvon va odam suyaklari topib o'rganilgan. Suyaklarining ko'pchiligi tog' echkisi, arxar, qo'y va echkilarga tegishli. Qisman cho'chqa, it va qora mol suyaklari ham mavjud. G'or-makonning yuqoridagi ikkinchi madaniy qatlamidan topilgan suyaklarni tadqiqotchi olimlar xonaki qo'y va echkilarga tegishli bo'lib, aholi bu davrda xonaki chorvachilikga asos solgan edi, deb hisoblaydilar. G'or-makon sharoiti chorvachilik xo'jaligini yuritish imkoniyatini bermaydi. Shuningdek, bu yerda mazkur xo'jalik turining keyingi taraqqiyoti kuzatilmaydi. Mochaylik ibtidoiy jamoa a'zolari yovvoyi hayvonlarni ov qilib, tog' o'simliklar va ularning mevalarini terib kun kechirganlar. Makondan topilgan odam suyaklariga ko'ra bu yerda *yevropeoid* irqining Sharqiy O'rta yer dengizi guruhiga mansub *dolixokran* – boshi uzun, yuzi qisqa aholi vakillar yashagan.

Janubiy Tojikistonning mezolit davri madaniyatlari. Bu yerdagi Kofirnahr, Vaxsh, Panj vodiylari, hatto Pomir tog'ining baland qismida mezolit davriga oid 30 ga yaqin yodgorliklar aniqlangan. Ko'pchilik yodgorliklarning madaniy qatlami buzilib ketgan.

Mezolit davriga oid Tutqovul III, Chilchorchashma, Darayi Sho'r, Quyibulyon, Obikiyik, Oshxona, Alichur va boshqalar yodgorliklar yaxshi o'rganilgan. Bu yerning mezolit davri madaniyatlari tekislik va tog'oldi hududidan iborat ikki yo'nalishda faoliyat yuritib, mil. avv. XI–VII ming yilliklar bilan sanalanadi. Janubiy Tojikiston hududida joylashgan barcha yodgorliklarni V.A.Ranov turli davr va madaniyatdan iborat to'rtta arxeologik majmuaga ajratgan.

Birinchi majmua shartli ravishda Tutqovul madaniyati (mil. avv. XI/X–VIII ming yilliklar) nomi bilan yuritiladi. Bu madaniyatga Tutqovul 3, Chilchorchashma va boshqa yodgorliklar oid. Ikkinchi majmua hisoblangan Vaxsh madaniyatiga (mil. avv. VIII–VII ming yilliklar) Darayi sho'r, Tutqovulning ikkinchi madaniy qatlami taalluqli. Bu madaniyat neolit davri Hisor madaniyatining shakllanishida muhim o'rin tutgan. Obikiyik nomi bilan yuritilgan uchinchi majmua (mil. avv. VIII–VII ming yilliklar) Quyi Bulyon va Obi Kiyik yodgorliklarida aks etgan. To'rtinchi, Shugnov majmuasi (mil. avv. X ming yillik yoki XI ming yillik ham bo'lishi mumkin) shu nomdagi makonining madaniy qatlami moddiy topilmalarida o'z aksini topgan.

Janubiy Tojikistonning mezolit davriga oid mazkur madaniyatlari (majmualari) xo'jaligi va moddiy madaniyati, xususan, tosh qurollarining ishlanish usuliga ko'ra umumiy va o'ziga xos jihatiga egaligi bilan ajralib turadi.

Bu madaniyat egalari ovchilik, baliqchilik va termachilik kabi o'zlashtiruvchi xo'jalik shakli bilan kun kechirishgan. Asosiy ov quroli nayza va o'q-yoy hisoblangan. Baliqchilikda ishlatilgan qurol namunalari topib o'rganilmagan bo'lsa-da, asosiy ov quroli garpun bo'lganligini taxmin qilish mumkin.

Janubiy Tojikistonning mezolit davri tosh qurollarining yasash usuliga ko'ra Shimoliy Afg'oniston, Falastin, Suriya va Old Osiyoning ayrim joylaridan topilgan qurollar o'xshash jihatlari mavjud bo'lib, bu holatni tadqiqotchilar ushbu hududlar o'rtasida genetik aloqadorlik bo'lishi mumkinligini taxmin qilgan.

Sharqiy Pomir mezoliti. Bu mezolit davri yodgorliklari Markansuv madaniyati (Alichur va Oshxona makoni) va Issiq madaniyati yoki issiq (Issiq g'or-makoni) majmuasidan iborat. Pomir tog'ining dengiz sathidan 4000–5000 m balandlik hududida joylashgan ushbu yodgorliklar mil. avv. VII ming yillikga oid.

Oshxona makonidan mezolit davrga oid uchta madaniy qatlam aniqlangan. Ulardan har xil o'lchamli tosh qurollari topilgan. Ularning dag'al va nozik yasalgan turlari ajralib turadi. Makonda silliq toshlardan qurilgan ikkita o'choqning izi va ularning atrofida odamlar yashashi uchun mo'ljallangan tekis joyning o'rni ochilgan. Bu joy chayla shaklidagi yengil boshpananing o'rni bo'lsa kerak. Makon markansuvlik ibtidoiy ovchilarning ov mavsumida ma'lum muddat yashashgan manzili bo'lgan. Sayyor ovchilar yovvoyi hayvonlarni ovlash bilan birga tog'da o'sadigan daraxt mevalarini ham tergan bo'lishlari mumkin.

Markansuv madaniyatining kelib chiqish ildizi aniqlanmagan, tadqiqotchilarning taxminiga ko'ra, Pomir tog'idan tashqarida shakllangan. Makonlardan topib o'rganilgan tosh qurollarining ishlanish usuliga ko'ra mahalliy hudud bilan bog'laydi.

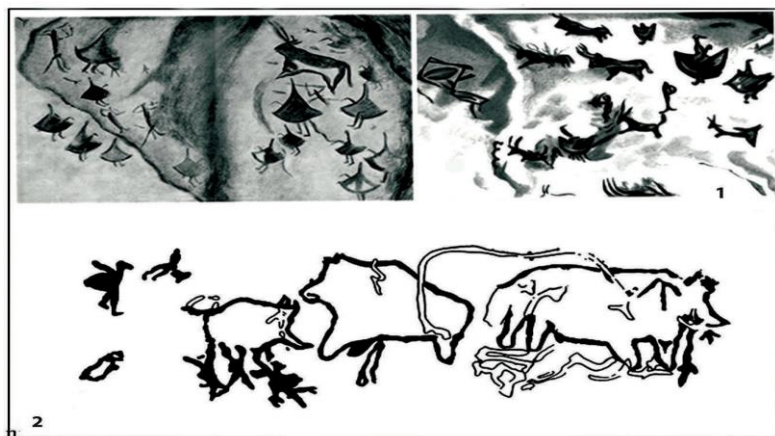
Mezolit davri tasviriy san'ati. Mezolit davri tasviriy san'at namunalari Yevrosiyaning barcha hududi, xususan, Priney yarim oroli, Shimoliy Afrika (Sahroyi Kabir), Rossiya, O'rta Osiyo, Hindiston va boshqa joylardan topib o'rganilgan. Tasvirlar asosan qoyalarning shifti va yon devorlariga mineral bo'yoqlarda chizilgan. Mezolit davri qoya tosh tasvirlari so'nggi paleolit davri namunasidan mazmun-mohiyati jihatdan farq qiladi. Bu davrning tasvirlarida qurollangan ovchilarning yovvoyi hayvonlariga uyutirayotgan ov manzarasi aks etgan. Paleolit davri tasvirlarida odamlarning shakli juda kam uchragan bo'lsa, mezolit davrida ularning soni ancha ko'payadi. Odamlar tasviri nayza va kamon bilan qurollangan holatda aks ettirilgan.

O'zbekiston, Qozog'iston va Tojikiston hududida ham mezolit davriga oid kam sonli qoya tosh tasvirlari saqlangan. Zarautkamar (Surxondaryo), Siypantosh (Qashqadaryo) va Shaxta (Sharqiy Pomir) yodgorliklarida mezolit davri tasviriy san'atining ajoyib namunalari saqlanib qolgan.

Zarautkamar yodgorligi Surxondaryo viloyati Sherobod shahridan 30 *km* shimoli-sharqda Ko'hitang tog'ining janubi-sharqiy yonbag'rida Zarautsoy bo'yida joylashgan. Kamarda madaniy qatlam uchramaydi. Tasviriy san'at namunalari qoyaning shifti va yon devorlariga qizil bo'yoqda chizilgan.

Tasvirlar ov manzarasi aks ettirilgan uchta lavhadan iborat. Birinchi lavhada ovchilarning yovvoyi buqalarga halqa bo'lib uyushtirayotgan hujumi va hayvondan ikkitasining qochishga urinayotgan holati tasvirlangan. Ikkinchi lavhada jarohatlangan jayronning ovchilardan qochishga harakat qilayotgan tasviri aks ettirilgan. Uchinchi lavhada yovvoyi echkilarni ov qilish manzarasi chizilgan. Ovchilarning ayrimlari boshiga niqob kiyib olgan, boshqalari esa sxematik shaklida chizilgan.

Zarautkamar tasvirlarda mezolit davri jamoasining xo'jalik faoliyati aks ettirilgan bo'lib, ular orqali musavvir ibtidoiy jamoa a'zolarining ov oldidan amalga oshirgan rasm-rusmlarini, ya'ni ov kultini aks ettirishga harakat qilgan. Tasvirlar orqali mezolit davri jamoasining xo'jalik faoliyatini kuzatish bilan birgalikda, ularning e'tiqod tushunchalari to'g'risida tasavvur hosil qilish mumkin.

O'rta Osiyoning mezolit davri qoyatosh tasvirlari. 1. Zarautkamar 2. Shaxta

Qashqadaryo vohasidagi Siypontosh tasvirlari koinot va astronomik belgilardan iborat. Kamarning shiftida qizil rang bo'yoqda chizilgan belgilar oy kunlarining hisobi va yulduzlar belgisi bo'lishi mumkin.

Tojikiston Respublikasi Pomir tog'i hududi joylashgan Shaxta g'orida baland tog' tizmasida yashaydigan yirtqich hayvonlar, xususan, ayiq tasviri chizilgan. Makonning madaniy qatlamidan topilgan moddiy ashyolar mezolit davriga oid.

Umuman mezolit davri qoyatosh tasvirlarida hayvonot dunyosi va xo'jalik xususiyati aks etib, ularda o'z davrining sodda dunyoqarash tushunchalari va diniy-dunyoviy mafkurasi aks etgan.

Mezolit davrida sodir bo'lgan iqlim o'zgarishlari kishilik jamiyati xo'jalik va moddiy madaniyatiga jiddiy ta'sir qilib, muhim ijobiy yutuqlarga erishishiga sabab bo'ladi. Natijada kishilik jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida burilish davrini boshlab beradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Mezolit davri iqlim o'zgarishlari kishilik jamiyatiga qanday ta'sir ko'rsatgan?
2. Old Osiyo xalqlari mezolit davrida qanday yutuqlarga erishgan?
3. Mezolit davri moddiy madaniyatida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?
4. Sharqiy Kaspiybo'yi hududi mezolit davri madaniyatlari xususiyatini ochib bering?
5. Obishir madaniyati xususiyatini tavsiflab bering?
6. Mochay g'or-makonining o'ziga xos xususiyatini ko'rsating?
7. Janubiy Tojikistonning mezolit davri mahalliy madaniyatlari qanday xususiyatga ega bo'lgan?
8. O'rta Osiyoning mezolit davri tasviriy san'ati ahamiyatini yoritib bering?

3-bob. Neolit

Tayanch so'zlar: Antropomorf, borrealoldi, garpun, Jarmo madaniyati, Ierixon madaniyati, zoomorf, lavlakon plyuviali, motiga, neolit inqilobi, palaxmon, shamot.

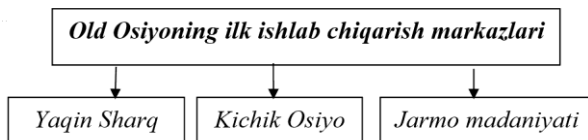
Neolit davri tavsifi. Neolit (yun. *neos* – yangi, lot. *litos* – tosh, yangi tosh asri) – tosh davrining so'nggi bosqichi. Arxeologiya faniga neolit atamasini 1865-yilda ingliz olimi Jon Lebbok kiritgan. Neolit davri sanasi mahalliy hududlarning tabiiy-geografik sharoiti, xo'jalik va moddiy madaniyati xususiyatiga ko'ra mil. VIII–IV ming yilliklar doirasida sanalanadi. Yer yuzining ayrim hududida neolit davri an'anlari mil. avv. III/II ming yilliklarda ham davom etadi.

Neolit davrining iqlimi hozirgidan ancha farq qilgan. Uning dastlabki bosqichida namchil va issiq iqlimli sharoit hukmron bo'lgan bo'lsa, keyinchalik *atlantika* bosqichida (taxminan mil. avv. VII–IV ming yilliklar) ob-havo isib, iqlim quruqlashib borgan. Ilgarigi namchil iqlimli o'rmonzor hududlarda qurug'oqchilik kuchaygan. Masalan, mezolit davrida sersuv va o'rmonzor bo'lgan Sahroyi Kabir qurg'oqchilik tufayli cho'lga aylanadi.

Neolit davri ekologik o'zgarishlar oqibatida Osiyoning tabiiy sharoiti qulay va issiq iqlimga ega bo'lgan subtropik mintaqalarida mezolit davridagi ixtisoslashgan termachilik va ovchilik asosida ishlab chiqaruvchi xo'jalik – *dehqonchilik va chorvachilik* vujudga keladi. Xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakli o'tish dastlab Yevrosiyaning issiq iqlimli janubiy o'lkalarida sodir bo'lgan. Yaqin Sharq, Mesopotamiya va Kichik Osiyo yerlari neolit davri ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakllarining vujudga kelishi uchun juda qulay bo'lgan. "*Serunum yarimoy hududini*" tashkil etgan bu hududlarda mil. avv. IX/VIII ming yilliklardayoq o'simliklarni madaniylashtirish va hayvonlarni xonakilashtirish boshlanadi.

Neolit davrida ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakllari – *dehqonchilik va chorvachilik* vujudga kelgandan so'ng oziq-ovqat zaxirasi nisbatan barqarorlashadi. Kishilik jamiyati iqtisodiy hayotida sodir bo'lgan bunday ijobiy o'zgarishlarni ingliz arxeolog olimi Gordon Chayld

“neolit inqilobi”, deb atagan. Amerikalik boshqa bir olim R.Breydvud esa ijtimoiylashgan shaklda, ya’ni *“oziq-ovqat yetishtirish inqilobi”* nomi bilan yuritishni ma’qul ko’rgan.

Yaqin Sharq hududidagi *Ierixon madaniyati* (mil. avv. IX/VIII–VII ming yil) ishlab chiqaruvchi xo’jalikga asoslangan eng qadimgi madaniyat hisoblanadi. Bu madaniyatga oid ilk o’troq dehqonchilik qishlog’ining o’rni Tell as Sulton (Ierixon) manzilgohining quyi madaniy qatlamida aniqlangan. Ierixon madaniyatining dastlabki (Ierixon IA) bosqichda aholi yerto’la uy-joylardan iborat qishloqlarda yashagan. Qishloq atrofi tosh devor bilan o’rab olingan. Manzilgohdan motiga, o’roq qadaması kamon paykoni vazifasini bajargan ko’p sonli mikrolitlar topilgan. Tirikchilik manbayi termachilikdan iborat bo’lib, uning asosida dehqonchilikning ilk kurtaklari paydo bo’la boshlaydi.

Ikkinchi bosqichda (Ierixon IB) bu yerga shimoldan aholi ko’chib kelib joylashadi. Moddiy madaniyat va xo’jalik sohaslarida ma’lum yutuqlarga erishiladi. Uy-joylari yer ustida, ilgari rejallashtirish asosida qurila boshlaydi.

Mazkur bosqichida xo’jalik sohasida ham muhim o’zgarish sodir bo’ladi. Terib-termachilik asosida ilk dehqonchilik shakllanadi. Soylarning etagida joylashgan tekis maydonlarga ekilgan boshoqli don ekinlari bahorgi yomg’ir suvi bilan liman usulida ikki-uch marta sug’orilgan. Dehqonchilikda arpa va bug’doy ekilgan. Yerlarga motiga yordamida ishlov berilgan. Hosil yog’ochga qotirilgan mikrolit tosh o’roqda o’rib olingan.

Ovchilik asosida xonaki chorvachilik shakllangan. Topilgan suyaklarga ko’ra faqat echki, ehtimol qo’y ham xonakilashtirilgan. Don mahsulotlari zaxirasining ko’payishi bilan mushuk ham xonakilashtiriladi. Ovchilik xo’jaligi ahamiyatini saqlab qolgan.

Tosh qurollari kamon o'qining uchi, o'roq qadamalari, keli, don yanchgich, turli idishlar, tosh boltalardan iborat. Loydan antropomorf va zoomorf haykalchalar yasalgan. Ierixon madaniyatining oxirgi bosqichida sopol idishlar paydo bo'ladi. Dastlabki sopol idishlar qo'lda yasaliib, olovda pishirilmagan.

Marhumlar uylarining ichida, g'ujanak holda kuzatuv buyumlari bilan birga ko'milgan. Makondan topilgan odamlarning maxsus saqlangan bosh suyagiga qaraganda ierixonliklar diniy e'tiqodida ajdotlar ruhiga sig'inish odatiga amal qilingan.

Ilk ishlab chiqarishning ikkinchi markazi Kichik Osiyoda hisoblanadi. Bu yerda muqum o'troqlashgan aholining muntazam qishloqlari shakllanadi. Hojilar, Cheyniyutepa, Chatal Huyuk, Ashikli Huyuk, Jon Hasan yodgorliklarida neolit davri o'troq dehqon jamoasining uy-joy imoratlari aniqlangan. Hojilar manzilgohining quyi qatlamida neolit davrining ilk bosqichiga oid xom g'ishtdan qurilgan uylarning o'rni aniqlangan.

Koniya vodiysidagi Chatal Huyuk (maydoni 13 ga) manzilgohida neolit davri o'troq dehqonchilik madaniyatining yanada taraqqiy etgan shakli namoyon bo'ladi. Manzilgohdan (mil. avv. VII ming yillik ikkinchi yarmi – VI ming yillik birinchi yarmi) yirik o'lchamli xom g'ishtdan barpo qilingan uylarning o'rni ochib o'rganilgan. Ba'zi bir imoratlarning devoriga mazmunan boy rang-tasvirlar chizilgan va bo'rtma naqshlar, xususan, buqa va qo'yning boshi yopishtirilgan. Bunday imoratlar o'troq aholining ibodatxonasi hisoblangan.

Gebeklitepa, Nevali Chori yodgorliklari neolit davri ibodatxonasi aniqlangan. Ulardan Turkiyaning janubi-sharqiy qismida Antoliyaning tog' oldi adirliliklarida Gebeklitepa yodgorligi toshdan aylana qilib qurilgan bir nechta ibodatxonalarning xarobasi o'rganilgan. Ibodatxona tomi T shaklli tosh ustunlar bilan yopilgan. Tosh ustunlarning sirtiga turli xildagi zoomorf bo'rtma shakllar tushirilgan. Nemis mutaxassisi K.Shmidtning fikriga qaraganda, ibodatxona ilk neolit davri chorvador aholisiga tegishli bo'lgan.

Neolit davrining ilk bosqichida termachilik negizida o'troq dehqonchilik xo'jaligiga o'tgan. Dehqonchilikda ikki qatorli arpa

ekishgan. Neolit davrining rivojlangan bosqichida ishlab chiqaruvchi xo'jalikning ahamiyati yanada oshadi. Chatal Huyuk manzilgohidan 14 xil madaniylashtirilgan o'simlik turi aniqlangan. Dehqonchilikda bir va ikki qator arpa hamda bug'doy ekilgan. Neolit davrining ilk bosqichida qo'y, echki va rivojlangan bosqichida esa qoramol xonakilashtirilgan. Ovchilik yordamchi xo'jalik sifatida ahamiyatini saqlab qolgan.

Mehnat qurollari chaqmoqtosh, obsidian va suyakdan yasalgan. Arxeologik topilmalarning guvohlik berishiga qaraganda, Kichik Osiyo aholisi yer yuzidagi boshqa xalqlarga nisbatan misdan buyumlar yasashni erta boshlaganlar. Neolit davrining ilk bosqichiga oid Chaynyutepesi yodgorligidagi tosh imoratlar xarobalaridan yuzlab mis bo'laklari va bir necha malaxit bo'laklarini aniqlaydi. Ularning ayrimlari minchoq vazifasini bajargan. Markaziy Anatoliya hududidagi mil. avv. VIII ming yilliklarga oid Ashikli Huyuk yodgorligidan ham misdan ishlangan bir necha o'nlab nusxadagi taqinchoqlar aniqlangan.

Ilk neolit davri qatlamlarida sopol buyumlar uchramaydi. Keyingi bosqichdan sopol buyumlar paydo bo'ladi. Sopol buyumlarining sirtiga qizil rang bo'yoqda naqshlar chizilgan.

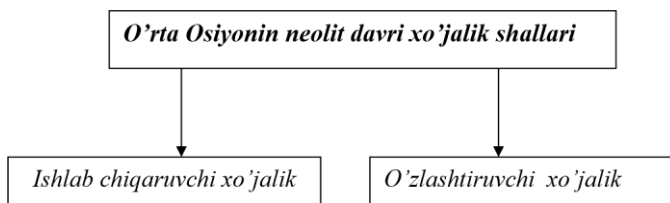
Jarmo madaniyati. O'rta Sharqda, ya'ni Mesopotamiya va Eronning eman o'rmanzoridan iborat shimoli-g'arbiy qismida joylashgan tog'li hududida ilk ishlab chiqaruvchi xo'jalikga asoslangan *Jarmo madaniyati* yoki *Zagros madaniy birligi* (VII-VI ming yilliklar) faoliyat yuritgan. Jarmo, Telshimshara, Tepaisarob va Tapaiguran ushbu madaniyatning muhim yodgorliklaridir. Jarmo manzilgohida yashagan aholi loydan qurilgan sun'iy uyda yashab, ishlab chiqarish xo'jaligini yuritgan. Manzilgohdan ikki xil bug'doy, arpa, no'xat va tariq donlari aniqlangan. Ulardan bug'doy va arpa madaniylashtirilgan. Dastlab echki xonakilashtirilgan. Cho'chqa ham xonakilashtirilgan bo'lishi mumkin. Ovchilik ahamiyatini saqlab qolgan.

Makonlarda geometrik shaklli tosh qurollari boshqa joylarga nisbatan ko'pchilikni tashkil etadi. Makonlardan tosh o'roq, bolta, motiga, keli, yorg'uchoq va suyakdan yasalgan anjomlar topilgan. Jarmo madaniyatiga oid makonlarning ilk bosqichiga oid qatlamida

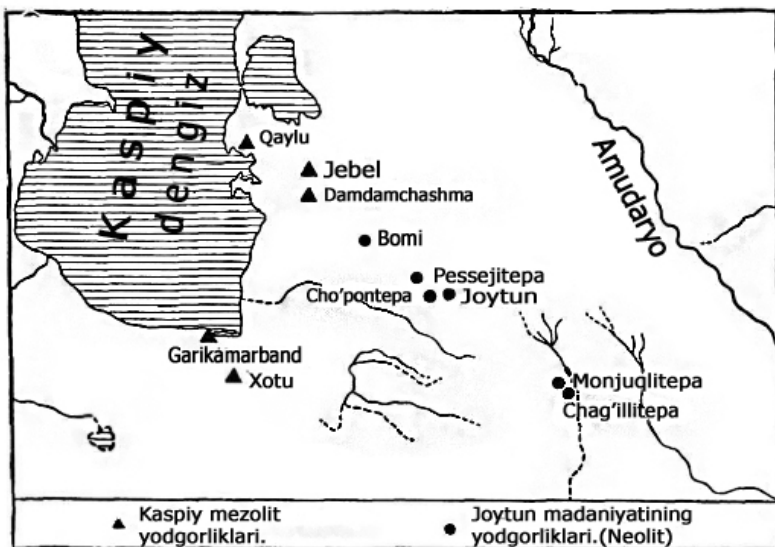
sopol buyumlar uchramaydi. Keyingi bosqichida sirtiga naqsh chizilgan sopol buyumlar paydo bo'lgan. Loydan yasalgan turli o'yinchoqlar, hayvon va ayol haykalchalari ham mavjud.

Old Osiyoning neolit davri madaniyatlari ilk ishlab chiqarish xo'jaligining shakllanishi va qo'shni hududlarga tarqalishi bilan birgalikda Qadimgi Sharq dunyosida ilk sivilizatsiyaning vujudga kelishida muhim o'rin tutadi.

Yevrosiyaning boshqa hududlarida ham mahalliy yo'nalishda shakllangan bir nechta dehqonchilik markazlari faoliyat yuritgan. Xususan, Hindistonda Merxgar madaniyati, Xitoyda Yanshao madaniyati, Janubiy Osiyoda "Ruhlar g'ori" makoni mahalliy hududlarda shakllangan ilk ishlab chiqaruvchi xo'jalik markazlaridir. Shuningdek, ilk ishlab chiqarish markazlaridan tashqarida joylashgan Yaponiya va Markaziy Amerika hududlarida ham ishlab chiqaruvchi xo'jalik mahalliy asosga ega. Ilk ishlab chiqaruvchi xo'jalikka asolangan Shimoliy Afrikada Fayum madaniyati, Jannubi-sharqiy Yevropadagi Koronova madaniyatlarining shakllanishida bevosita qo'shni hududlarning madaniy ta'siri kuzatiladi.

O'rta Osiyoning neolit davri aholisi mahalliy hududlarning tabiiy-geografik sharoiti, fauna va florasini xususiyatidan kelib chiqib, xo'jalik shaklini tashkil etgan. Mintaqaning chekka janubi-g'arbida xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakllari vujudga kelgan bo'lsa, boshqa joylarida xo'jalikning ilg'or shakllariga neolit davrining oxirida o'tilgan.

O'rta Osiyoning g'arbida mezolit davri ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik asosida ishlab chiqaruvchi xo'jalik vujudga kelgan. Turkmanistonning janubi-g'arbiy qismida dehqonchilik va chorvachilik, g'arbiy qismida Sharqiy Kaspiy bo'yi hududida chorvachilik xo'jaligi vujudga kelgan.

Joytun madaniyati (mil. avv. VII-V ming yilliklar). O'rta Osiyoning neolit davri ilk o'troq dehqonchilik madaniyati. Bu madaniyat Turkmanistonning janubi-g'arbiy qismida Kopetdag va Qoraqum cho'li oralig'ida, qadimda o'troq dehqonchilik xo'jaligini yuritish uchun qulay bo'lgan hududda vujudga kelgan.

Joytun madaniyatiga oid 20 ga yaqin manzilgohlar aniqlangan. Ularning maydoni 0,2-2,0 ga dan iborat bo'lib, madaniy qatlami 2-5,5 m ni tashkil qiladi. Joytun madaniyati manzilgohlarida paxsa va bulkasimon xom g'ishtlardan barpo etilgan tarhi kvadrat yoki to'g'ri to'rtburchak shaklli bir xonali uylar aniqlangan. Uylarning ichkarisida devor yonida oval shaklli xo'jalik o'chog'i joylashgan. Uylarning sathi loy yoki ganch suvoq qilingan. Dastlabki bosqichda uylarning eshigi qamishdan to'qilgan bo'yra yoki teri bilan yopilgan.

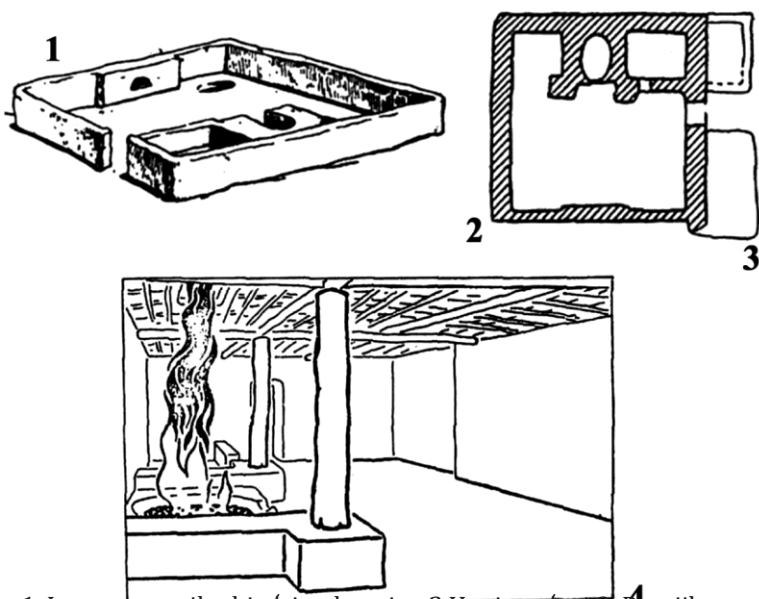
Joytun manzilgohi Ashgabat shahridan 30 km shimolda, qum barxani ustida joylashgan. Joytun dastlabki o'rganilgan manzilgoh bo'lib, neolit davriga ilk o'troq dehqonchilik madaniyati shu nom bilan yuritiladi.

Joytun manzilgohi balandligi 5,5 m dan iborat tepalikni tashkil etib, unda qalinligi 2,5 m joyda 5 ta madaniy qatlam aniqlangan. Manzilgohning quyi madaniy qatlamida kvadrat shaklida tartibsiz qurilgan 30 ta uy-joy majmuasining o'rni ochilgan. Umumiy hovlidan iborat majmua tarkibida yashash xonasi, qo'shimcha xo'jalik qurilishi va g'alla saqlash uchun mo'ljallangan o'ralar o'rin olgan. Yashash xonalarining ko'lami 13–39 m² ni tashkil etadi. V.M.Massonning taxminiga ko'ra, Joytun manzilgohidagi uylarining har birida 5–6 nafar kishidan iborat juft oila a'zolari yashagan. Qishloq aholisining umumiy soni 150–180 nafar kishini tashkil etgan.

Monjuqlitepa, Chagillitepa, Qadimtepa, Pessejiktepa va boshqa manzilgohlardan Joytun madaniyatining turli bosqichlariga oid. Uy-joy imoratlari takomillashib, murakkablashib borgan.

Pessijiktepa va Chigillitepa manzilgohlaridan aniqlangan maydoni nisbatan kattaroq imoratlarning devori turli rang-tasvirlar bilan bezatilib, ularda yashash xonalarida uchraydigan moddiy ashyolar aniqlanmagan. Tadqiqotchi O.Berdiyev Pessijiktepa manzilgohida joylashgan ushbu inshootni Kichik Osiyoning Chatal Huyuk manzilgohida joylashgan ibodatxona bilan qiyoslab, mahalliy aholining sig'inish joyi bo'lgan, deb hisoblaydi.

Joytun madaniyati aholisi marhumlarni manzilgoh ichkarisida, yashash xonasining ichida yoki hovlida o'ng va chap tomoni bilan g'ujanak yotgan holatda dafn etganlar. Marhumlar bilan birga hayotlik davrida foydalangan tosh qurollari, sopol buyumlari va boshqa narsalar qo'shib ko'milgan. Joytun madaniyatiga mansub aholi Yevropeoid irqining sharqiy O'rta yer dengizi guruhiga xos qisqa va cho'ziq yuzli – *dolixokran* shaklli aholi vakillari bo'lganlar.

1. Joytun manzilgohi o'rni olgan joy 2. Uning o'rni 3. Pesejiktepa manzilgohdagi ibodatxonaning rejasi 4. Ibodatxonaning ichki ko'rinishi

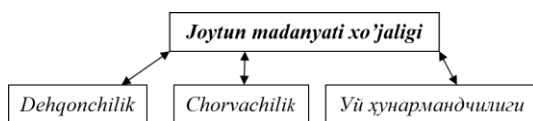
Joytun madaniyati aholisi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Dehqonchilik liman usulida sug'orishga asoslangan bo'lib, ekinlar bahor fasli yomg'ir suvi bilan ikki-uch marta sug'orilib, yiliga bir marta hosil olingan. Dehqonchilikda bir va ikki qatorli bug'doy va arpa ekilgan. Ekin yerlariga motiga bilan ishlov berilgan. Hosil *qadama* – *tosh* o'roq bilan o'rib olingan. Joytun madaniyatining dastlabki bosqichda echki va qo'y, oxirida esa ehtimol qora mol xonakilashtirilgan.

Joytun madaniyatining rivojlangan bosqichda chorva mollarining soni ko'payib, ushbu xo'jalikning ahamiyati yanada o'sgan. Ovchilik xo'jaligining mavqeyi saqlanib qoladi. Jayron, qulon, yovvoyi cho'chqa, tulki kabi yovvoyi hayvonlar ov qilingan.

Mehnat qurolining asosiy qismini plastinkasimon tosh bo'lagidan yasalgan qurollar va mikrolitlar tashkil etgan. Toshdan yasalgan

bolta, tesha, yorg'uchoq, don maydalagich va kelitoshlar ham mavjud. Suyakdan bigiz, pardozlagich va qamishdan bo'yra to'qishda ishlatiladigan anjomlar yasalgan. Tosh va suyakdan zeb-ziynat buyumlari, xususan, munchoq va taqinchoqlar yasagan. Chig'anoqdan ham munchoq sifatida foydalanilgan.

Sopol buyumlar qo'lda tasmasimon usulida yasalgan. Sopollarning naqshli va naqshsiz turlari mavjud. Naqshlar och-jigar, to'q jigar, kashtan rangli bo'yoqlarda chizilgan. Sopollar kosa, lagancha va kubok shaklli buyumlardan iborat.

Loydan turli xil haykalchalar yasalgan. Ularning antropomorf va zoomorf shakllari ajralib turadi. Antropomorf haykalchalarda ko'proq ayollar tasviri aks ettirilgan.

Joytun madaniyati jamoasi ona urug'iga asoslangan juft oilalardan tashkilotgan. Oila'zolari birxonadan iborathovli dayashagan. Jamoaning mehnatga layoqatli barcha a'zolari yerga ishlov berish, hosilni yig'ishtirish va umumjamoaga tegishli qurilish ishlarini birgalikda bajargan.

Jebel madaniyati Turkmanistonning g'arbida Sharqiy Kaspiybo'yi hududida faoliyat yuritgan madaniyat. Bu madaniyat dastlabki o'rganilgan Jebel yodgorligi nomi bilan yuritiladi. Jebel, Damdam-chashma I, II, Qaylu, Defichig'anoq va boshqa yodgorliklarning yuqori madaniy qatlamlari neolit davriga (mil. avv. VII-V ming yillik) oid.

Jebel madaniyati yodgorliklaridan tosh qurollari, hayvonlarning suyagi va sopol buyumlar topib o'rganilgan. Qurollar tekis tomoniga ega bo'lgan prizmasimon nukleusdan sindirib olingan tosh bo'lagidan yasalgan. Plastinkasimon tosh parchasidan yasalgan tosh qurollari soni nisbatan ko'proq. Tosh qurollari majmuasida mikrolitlarning soni kamchilikni tashkil etadi. Toshdan yasalgan ko'pgina yorg'uchoq namunalari ham mavjud. Sopol buyumlari qo'lda, tasmasimon usulida yasalgan.

Xo'jalikda chorvachilikning mavqeyi ustun bo'lgan. Topilgan suyaklarning asosiy qismi xonaki echki va qo'ylarga tegishli. O'zlashtiruvchi xo'jalik ahamiyatini yo'qotmagan. To'qay va cho'l sharoitida to'da bo'lib yashaydigan hayvon va qushlar ov qilingan. Shuningdek, chuchuk suvda yashovchi baliq suyaklari ko'p uchraydi. Bu davrda Qoraqumning g'arbiy qismida baliqlarga serob ko'llar ko'p bo'lgan.

Umuman, neolit davri janubi-g'arbiy va g'arbiy Turkmaniston hududida neolit davri Joytun va Jebel madaniyatlari faoliyat yuritadi. Ilk ishlab chiqaruvchi xo'jaligining dehqonchilik va chorvachilik shakllariga asoslangan mazkur madaniyatlar O'rta Osiyoning keyingi davr jamiyati taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi.

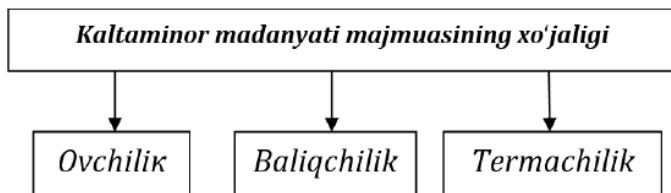

Kaltaminor tarixiy-madaniy majmuasi (mil. avv. VII ming yillik oxiri – III ming yilliklar). Quyi Amudaryo, O'zboy va Sariqamish o'zani, Markaziy Qizilqum, Quyi Zarafshon va Sirdaryoning quyi oqimi hududida neolit davriga oid mingdan ortiq makonlar aniqlangan. Bu yerlarda yashagan aholi ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik asosida hayot kechirgan. Ularning xo'jalik shakllari va moddiy madaniyatidagi umumiylik *Kaltaminor tarixiy-madaniy majmuasi* nomi bilan yuritilishiga asos bo'lgan.

A.V.V inogradov tosh qurollarining yasash usuliga ko'ra Kaltaminor madaniyatini *ilk, rivojlangan va so'nggi* bosqichlarga ajratgan. Bu madaniyat hududiy jihatdan Oqchadaryo, Lavlakon (Ichki Qizilqum) va Quyi Zarafshon kabi mahalliy majmualardan iborat.

Ilk bosqichi – *Daryosoy* (mil. avv. VII ming yillik oxiri – V ming yillik boshlari), **rivojlangan bosqichi** – *Yonbosh* (mil. avv. V ming yillik o'rtalari – IV ming yillik birinchi yarmi), **so'nggi bosqichi** (IV ming yillikning ikkinchi yarmi – III ming yillikning birinchi yarmi).

Ilk bosqichga oid yodgorliklar Qizilqum hududida joylashgan yodgorliklar kiradi. Daryosoy o'zani hududidagi Uchashi 131 makoni

maydoni jihatdan eng yirigi hisoblanib, undan yog'och qurilmaga asoslangan uy-joy qoldiqlari, tosh qurollar va sopol parchalari topilgan. Bu davrda tosh quroli sifatida trapetsiya shaklli mikrolitlar ko'proq ishlatilgan.

Rivojlangan – *Oqchadaryo bosqichiga* oid yodgorliklar Amudaryoning quyi oqimida Janubiy Oqchadaryo o'zani hududida yaxshi o'rganilgan. Bu yerdan Kaltaminor madaniyatiga oid 100 dan ortiq makonlar aniqlangan. Ulardan Yonbosh IV, Tolstov, Qavat IV makonlarida arxeologik qazishma ishlari olib borilgan.

Qoraqolpag'istonning To'rtko'l tumani hududida joylashgan Yonbosh IV makoni Kaltaminor madaniyatining tayanch yodgorligi sanaladi. Uning yaqinida Tolstov makoni joylashgan bo'lib, ular neolit davrining bitta urug' jamoasiga tegishli makonlar sanalgan. Yonbosh IV makonida ikkita madaniy qatlam aniqlanib, pastki qatlamida moddiy topilmalar yaxshi saqlangan. Makondan umumiy maydoni 290 m^2 joyda ($24 \times 17\text{ m}$) uy-joyning o'rni ochilgan. Chaylaning o'rtasida asosiy katta o'choq, uning atrofida esa kichik xo'jalik o'choqlari joylashgan. Markaziy o'choqda doimiy olov yonib turgan. S.P.Tolstovning taxminiga ko'ra katta o'choq olov kulti bilan bog'liq bo'lib, toat-ibodat ishlari bajarilgan yoki uning atrofida yig'ilgan jamoaning katta yoshdagi a'zolari umumumjamoaga tegishli masalalarni muhokama qilgan bo'lishlari mumkin. Kichik o'choqlarning atrofidan sopol parchalari va hayvonlarning suyaklari topib o'rganilgan. Ular juft oilalarning alohida xo'jaligini tashkil etgan.

Makondan tosh qurollari, sopol buyumlar, hayvonlar, qushlar va baliqlar suyagi hamda qushlar tuxumining po'chog'i, jiyda danaklari topilgan.

Ustyurt tekisliklaridagi hozirgi paytda qurib qolgan Churuk, Aydabol, Oqtayloq va Istay kabi ko'llar atrofidan neolit davriga oid 150 yaqin doimiy, muddatli va mavsumiy makonlar o'rganilgan. Ularda madaniy qatlam yaxshi saqlanmagan. Topilmalar makonlarning sirtidan terib olingan tosh qurollaridan iborat. Bu yerda hayvon suyaklari deyarli uchramaydi. Kam sonli topilmalar cho'l faunasiga xos qulon, sayg'oq, qo'y va echki suyaklaridan iborat.

Zarafshonning quyi oqimi hududida neolit davriga oid 700 dan ortiq yodgorliklar aniqlangan. Ulardan Darvozaqir I, II, Katta va Kichik Tuzkon, Daraisho'r, Qorong'i Sho'r va Poykent makonlari arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan yodgorliklardir.

Darvozaqir I yodgorligining yuqori qismi buzilib ketgan, pastida 3 ta madaniy qatlami saqlanib qolgan. Qazishmalar natijasida makondan 81 m² (7x11,6) joyni egallagan to'g'ri to'rtburchak kulbaning o'rni ochilgan. Bu kulba ham Yonbosh IV dagi kabi yog'och qurilmaga asoslangan. Chaylada o'choq izi aniqlanmasa-da, kul qatlami saqlanib qolgan.

Darvozaqir II yodgorligi neolit davriga oid bir qatlamli makon. Bu makonda uy-joyning o'rni aniqlanmagan. Topilmalar tosh qurollari va sopol parchalaridan iborat. Tosh qurollari bolta, yorg'uchoq, pichoq, nayzaning uchi va mikrolitlarni tashkil etadi. Munchoq va taqinchoqlar ham toshdan yasalgan. Sopollar qo'lda yasalib, naqshli va naqshsiz turlari ajralib turadi.

So'nggi bosqichi (IV ming yillikning oxiri – III ming yillikning birinchi yarmi) Lavlakon namgarchiligi davrining oxiri bosqichiga to'g'ri keladi. Bu davrda iqlim quriqlashib, suv manbayining tortilib borishi oqibatida, tabiiy oziqa zaxirasi kamayib ketadi. Natijada ibtidoiy jamoa a'zolarining yashash sharoiti qiyinlashib boradi. Bunday iqlim o'zgarishlari Kaltaminor madaniyati jamoasi yashash hududining qisqarib ketishiga olib kelgan. Aholining ma'lum yerda yashashi mahalliy hududning tabiiy oziq-ovqat zaxirasiga bog'liq bo'lib qoladi. Kaltaminor madaniyatining oxirgi bosqichida hozirgi Qizilqum hududida yashagan aholi oziq-ovqat izlab, yashash joylarini doimiy o'zgartirib turishga majbur bo'lgan.

Sariqamish havzasidagi Tumek Kichijik qabristonida Kaltaminor madaniyatining o'rta bosqichiga oid 30 yaqin qabrlar o'rganilgan. Marhumlar oddiy chuqur qabrlarda, oyoq-qo'llari cho'zilgan holda chalqancha yotqizilib, ma'lum kuzatuv buyumlari bilan qo'shib ko'milgan. Marhumlarning ustidan oxra sepilgan. Kuzatuv buyumlari asosan ayol qabrlarida aniqlanib, ular hayvonlarning tishi va chig'anoqdan yasalgan taqinchoqlardan iborat. Bu yerda yashagan aholi vakillari yevropeiod irqining "*Sharqiy o'rta yer*" guruhiga mansub bo'lgan.

Kaltaminor madaniyati aholisi to'qay va cho'l hayvonlarini ov qilish, baliqchilik va terib termachilik bilan kun kechirgan. Bu madaniyatining ikkinchi bosqichida qoramol va ehtimol echki, qo'y xonakilashtirilgan. Oxirgi bosqichida tuya qo'lga o'rgatilgan.

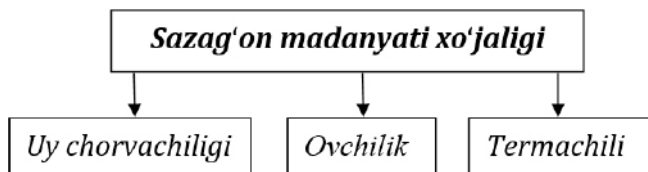
Baliqchilik o'zlashtiruvchi xo'jalikning ikkinchi tarmog'i hisoblangan. Cho'rtan, laqqa va zo'gora baliqlarining suyaklari Oqchadaryo o'zanida joylashgan makonlarda ham, Zarafshonning quyi oqimidagi makonlarida ham ko'plab uchraydi. Baliqlar suyak garpunda ovlangan. Ehtimol mikrolit garpun ham ishlatilgan bo'lishi mumkin.

Lavlakon namgarchiligi davrida Kaltaminor madaniyati egalari yashagan hududlarda keng yaproqli o'rmonzor va to'qayzorni tashkil etib, mevali daraxtlarga boy bo'lgan. Daraxt mevalari aholini yoz-kuz mavsumida oziqa bilan ta'minlagan.

Kaltaminor madaniyatining tosh qurollari chaqmoqtoshdan yasalgan turli anjomlardan iborat. Sopol buyumlari qo'lda yasalgan. Ular soz tuproq loyiga *shamot*, kam hollarda xashak, maydalangan chig'anoq yoki qum qo'shib yasalgan. Dastlabki ikki bosqichi sopollarining tagi tuxumsimon shaklida yasalgan, keyingi bosqichida yassi tagli sopol buyumlari paydo bo'ladi. Sopollarning sirtiga to'lqinsimon, to'g'ri chiziqli va egri chiziqli naqshlar solinib, olovda pishirilgan.

Kaltaminor madaniyati mil. avv. III ming yillikning ikkinchi yarmida inqirozi uchraydi. Bu madaniyat tarqalgan keng hududda yashagan aholi tili, xo'jaligi, moddiy madaniyati va diniy qarashlari yaqin bo'lgan umumiy jamoani tashkil etgan. Ular o'rtasida ma'lum genetik yaqinlik bo'lgan.

Sazag'on madaniyati (mil. avv. VII–IV ming yilliklar) Zarafshon tog' tizmasining g'arbiy qismida, Qoratepa tog'ining shimoliy yonbag'irida mezo-neolit davrlarida faoliyat yuritgan madaniyat. Bu madaniyatga oid yodgorliklar arxeolog olim M. Jo'raqulov, N.Xolmatov tomonidan o'rganilgan.

Sazag'onsoy va Egrikulchasoyning tog' oldi qismidan so'nggi mezolit va neolit davrlariga oid 30 dan ortiq makonlar aniqlangan. Sazag'on I, II, Tapaqul III, V, Lolab, Qorakamar, Jangal I va Ochilg'or makonlari Sazag'on madaniyatining asosiy yodgorliklari hisoblanadi. Ulardan Sazag'on I, II, Tapaqul III, IV, V va Jangal I makonlari madaniy qatlarga ega. Boshqa yodgorliklarning yuza qismidan neolit davriga oid moddiy ashyolar terib olingan.

Sazag'on II makoni hududida keyingi davrlarda ekin ekilib, uning madaniy qatlamiga ziyon yetgan. Neolit davri madaniy qatlami qisman saqlangan. Makonining quyi madaniy qatlamidan yirik tosh bo'laklari va gulxan qoldig'i aniqlangan. Bu joylar qadimgi yarim yerto'la kulbaning o'rni bo'lishi mumkin.

Sazag'on 2 makonidan echki va qo'y, qisman yirik tuyoqli-qora mol, ot, eshak va tuya, it kabi hayvonlarning suyaklari topib o'rganilgan. Hayvonlardan echki, qo'y va itlar xonakilashtirilgan.

Sazag'on madaniyati xo'jaligida ovchilik ahamiyati saqlanib qoladi. Jayron, qisman qulon va Buxoro bug'usi asosiy ov o'ljasini tashkil etgan. Shuningdek, makonlardan bo'ri va tulki kabi hayvonlarning suyagi ham topilib, ular muynasi uchun ov qilingan. Tog'oldi hududida o'sadigan oziqabop o'simlik va daraxt mevalari terib yeyilgan. M.Jo'raqulov Sazag'on madaniyati egalari dehqonchilik xo'jaligiga asos solgan edi, deb hisoblaydi.

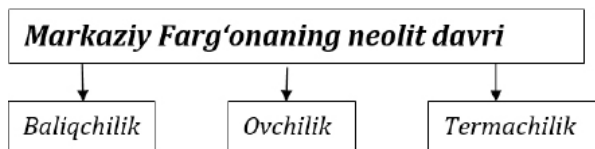
Sazag'on madaniyatiga oid tosh qurollari asosan mikrolitlardan iborat. Plastinkasimon tosh parchasidan yasalgan qurollar ham

mavjud. Sopol buyumlari mato qolipda tagi dumaloq shaklda yasalgan, sirtiga sodda naqsh chizilgan. Jundan ip egirib, mato to'qish, teriga ishlov berish, suyakdan turli anjomlar yasash kundalik bajariladigan mashg'ulotlar sanalgan.

Qoratepa tog'ining shimoli-sharqiy etaklarida Ohalik, Zamicha-tosh va boshqa makonlar joylashgan. Ulardan tosh va suyakdan yasalgan qurollar hamda yovvoyi hayvon suyaklari topilgan. Mazkur makonlar ehtimol sazag'onlik aholining mavsumiy makoni bo'lgan.

Neolit davrining oxirida Sazag'on madaniyati inqirozga uchraydi. Mahalliy hududning iqlimi quruqlashib, tabiiy oziqa zaxirasining kamayib ketishi natijasida aholi yashash hududini o'zgartirishga majbur bo'lgan.

Markaziy Farg'ona madaniyati. Markaziy Farg'ona cho'lidan neolit davriga oid 80 dan ortiq makon aniqlangan. Ular Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy qismida joylashgan Madiyor, Sariqsuv, Mingbuloq guruhi makonlari, janubiy qismida Zambar, Toypoq, Sigirchilik, Yangisuv guruhi makonlari, markaziy qismida esa Yangiqadam, Darozko'l, Xonobod guruhi makonlaridan iborat. Bu makonlarda qadimgi odamlar doimiy yashamagan. Ularning hayoti mahalliy hududning tabiiy oziqa zaxirasiga bog'liq bo'lib, bir joyda turg'un hayot kechirmagan.

Markaziy Farg'ona madaniyatiga oid makonlarning uylari ham Kaltaminor madaniyatidagi kabi yerto'la shaklida qurilgan. Ulardan topilgan tosh qurollari plastinkasimon shaklda bo'lib, mikroplastinkalarning salmog'i yuqori. Kam sonli geometrik shaklli (trapetsiya va sigment) mikrolit qurollarning nusxasi ham uchraydi. Ulardan o'roq qadamasi, kamon o'qining uchi sifatida foydalanilgan. Kam sonli tosh quroli uchrindidan yasalgan. Ular asosan kesish, qirish va teshish maqsadida ishlatilgan qurollardir. Tosh qurollari chaqmoqtosh, slanes va qayroqtoshdan yasalgan. Topilmalar orasida toshdan yasalgan yorg'uchoq va taqinchoqlar ham mavjud.

Markaziy Farg'ona hududida yashagan aholi o'zlashtiruvchi xo'jalik asosida hayot kechirgan. Qadimgi ko'llarning atrofi odamlarning baliqchilik va termachilik xo'jaligini yuritishlari uchun juda qulay bo'lgan. Mahalliy hududning o'simlik va hayvonat dunyosiga boy tabiiy sharoiti aholining ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakliga o'tishi uchun ehtiyoj bo'lmagan.

Hisor madaniyati (mil. avv. V ming yillik oxiri – III/II ming yillik) Tojikiston va O'zbekiston Respublikalarining janubiy tog'li hududida tarqalgan neolit davri madaniyati. Tojikistonning g'arbiy tog' oldi hududidan Hisor madaniyatiga oid 100 dan ortiq neolit davri makonlari aniqlagan. Ular doimiy, qisqa mudatli va mavsumiy makonlardan iborat. Hisor madaniyati aholisining doimiy yashaydigan makonlari Kofirnahar va Vaxsh vohasi hamda ularning irmoqlari atrofida joylashgan. Tog' oldi hududida qisqa muddatli va mavsumiy makonlar aniqlanib, ular aholining ov mavsumida vaqtincha yashagan kulbasi hisoblanadi.

Hisor madaniyati Norak shahri yaqinida Tutqovul, Dang'ara atrofidagi Quyi Bulyon va shimoli-g'arbiy Tojikiston hududidagi Oqtangi makonlarida yaxshi o'rganilgan.

Hisor madaniyatiga oid mehnat qurollari asosan qayroqtosh va qisman chaqmoqtoshdan yasalgan. Ular chopper, yirik uchrindi va qo'pol ishlanmali plastinkasimon anjomlardan iborat. So'nggi bosqichda tosh qurolining turi ko'payib, ularga ishlov berish usuli yanada takomillashadi. Hisor madaniyatiga oid makonlardan ikki tomoni urib ishlangan kamon o'qining uchi, silliqlangan bolta, kelisop, havvonchalar topilgan.

Sopol buyumlari mato qolipda, tagi tuxumsimon shaklda yasalgan, sirti silliqlangan. Ayrim sopollarning ichki tomonida jundan to'qilgan mato izlari saqlanib qolgan.

Hisor madaniyatining xo'jaligi dastlab ovchilik va termachilik bo'lgan. Neolit davrining oxirida xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakli – chorvachilik va dehqonchilikka o'tgan.

Hisor madaniyatining so'nggi bosqichiga oid Tutqovul makonidan xonaki hayvonlarining suyagi topib o'rganilgan. Quyi Bulyon, Kangurtut makonlarida esa o'troq dehqonchilik xo'jaligini yuritgan aholining yer ustida barpo etilgan uylari va moddiy ashyolar aniqlangan.

Demak, neolit davrida Tojikistonning janubi-gʻarbiy qismi va Janubiy Oʻzbekistonning togʻ va togʻ oldi hududida tarqalgan Hisor madaniyati sohiblari dastlab ovchilik va termachilik orqali hayot kechirib, soʻnggi bosqichida ishlab chiqaruvchi xoʻjalikka oʻtgan. Bu bosqichda tosh qurolining turi koʻpayib, ularning yasash usuli takomillashgan. Hisorliklar kulolchilik, toʻqimachilik va toshga ishlov berish kabi sodda hunarmadchilik turlarini yuritgan.

Neolit davrida Oʻrta Osiyoning turli tabiiy-geografik sharoitga ega boʻlgan mahalliy hududida turli madaniyatlar faoliyat yuritgan. Ular xoʻjalik shakllari va moddiy madaniyat xususiyatiga koʻra umumiy hamda oʻziga xos jihati bilan ajralib turgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Neolit davri qanday xususiyatlarga ega?
2. Ilk ishlab chiqaruvchi xoʻjalik shakllanishning omillarini aniqlang.
3. Old Osiyoning neolit davri madaniyatlarini izohlang.
4. Ishlab chiqaruvchi xoʻjalik shakllanishining asosiy omillari nima?
5. Joytun madaniyatining ahamiyati nimalardan iborat?
6. Lavlakon namgarchiligi davri iqlimining xoʻjalikka taʼsirini izohlang.
7. Kaltaminor madaniyati xususiyati nimalardan iborat?
8. Oʻtroq dehqon jamoasi moddiy madaniyati xususiyatlarini yoritib bering;

IKKINCHI BO'LIM

Paleometall davri

Insoniyat metallar bilan paleolit davridayoq tanish bo'lsa-da, ulardan amalda foydalanish malakasiga ega bo'lmagan. Uzoq tarixiy davr mobaynida tosh qurollarini yasash tajribasi kishilarda dastlabki metall-misga ishlov berish malakasini egallashga olib kelgan. Misdan dastlab neolit davrida foydalanish boshlangan. Kichik Osiyodagi neolit davri Ashikli Huyuk, Chatal Huyuk va Cheynyutepesi manzilgohlarining mil. avv. VIII-VII ming yillikka oid madaniy qatlamidan misdan yasalgan buyumlar topilgan.

Arxeologiyada ilk metall taraqqiyoti to'rt bosqichga ajratilgan. Dastlabki bosqichida misni urib ishlov berish orqali buyumlar yasalgan. Ikkinchi bosqichda misni olovda toblab, urib ishlov berish an'anasi vujudga kelgan. Uchinchi bosqichda yuqori haroratda eritib, shaklga solish usuli joriy qilingan. So'nggi, to'rtinchi bosqichda esa misga boshqa bir ma'dan (mishyak, qo'rg'oshin, qalay) aralashtirib bronza hosil qilish rivojlangan.

Mis o'z davrida insoniyatning qulay va mustahkam qurollar yasashi mumkin bo'lgan muhim ma'dan edi. Misning oson shakl hosil qilish xususiyati yupqa va o'tkir tig'li ish quroli yasash imkoniyatini yaratgan. Misdan yasalgan mehnat qurollari boshqa har qanday unsurdan yasalgan qurollarga nisbatan mukammalligi bilan farq qilar edi.

1-bob. Eneolit

Tayanch soʻzlar: nom, en, xalkolit, metallurgiya, ilk sivilizatsiya, monoxrom, polixrom, sagʻana, yorgʻuchoq, kelitosh, Geoksur.

Eneolit davri umumiy tavsifi. Eneolit – (“eneus” – mis, “litos” – tosh) – *mis-tosh davri* mil. avv. VI ming yillik yillikning boshlari – III ming yillikning boshi bilan sanalanadi. Bu davrga nisbatan *xalkolit* (xalko – mis) atamasi ham qoʻllaniladi.

Misning erish xususiyati tosh uchun mutlaqo mumkin boʻlmagan murakkab shaklga kirish imkoniyatini yaratadi. Misni eritish va uni quyish usuli paydo boʻlgandan soʻng turli xil vazifani bajarishga moʻljallangan yangi qurollar turi koʻpayadi. Murakkab shaklga ega boʻlgan tigʻi oʻtkir yangi ish qurollari mehnat unumdorligi, ish samaradorligi va sifatning oʻsishiga olib kelgan. Bu holat dehqonchilik, hunarmandchilik, meʼmorchilik va boshqa sohalarning taraqqiyotida tub burishlash davrini boshlab beradi.

Xoʻjalikda oʻtkir tigʻli ish anjomlaridan foydalanish natijasida sugʻorma dehqonchilik rivojlanib, ishlab chiqarish samaradorligi bir necha barobar oʻsadi. Mazkur davr tarixi boʻyicha tadqiqot ishlari olib borgan mutaxassislarining fikriga qaraganda misdan yasalgan qurollar tosh qurollarga nisbatan muhnat unumdorligini 8 baravar oshirgan. Bu esa oʻz navbatida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining keskin oʻsishiga olib kelgan. Ortiqcha isteʼmol mahsulotining toʻplanib borishi aholi oʻrtasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqqalanishni keltirib chiqaradi.

Yer yuzining janubiy subtropik mintaqasining yogʻingarchilik migʻdori past boʻlgan issiq iqlimli sharoiti agrar ishlab chiqarishining yangi shakli – *sugʻorma dehqonchilikga* oʻtishga sabab boʻlgan. Sugʻorma dehqonchilik dastlab Mesopotamiyaning quruq iqlimli janubiy qismida mil. avv. VI ming yillikning ikkinchi yarmida vujudga kelgan. Yefrat daryosining quyi oqimi hududida joylashgan Chogi Mami manzilgohi yaqinida eng qadimgi ariqning oʻrni saqlanib qolgan.

Misdan yasalgan ish quroli yordamida ishlov berilgan yerning unumdorligi oshgan. Unumdor yerga ekilgan boshqoli don ekini suvga to'yingach mutatsiyaga uchrab, ko'p qatorli navi vujudga kelgan. Shuningdek, sun'iy sug'orish tizimining joriy qilinishi yilga ikki marta hosil olish imkoniyatini yaratib, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining bir necha barobar ko'payishiga olib kelgan. Ortiqcha oziq-ovqat mahsulotlari zaxirasining ko'payishi aholi turmush darajasining o'sishini ta'minlaydi.

Mil. avv. V ming yillikda Mesopotamiyada hunarmandchilik sohasida yangi yutuqlarga erishiladi. Kulolchilikda ikki yarusli xumdon (Yarimtepa II) paydo bo'ladi. Mil. avv. IV ming yillikning birinchi yarmida sekin aylanadigan, ikkinchi yarmida esa tez aylanadigan charxdan foydalaniladi. Kulolchilik charxi paydo bo'lgandan so'ng hunarmandchilik sohasida ijobiy yutuqlarga erishiladi. Natijada ixtisoslashish jarayoni chuqurlashib, hunarmand kulollar shakllanadi. Ular asosiy e'tiborini mahsulot ishlab chiqarish hajmi va sifatini oshirishga qaratadi. Kulolchilik buyumlarining sirtiga naqsh chizishga e'tibor pasayib ketadi.

Toshlarga ishlov berish, binokorlik, to'qimachilik, zargarlik va boshqa hunarmandchilik turlari rivojlanib, ixtisoslashish jarayoni chuqurlashib boradi. Bu o'z navbatida birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti – *dehqonchilikdan hunarmandchilikning* ajralish jarayonining boshlanishi edi.

Jamiyat a'zolar o'rtasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish jarayoni chuqurlashib boradi. Bu davrda aholining kohin, hunarmand va dehqon qatlamlari shakllanadi.

Iqtisodiy munosabatlarning chuqurlashib borishi natijasida qo'shni hududlar bilan savdo aloqalari kuchaya boradi. Quruqlik va suv yo'llari orqali savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojlanadi. Ayniqsa, tashqi savdo aloqaning rivojlanishi turli texnologik yangilik va kashfiyotlarning yoyilishiga xizmat qilgan.

O'troq dehqonchilik manzillarida ko'p xonali uylarining soni ko'payib, ularning qurilish-me'morchilik tuzilmalari murakkablashib boradi. Metaldan yasalgan o'tkir tig'li asbob-uskunalar yordamida duradgorlik ishlarining bajarilishi, qurilish imoratlarining mahobatining oshishiga

olib kelgan. Yirik va mahobatli imoratlar qurish bilan birgalikda, ularni bezashga ham alohida e'tibor qaratila boshlaydi.

O'troq dehqon jamoasini birlashtiradigan g'oyaviy markaz – *ibodatxonalar* paydo bo'ladi. Dastlabki ibodatxona Mesopotamiyaning Tell Abu Shaxrayn (Erudu) va Ubeyda kabi aholi manzillarida mil. avv. V ming yillikning o'rtalarida qurilgan. Ibodatxonalar aholining toat-ibodat qiladigan joyi bo'lib qolmasdan, ularni boshqarish va jamoatchilik ishlarini tashkil qilish markazi vazifasini ham bajargan.

Mil. avv. IV ming yillikning ikkinchi yarmida qadimgi o'troq dehqonchilik qishloqlari har tomonlama rivojlanishi natijasida ularning o'rnida ilk shahar markazi shakllanadi. Ilk shahar markazida aholining uy-joylari, ixtisoslashgan hunarmandchilik ishlab chiqarish inshootlari, ibodatxona va boshqa qurilish imoratlari joylashgan bo'lib, uning atrofi mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan. Ilk shaharlar shakllanishining dastlaki bosqichida ibodatxona g'oyaviy markaz, ya'ni mahalliy boshqaruv markaz vazifasini bajargan. Mil. avv. IV ming yillikning oxiriga kelib ibodatxonalardan tashqari zikkuratlar barpo qilingan.

Eneolit davrida g'ildirakning ixtiro qilinishi insoniyatning texnika sohasida erishgan muhim yutug'i edi. U jamiyat taraqqiyotini o'ziga xos harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi. G'ildirakli arava odamlarning uzoq hududga qisqa muddatda yetib olishi, og'ir yuklarni tashish imkoniyatini yaratib, savdo va madaniy aloqalarning kengayishini ta'minlaydi. Dastlabki arava paydo bo'lgandan so'ng ilk shahar markazlarining qiyofasi o'zgaradi. Shahar ichkarisiga kiradigan keng darvoza qurilib, undan boshlangan ko'cha atrofida qurilish imoratlar tartib bilan quriladi. Ilk shaharlar mil. avv. IV ming yillikda Mesopotamiyaning janubiy qismida Qadimgi Shumerda vujudga kelgan. Eng qadimgi shahar markazlaridan biri Uruk manzilgohi o'rnida shakllangan. Eneolit davri ilk shaharlari davlatchilikning dastlabki shakli *nom-davlat* (shahar-davlat) bo'lib, shumerlar tilida *en*, deb atalgan.

Mil. avv. IV ming yillikning oxiri – III ming yillikning boshida dunyoviy hokimiyat shakllanib, shahar-davlatlar ichkarisida mahalliy hukmdorlarning saroyi qurilgan. Jamdat Nasr manzilgohida o'rganilgan mahobatli imoratni tadqiqotchilar saroyning o'rni bo'lishi

mumkinligini taxmin qilgan. Saroy bevosita diniy hokimiyatning dunyoviy hokimiyat bilan almashganidan dalolat beradi. Qadimgi Misrda mil. avv. IV ming yillikning oxirida dunyoviy hokimiyatning mavqeyi kuchaya borib, dastlabki podsholiklar paydo bo'lgan. Qadimgi Shumerda esa bu jarayon mil. avv. III ming yillikning boshlarida, ilk sulolalar davrida sodir bo'lgan.

O'rta Osiyoning eneolit davri arxeologiyasi. O'rta Osiyo hududida eneolit davri ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti notekis kechgan. Bu davrda mintaqaning ilk sivilizatsiya markazlariga yaqin bo'lgan chekka janubi-g'arbiy qismida va Zarafshonning yuqori oqimi hududida sug'orma dehqonchilik madaniyati zaminida ilk sivilizatsning dastlabki kurtaklari namoyon bo'lgan bo'lsa, boshqa joylarida neolit davriga xos ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik shakllari saqlanib qolgan edi.

Janubiy Turkmanistonda Kopetdagdan Qoraqumga oqadigan bir nechta kichik daryo vohalari va ulardan sharqda Tajang daryosining quyi oqimi hududida Geosur vohasi joylashgan. Ushbu hududlar o'z davrida dehqonchilik xo'jaligini yuritish uchun juda qulay joy bo'lgan. Janubiy Turkmaniston hududida eneolit davriga oid 30 dan ortiq yodgorliklar saqlanib qolgan. Yodgorliklarning egallab turgan maydoniga ko'ra kichik, o'rtacha va yirik o'lchamli turi ajralib mavjud. Ulardan Anovtepa, Chaqmoqlitepa, Ovadantepa, Gavachtepa, Monjuqlitepa, Qoratepa, Nomozgohtepa, Yassitepa, Oltintepa, Yilginlitepa, Yalang'ochtepa, Mullalitepa, Dashlijitepa, Geoksyur I va Xapuztepalar eneolit davrining muhim yodgorliklaridir.

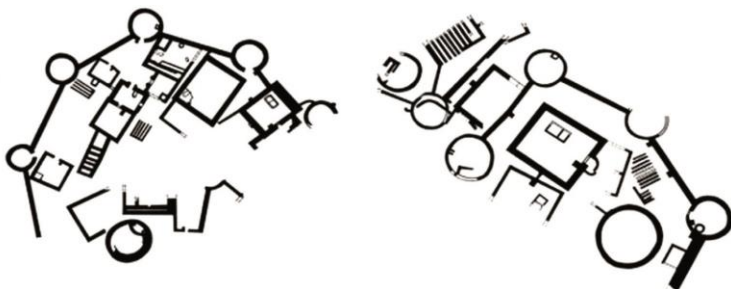
Janubiy Turkmanistonning eneolit davri arxeologiyasi xronologik jihatdan uch bosqichga ajratilib, quyidagicha davrlashtiriladi.

№	Bosqichlari	Arxeologik majmualar	Davriy sanasi
1	Ilk	Anov I A	Mil. avv. 4900–4400
2	Rivojlangan	Anov I B yoki Nomozgoh I	Mil. avv. 4300–3900
		Anov II, Nomozgoh II	Mil. avv. 3800–3400
3	So'nggi	Nomozgoh III	Mil. avv. 3300–2900

Janubiy Turkmanistonda ilk eneolitning Anov I A bosqichiga oid taxminan 11 ta manzilgoh qayd qilingan. Bu bosqichida uylari Joytun madaniyatidagi kabi bir xonali bo'lgan. Uylarning o'rne Monjuqlitepa manzilgohida yaxshi o'rganilgan bo'lib, ular tor ko'cha atrofida joylashgan alohida hovlilarni tashkil etadi. Anov I A bosqichining oxirida ko'p xonali uylar qurila boshlaydi. Bunday uylar yashash va xo'jalik xonalardan iborat bo'lgan.

Anov I B yoki NMZ I bosqichida aholi soni ko'payib, qishloqlarning maydoni kengayib, kichik daryo vohalarining quyi oqimidagi yerlar o'zlashtirilgan. Ilk eneolitning oxirida aholi Geoksur vohasi yerlariga ko'chib borib, yangi qishloqlarga asos soladi.

Rivojlangan eneolit NMZ II (Anov II) davrida o'troq dehqonchilik hududi kengayib, yangi qishloqlar paydo bo'ladi. Hozirgacha mazkur davrga oid yoki madaniy qatlamiga ega bo'lgan o'ttizga yaqin yodgorliklar ma'lum.

Mullalitepa va Yolang'ochtepa manzilgohlari (rivojlangan eneolit)

Dehqonchilik qishloqlari ilgaridan rejalashtirilgan loyiha asosida quriladi. Ayrim (Mo'llalitepa, Yalang'ochtepa) manzilgohlarning atrofi manzilgohlarining atrofi minorasifat aylana xonalarga ega bo'lgan devor bilan o'rab olingan. Qishloqlarni kesib o'tgan ko'chalar bo'ylab xom g'ishdan qurilgan bir yoki ko'p xonali hovli uylar o'rin olgan. Hovlilar yashash va xo'jalik xonalardan iborat.

So'nggi eneolit (NMZ III) davrga oid o'ttizdan ortiq manzilgohlar o'rganilgan. Bu davrda katta-kichik qishloqlardan tashqari maydoni ancha yirik dehqonchilik markazlari paydo bo'ladi. Nomozgohtepa, Oltintepa, Qoratepa, Yilginlitepa va Geoksur 1 manzilgohlar kengayib, maydoni 12–20 *ga* ga yetadi. Manzilgohlarning me'moriy-qurilish tuzilmasi murakkablashadi, Qadimgi Sharqning ilk dehqonchilik markazlariga xos qurilish inshootlari quriladi. Bunday alomatlar arxeologik jihatdan boshqa yodgorliklarga nisbatan yaxshi o'rganilgan Oltintepa manzilgohida aniq namoyon bo'ladi. Manzilgohda aholi uy-joy imoratlari, diniy-g'oyaviy va ishlab chiqarish inshootlaridan iborat alohida mahallalardan tashkil topgan. Uy-joy imoranlari jamoa a'zolarining jamiyatda tutgan o'rni va mavqeyiga qarab, bir va ko'p xonali (20 gacha) hovlilardan iborat bo'lgan. Eneolit davrining so'nggi bosqichida Qadimgi Shumerda Markaziy manzilgohga bo'ysungan bir nechta dehqonchilik qishloqlari joylashgan kichik vohalarda ma'lum ma'muriy-hududiy tuzilma shakllangan. Markaziy manzilgohning atrofi mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan bo'lib, ibodatxona, aholining turli tabaqasiga tegishli uy-joylar va hunarmandchilik ishlab chiqarish mahallasidan iborat ilk shaharni tashkil qilgan. Oltintepa manzilgohlarda ham Qadimgi Shumerning ilk shahar markazlaridagi alomatlar namoyon bo'ladi.

Eneolit davri aholisi olamdan o'tgan yaqinlarni o'zlari yashab turgan uylarning ichiga dafn qilganlar. Marhumlar g'ujanak holatda ma'lum kuzatuv buyumlari bilan ko'milgan. Eneolit davrining so'nggi bosqichida dafn inshootining bir necha turi paydo bo'ladi. Marhumlar oddiy qabrlardan tashqari, sag'analar va jamoaviy qabrlarga dafn qilingan.

Qoratepa va Geoksyur I manzilgohlarida aniqlangan qadimgi sag'analar kvadrat va cho'ziq shaklda bo'lib, ichki tomoni xom g'isht bilan terib chiqilgan. Sag'analarining tepasi xom g'isht bilan gumbaz shaklida yopilgan. Bunday sag'analarda o'troq dehqon jamoasining nufuzli a'zolari dafn etilgan.

Qabrlardan marhumlar bilan qo'shib ko'milgan sopol buyumlar, tosh qurollar, mis buyumlar, toshdan yasalgan munchoq va haykalchalar topilgan. Jamoaviy qabrlarga kam sonli sopollar, savatlar va zeb-ziynat buyumlar qo'yilgan. Sag'analarga qimmatbaho

metall buyumlar va toshlardan yasalgan buyumlar qo'yilgan. Qoratepa manzilgohidagi rivojlangan eneolit davriga oid qabrdan lazurit, serdolik toshlaridan yasalgan munchoq, oltindan yasalgan bir dona munchoq topilgan. Qabrlarga qo'yilgan buyumlarning miqdori va sifati bo'yicha tafovutning mavjudligiga qaraganda aholi o'rtasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish mavjud bo'lgan.

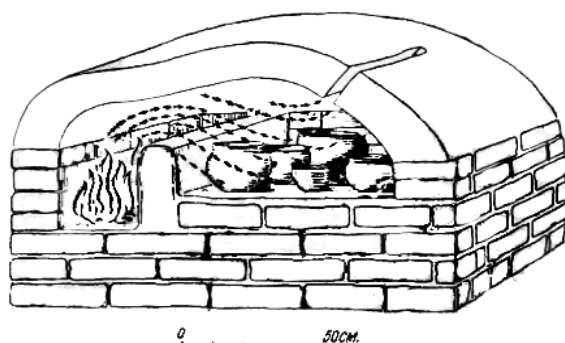

Rivojlangan eneolit davri sopollari

Bir tomondan aholi sonining ko'payib, oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojning ortib borishi, boshqa tomondan esa iqlimning quruqlashishi o'troq dehqonchilik erta qaror topgan issiq iqlimli janubiy o'lkalarda sun'iy sug'orishga asoslangan xo'jalikka o'tishga olib keladi. O'rta Osiyoning janubiy yerlarida ham eneolit davrida shunday jarayon kechadi. Turkmanistonning Geoksur vohasida aniqlangan rivojlangan eneolit davriga oid eng qadimgi ariqning o'rni aholi sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik xo'jaligiga o'tganidan guvohlik beradi.

Geoksyur vohasida kichik suv omborning o'rni aniqlangan. Chuqurligi 3 m dan iborat omborda taxminan 1100 m³ hajmga

ega suv zaxirasi saqlangan. Sug'orma dehqonchilik vujudga kelib, suvga to'yingan boshqoli don ekinlarining hosildor navlari paydo bo'ladi. Bu esa o'z navbatida hosildorlikning o'sishiga va birinchi ekindan so'ng qayta ekin ekib, qo'shimcha hosil olishga olib keladi. Natijada oziq-ovqat mahsulotlar yetishtirish hajmi bir necha barobar ko'payadi. Geoksur vohasi manzilgohlaridan yumshoq bug'doy, ikki va olti qatorli arpa qoldig'i topilgan.

Xumdon Geoksur vohasi. Eneolit

Ishlab chiqaruvchi xo'jalikning ikkinchi tarmog'i – chorvachilikning ahamiyati yanada ortadi. Chorva mollaridan qo'y, echki, qora mol va cho'chqa boqilgan. Oltintepa va Geoksur vohasidagi manzilgohlardan topilgan suyaklar orasida qo'y suyaklari ko'pchilikni tashkil etadi.

Qadimgi o'troq dehqon jamoasi eneolit davrining ilk bosqichidayoq mis bilan tanish bo'lgan. Misdan yasalgan sanchqi, kam sonli bigiz va ikki tomonlama tig'ga ega bo'lgan pichoqlar topilgan. NMZ I bosqichida mis buyumlarining soni va turi ko'payadi. Rivojlangan eneolit davrda metalga ishlov berish texnologiyasi takomillashgan. Dastlab misni olovda toblab ishlov berilgan bo'lsa, ikkinchi bosqichda yopiq holda eritib, quyish usulidan foydalanish boshlanadi. Metalni eritish texnologisi vujudga kelgandan keyin hunarmandchilikning ixtisoslashishi va alohida sohalarga ajralishi boshlangan. Quyish texnologiyasi orqali turli vazifalarni bajara oladigan murakkab shaklli ish qurollari paydo bo'ladi.

Metaldan yasalgan omoch so'qasi, bolta, tesha va boshqalarning kam sonli namunasi saqlangan. Metall zaxirasining noyobligi sababli yaroqsiz holga kelib qolgan buyumlar xomashyo sifatida qayta ishlangan. Ularning kichik o'lchamli namunasi saqlanib qolgan. Misdan yasalgan oyna, iskana, to'g'nag'ich va bilakuzik kabi buyumlar topilgan. Qimmatbaho va rangli metallardan har xil zargarlik buyumlari yasalgan. Oltin, kumush va misdan yasalgan zeb-ziynat buyumlar topilgan. Feruza, serdolik va lazuritdan yasalgan ko'pgina zeb-ziynat buyumlari uchraydi. Zargarlik alohida hunarmandchilik turi sifatida shakllanib, so'nggi eneolit davrida *usta-zargarlar* ajralib chiqqan. Qadimgi dehqon jamoasi a'zolari o'rtasida mulkiy tabaqalanish jarayoni boshlanadi.

Ilk eneolit davrida tosh quollarining ahamiyatini to'liq saqlanadi, keyingi bosqichda boshlangan inqirozi so'nggi bosqichda davom etsa-da, unga bo'lgan ehtiyoj saqlanib qoladi. Toshdan yorg'uchoq, keli tosh, motiganing uchi kamon o'qi, o'roq qadamasi va boshqa quollar yasalgan. Marmarsimon ohaktoshdan turli xil idishlar va haykalchalar yasalgan. Toshdan yasalgan muhrlar paydo bo'ladi.

Ilk eneolit davri sopol buyumlarining loyiga somon aralashtirilib, devori qalin qilib yasalgan. Ularning sirtiga turli rangdagi geometrik naqshlar chizilgan. Sopol idishlari tuvaksimon chuqur tovoq, katta-kichik kosalardan iborat. Rivojlangan eneolit davrida ularining yasalish usuli mukamallashib, turi ko'payadi. Sopollarning sirtiga chizilgan naqshlar mazmunan boyib boradi. Naqshlar yorqin va qizil taglik ustidan qora, jigar rangda chizilgan. Sopol buyumlari yarimsferik va konussimon shakllardagi katta-kichik kosalar va xurmachalardan iborat bo'lgan.

So'nggi eneolit davriga kelib, yuqori haroratni ta'minlaydigan xumdonlar paydo bo'lada. Dastlabki xumdonlar ikki tabaqali bo'lib, ularda pishirilgan sopol buyumlar oldingi davrdagiga nisbatan mustahkam va pishiq bo'lgan. Sopollarning sirtiga chizilgan naqshlarining mazmuni murakkablashadi. Naqshlar ko'p tabaqali xoch shaklidan iborat. Hayvonlar, xususan, echki va mushukning ham tasviri uchraydi. Sopol buyumlari katta-kichik kosalarni tashkil etadi.

So'nggi eneolit davri sopollari

Mazkur davrga oid madaniy qatlamda loydan yasalgan arava ning nusxalari uchraydi. Oltintepa manzilgohidan loydan yasalgan bir o'qli aravaning nusxasi topilgan. Arava o'troq dehqon jamoasining dastlabki transport vositasi bo'lib, undan rivojlangan eneolit davridayoq qadimgi shumerlik aholi foydalanishni boshlagan edi. Arava dastlab ho'kizlarga qo'shilib, allyuvial tekisliklarda qisqa masofadagi yuklarni tashishda foydalanilgan.

Eneolit davri aholisining amaliy san'atida va rang-tasvir muhim o'rin egallagan. Haykaltaroshlik va rang-tasvir san'at g'oyaviy va estetik qarashlarining aks etishi sifatida kishilar ijtimoiy hayotining ajralmas qismiga aylanib boradi. Antropomorf va zoomorf shaklli haykachalar o'zida qadimgi dehqon jamoasining real hayoti va g'oyaviy qarashlarini aks ettiradi. Rivojlangan eneolit davri ayollar tasvirlangan haykalchalarning sirtiga aylana belgilar chizilgan bo'lib, ular bevosita samoviy tushunchalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu davrda erkak aks ettirilgan haykalchalar ham paydo bo'ladi. Erkak haykalchasi kiyim boshi bilan tasvirlangan. Haykaltaroshlikda dubulg'a kiygan shaxs tasvirlangan haykalcha muhim ahamiyatga ega bo'lib, qabilalar o'rtasidagi ziddiyatdan darak berishi mumkin. So'nggi eneolit davrida haykaltaroshlikda eski an'analar davom etadi. Hayvonlar tasvirlangan haykalchalarning ham ko'pgina nusxalari mavjud.

Bu davrda rang-tasvir san'atiga e'tibor kuchaygan. Amaliy san'atining ushbu turi uy devorlarining sirtiga chizilgan naqshlarda o'z aksini topgan. Yassitepa ibodatxonasi devori sodda naqshlar bilan bezatilgan. Ular qora va qizil bo'yoqda chizilgan kvadrat va uchburchak shakli naqshlardir.

1. Haykalchalar
2. Dubulg'a kiygan kishi
3. Buqa (marmar) 4. Sopol ko'za

So'nggi eneolit davrda devorga chizilgan rang-tasvirlarning mazmuni boyib, murakkablashadi. Naqshlar aniq geometrik shakllar, hayvon va qushlarning tasvridan iborat bo'lgan. Odamlar va hayvonlar, xususan, echki, olachipor mushuksimon hayvon, ehtimol gepart, uzun qanotli burgut va kichik qushlardan iborat. Hayvonlar tasviri eneolit davrining dastlabki ikki bosqichida totemizm mazmunga ega bo'lgan bo'lsa,

so'nggi bosqichida esa ular hayotiy mazmun kasb eta boshlaydi.

Eneolit davri davomida o'troq dehqon jamoasi yashagan hududlar doirasi kengayib, manzilgohlar soni ko'payadi va qurilish-me'moriy usuli murakkablashib boradi. Dehqonchilikda sohasidagi tub o'zgarishlar jamiyaning barcha sohalarida ijobiy natijalarga erishishga sabab bo'ladi.

Sarazm madaniyati. Sarazm Zarafshon daryosining yuqori oqimida eneolit va bronza davrlarida faoliyat yuritgan madaniyat. Sarazm Samarqand shahridan 30 km sharqda Panjikent shahri yaqinida joylashgan o'nta kichik tepaliklardan iborat manzilgoh. Manzilgohning quyidagi eneolit (Sarazm I, II) va bronza (Sarazm III, IV) davrlariga oid quyidagi to'rtta bosqichi ajralib turadi:

Sarazm I mil. avv. 3500 – 3300-yillar.

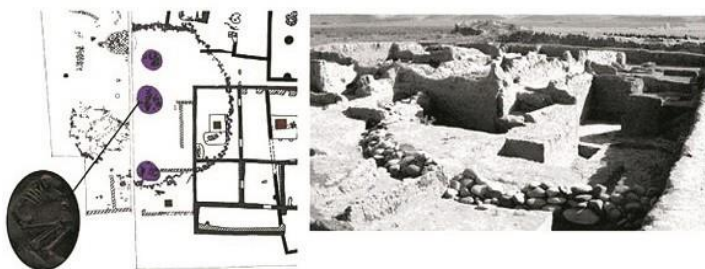
Sarazm II mil. avv. 3200 – 2900-yillar.

Sarazm III mil. avv. 2900 – 2700-yillar.

Sarazm IV mil. avv. 2700 – 2000-yillar.

Qadimgi dehqonlarning zimmasida dehqonchilik xo'jaligini yuritishdan tashqari kundalik hayot ehtiyoji uchun zarur bo'lgan metall zaxirasini izlab topish vazifasi turgan. Turkiston tog' tizmasidagi metall konlari geoksurlik dehqonlarning Zarafshonning yuqori oqimiga ko'chib kelib joylashishiga sabab bo'lgan.

Sarazm manzilgohining pastgi qismidagi madaniy qatlamidan guvala va paxsadan barpo qilingan ikki va uch xonali uy-joylarning o'rni aniqlangan. Atrofi yupqa devor bilan o'rab olingan alohida hovlilarda yashash xonasi, oshxona va xo'jalik xonalari o'rin olgan. Yashash xonalarining ichkarisida o'choqlar mavjud. Shunga o'xshash o'choqlar Geoksur vohasidagi Anov II bosqichiga oid yodgorliklarda ham uchraydi.

Qabr inshooti (eneolit)

Sarazm manzilgohining quyi qatlamda uy-joy imoratlari bilan birgalikda atrofi tosh aylantirib terilgan (diametri 10 m) o'ziga xos dafn inshooti aniqlangan. Undagi mayitlar gujanak holda yotqizib ko'milgan. Bunday dafn inshooti O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik madaniyatlarida kuzatilmaydi, bu odat nisbatan keyingi davrga oid Afanasyev madaniyati aholisi orasida tarqalgan.

Qabr atrofiga aylantirib tosh terish odati qadimgi xalqlar dunyoqarashida quyosh kultini aks ettirgan. Olov qadimgi xalqlar e'tiqodi-da quyoshning farzandi yoki uning yerdagi timsoli hisoblangan. Qadimgi Sharqning ilk sivilizatsiyasi markazlari ibodatxonasida olovning ahamiyati yoki quyosh bilan bog'liq unsurlar yuqori o'rin egallagan.

Zarafshonning yuqori oqimidagi yerlarga qadimgi davrdan janubdan o'troq dehqon jamoasi va shimoldan ko'chmanchi chorvador aholi a'zolari kelib joylasha boshlagan.

Sarazmning ikkinchi (Sarazm II) bosqichida manzilgohida qo'shimcha uy-joy imoratlari qurilib, uning maydoni ancha kengayadi. Bu davriga oid madaniy qatlamidan 8 ta mahalla aniqlanib, ulardan 36 ta uy-joy imoratining o'rni ochilgan. Mahallalar o'zaro ko'chalar bilan ajralib turgan. Alohida oilalarga tegishli hovlilar yashash va xo'jalik qismlaridan tashkil topgan. Ayrim hovlidagi xonada aylana o'choq joylashgan bo'lib, ulardan ibodat maqsadlarida foydalanilgan bo'lishi mumkin. Imoratlarining qurilishida paxsa, guvala, ayrim hollarda to'g'ri to'rtburchak xom g'isht ishlatilgan. Devorlar somonli loy suvoq qilinib, sirtiga rang-tasvirlar chizilgan.

Sarazm madaniyati xo'jaligining asosini dehqonchilik, chorvachilik, to'qimachilik tashkil etgan. Dehqonchilikda arpa, bug'doy ekilgan. Bog'dorchilik ekinlari to'g'risida ishonchli ma'lumotlar uchramaydi. Chorvachilikda qo'y va echki boqilgan.

Manzilgohning ilk bosqichga oid madaniy qatlamidan misdan yasalgan uzun sopli xanjar va qalin uchli uzun to'g'nagich topilgan. So'nggi eneolit davrida misdan yasalgan buyumlarning soni va turi ko'payadi. Misdan yasalgan ikki tig'li xanjar, pichoq, qarmoq, bigizlar topilgan. Topilmalar orasida metall eritish qozoni – *tigel* bo'laklari ham uchraydi. Sarazm madaniyatining ikkinchi bosqichida Sharqiy Turkiston tog'idagi mis konlari asosida metall hunarmadchiligi rivojlanadi. Toshdan urchuqbosh, kelitosh, yorg'uchoq va boshqa xo'jalik buyumlari yasalgan.

Sarazmning quyi qatlamidan topilgan (Sarazm I) sopol buyumlari qo'lda yasalgan. Ularning sirtiga qizil va qora rangli bo'yoqda geometrik naqsh chizilgan. Bunday sopollar namunasi Geoksur vohasining Anov II bosqichiga oid madaniy qatlamida ko'p uchraydi. So'nggi eneolit (Sarazm II) sopollari qo'lda yasaliib, ikki tomonlama silliqlangan. Sopollarning sirtiga naqsh chizish an'anasi davom etadi. Naqshlar sarg'ish rangli tag ustidan qizil va qora bo'yoqda chizilgan. Bu bosqichda nashsiz sopollar ham yasalgan. Shuningdek, Kaltaminor madaniyatiga xos dumaloq tagli sopollar ham topilgan.

Kulolchilik charxida yasalgan sopol parchasining kam sonli nusxalari uchraydi. Bunday sopollar ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko'ra Belujistondan keltirilgan.

Sarazmning so'nggi eneolit davri madaniy qatlamidan topilgan urchuqbosh nusxalari to'qimachilik hunaridan guvohlik beradi. Bu davrda mato jundan to'qilgan. Urchuqboshlarda jun kalava egirilgan. Zarafshonning yuqori oqimida eneolit davrida yashagan aholi vakillari moddiy topilmalarning guvohlik berishiga qaraganda Geoksur vohasi, Kaltaminor, Afanasyev madaniyati aholisi va Belujiston madaniyatlari bilan o'zaro madaniy aloqada yoki genetik yaqinlikka ega bo'lgan. Bu davrda O'rta Osiyoning qolgan joylarida bu neolit davri o'zlashtiruvchi xo'jalik shakllariga ega bo'lgan mahalliy madaniyatlar faoliyati yuritayotgan edi.

Shulaveri-Shomutepa madaniyati (mil. avv. V ming – IV ming yillikning birinchi yarmi) Kavkaz hududida Kura daryosi o'rta oqimi yerlarida shimoliy varianti (Gruziyadagi Shulaverisgora, Xramis Didigora, Aruxlo, Ozarbayjondagi Shomutepa) va Araks daryosi vodiysida joylashgan janubiy varianti (Naxichavan Kultepasi, Alikemektepasi va boshqalar) faoliyat yuritgan.

Kavkazning eneolit davri aholisi paxsa va xom g'ishtdan qurilgan uylardan tashkil topgan qishloqlarda yashab, dehqonchilik xo'jaligini yuritgan. Dehqonchilikda bug'doyning barcha turlari, arpa, suli, no'xat, chechevitsa, uzum yetishtirilgan. Qurg'oqchil hududlarda yashovchi aholi sun'iy sug'orish tizimidan foydalangan. Chorvachilikda qo'y, echki, qora mol, cho'chqa boqilgan. Chorva mollari yoz mavsumida tog' va tog'oldi yaylovlarida boqilgan.

Marhumlar uylarning o'rtasida va yashash xonalarning ichida joylashgan qabrlarda dafn qilingan. Marhumlar yon tomoni bilan g'ujanak va chalqancha yotqizilgan holatda, ma'lum kuzatuv buyumlari bilan qo'shib ko'milgan. Marhumlarning ayrimining ustiga oxra sepilgan. Chaqmoqtosh va obsidiandan pichoq, to'g'nag'ich, teshgich, o'roq qadamas va boshqa qurollar yasalgan. Metaldan faqat eneolit davrning oxirgi bosqichida foydalanish boshlangan. Undan munchoq, bigiz va qisman pichoq yasalgan.

Sopol buyumlari qo'lda yasalgan. Ular bankasimon idishlar va kichik kosalardan iborat. Sopollarning sirtiga polixrom naqshlar chizilgan. Loydan haykalchalar, suyakdan turli anjomlar yasalgan.

Qadimgi dunyo jamiyati taraqqiyotida G'arbiy Osiyoga yaqin bo'lgan Yevropa hududi muhim o'rin tutadi. Yevropaning sharqiy hududining eneolit davri jamiyati xo'jalik yuritish xususiyati jihatdan G'arbiy Osiyodan farq qilgan. G'arbiy Osiyoda jamiyat sug'orma dehqonchilik xo'jaligi negizida rivojlangan bo'lsa, Sharqiy Yevropa jamiyati taraqqiyotida Bolqon-Karpat hududi metall zaxirasi asosiy o'rin egallaydi. Bu yerda eneolit davri jamiyati neolit davri mahalliy madaniyatlari va qadimgi sharq ta'sirida shakllangan Karanovo madaniyatlari zaminida vujudga kelgan Gumelnitsa, Kukuteni-Tripoli va boshqa madaniyatlarda o'z aksini topgan.

Gumelnitsa madaniyati. Gumelnitsa mil. avv. IV ming yillikning birinchi yarmida Sharqiy Bolgariya va Janubi-g'arbiy Ruminiya va Janubiy Moldova hududida faoliyat yuritgan madaniyat. Gumelnitsa madaniyati yodgorliklari yirik manzilgohlar, qabrlar va kon yodgorliklardan iborat. Ulardan Karanovo, Xotnitsa manzilgohlar, Azmashka Varna qabrstoni va Oyburnar mis koni ushbu madaniyatning muhim yodgorliklardir.

Manzilgohlardan to'g'ri to'rtburchak yer usti uylari va qisman yarim yerto'la kulbalar aniqlangan. Yer usti uylari yog'ochdan qurilgan. Tik o'rnatilgan yog'och ustunlarga ko'ndalang novdalar tashlanib, sirti loy bilan suvab chiqalgan. Devorlarning sirti qora, qizil va oq rang bo'yoqda bo'yalgan. Ayrim manzilgohlar yog'och yoki *val-devor* va xandak bilan o'rab olingan.

Bolgariyadagi Varna qabrstonidan uch yuzga yaqin qabrlar ochib o'rganilgan. Qabrlarda marhumlar chalqancha va g'ujanak holatda dafn qilingan. Ramziy qabr – *kenotaflar* ham mavjud. Marhumlar ma'lum kuzatuv buyumlari bilan qo'shib ko'milgan. Ular oltin, mis, marmartosh, suyak va noyob toshlardan yasalgan buyumlardan iborat. Kenotafta ham qabrlardagi kabi buyumlar qo'yilgan. Qabrlarning ayrimlarining topilmalari orasida loydan yasilib, oltin qadab chiqilgan odamning yuzi aks etgan niqob muhim o'rin tutadi. Varna "oltin mozori" nomi bilan mashhur qabrdan esa umumiy og'irligi 6 kg dan iborat 3000 yaqin

qimmatbaho zeb-ziynat buyumlari, boshqa bir qabrdan esa misdan yasalgan qurol-yarog'lar, kundalik ish qurollari: bolta, tasha, iskana va boshqalar topib o'rganilgan. Kuzatuv buyumlari marhumning hayotiylik davrida jamiyatda tutgan mavqeyiga qarab qo'yilgan. Buyumlarning mig'dori va sifati marhumning ijtimoiy holatiga bog'liq bo'lgan.

Varna topilmalari eneolit davri amaliy san'ati taraqqiyoti bilan birgalikda metall hunarmandchilikning ixtisoslashishidan darak beradi. Topilmalar orqali aholi o'rtasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish jarayonini ham kuzatish mumkin. Qurol yarog'lar ehtimol, aholi o'rtasida vujudga kelgan ziddiyatdan darak beradi.

Mamlakat janubidagi Staro Zagora shahri yaqinida Oybunar mis koni aholini metall zaxirasi bilan ta'minlab, Gumelnitsa madaniyatining taraqqiyotida muhim o'rin tutgan.

Chaqmoqtosh va suyaklardan yasalgan mehnat qurollari, sopol buyumlari, haykalchalar topib o'rganilgan. Sopollarning sirtiga har xil rang bo'yoqlarda naqshlar chizilgan. Haykalchalar xonadon egasi hisoblangan ona ma'budasini aks ettirgan.

Tripoli-Kukuteni madaniyati (mil. avv. IV ming yillikning oxiri – III ming yillikning oxirgi choragigacha) Sharqiy Yevropada faoliyat yuritgan. G'arbiy Ukraina, Moldova hududida – Tripoli, Sharqiy Ruminiyada unga yaqin Kukuteni madaniyati tarqalgan. Tripoli-Kukuteni madaniyatining uch bosqichi ajralib turadi. Bu madaniyatiga oid yodgorliklar bitta madaniy qatlamli dehqonchilik qishlog'idan iborat bo'lib, tarqalgan hududning ekin ekiladigan yerlarining unumsizligi sababli aholi bir joyda uzoq yashamasdan, manzilini doimo o'zgartirib turgan. Mutaxassislarning taxminiga ko'ra Tripoli-Kukuteni madaniyati egalari har 50–70 yilda yangi yerga ko'chib o'tgan.

Tripoli madaniyatiga oid manzilgoh

Qishloqlar daryo bo'yi tepaliklarida qurilgan. Ayrim manzilgohlar yog'och devor, val va xandak bilan o'rab olingan. Ilk bosqichida yerto'la uylar qurilgan. Keyingi bosqichlarida yer ustida qurilgan uylar ikki, hatto uch qavatdan iborat bo'lgan. Alohida ajratilgan xonada o'choq, don saqlash uchun mo'ljallangan yirik sopol idish, yorg'uchoq o'rin olgan. Xonalarning ayrimlarining o'rtasida loydan yasalgan ayol haykalchasi o'rin olgan. Bu xona diniy marosim o'tkazish joyi – *sajdagoh* hisoblanib, haykalcha ayol ma'budasini aks ettirgan. Tripoli-Kukuteni madaniyati oid alohida qabristonlar uchramaydi. Marhumlar yashash uyining ichkarisida joylashgan qabrda dafn qilingan.

Mehnat qurollar chaqmoqtosh, suyak va qisman misdan yasalgan. Misdan bigiz, qarmoq va taqinchoq yasalgan. Tripoli-Kukuteni madaniyatiga oid bir necha yuzga yaqin mis buyumlar topilgan. Moldovo Respublikasidagi Korbun qishlog'idan 400 dan ortiq mis buyumlar topib o'rganilgan. *Korbun xazinasi* nomi bilan mashhur ushbu topilma jamlanmasida sof misdan ishlangan ikkita bolta, spiralli va plastinkasimon bilakuzuklar, baldoqlar, antropomorf shakllar, eritib ishlangan mis munchoqlar bo'lgan. Tripoli-Kukuteni madaniyati taraqqiyotida Bolqon-Karpat konlaridan qazib olingan mis rudasi muhim o'rin egallagan.

Xo'jaligining asosini dehqonchilik tashkil etib, bug'doy, arpa, no'xat va tariq ekilgan. Janubiy hududda yashagan aholi xo'jaligida bog'dorchilik muhim o'rin egallagan. Uzun, o'rik, olxo'ri ekilgan. Yerga tosh, suyakdan yasalgan motiga bilan ishlov berilgan. Hayvon shoxlaridan omoch sifatida foydalanib yerga ishlov berilgan bo'lishi mumkin. Hosil tosh o'roq, keyinchalik misdan quyilgan pichoqlarda o'rigan. G'alla donlari tosh yorg'uchoqlarda maydalangan.

Chorvachilik xo'jalikning ikkinchi tarmog'ini tashkil etib, asosan qora mol boqilgan. Cho'chqa, qo'y va echki keyingi o'rinlarni egallagan. Tripoli-Kukuteni madaniyatining oxirida yilqi xonakilashtiriladi. Ovchilik xo'jaligi ahamiyatini yo'qotmagan. Bug'u va cho'chqa ov qilingan.

Sopol buyumlari qo'lda yasalgan. Sirtiga qizil, qora va oq rangda geometrik, zoomorf va antropomorf naqshlar chizilgan. Ayol haykalchalari dastlab o'tirgan holatda, keyingi bosqichlarida tik turgan holatda tasvirlangan.

Tripoli-Kukuteni Sharqiy Yevropaning eneolit davri ishlab chiqaruvchi xo'jalikka asoslangan madaniyat hisoblanib, mintaqaning keyingi davr jamiyati taraqqiyotida muhim o'ringa egallaydi.

Drevneyamnaya (qadimgi chuqur) madaniyat. Bu madaniyatga (mil. avv. III ming yillikning boshidan oxirgi choragigacha) oid yodgorliklar Janubiy Ural bo'yidan Moldovagacha bo'lgan yerlarda tarqalgan. Bu madaniyatga oid yodgorliklar asosan qabr-qo'rg'onlardan tashkil topgan bo'lib, ularning o'n mingga yaqini o'rganilgan. Tuproq-qo'rg'on tagida joylashgan chuqur qabrda mayit o'rin olgan. Mayit chalgancha yotqizilib, ustidan oxra sepilgan. Ayrim tuproq-qo'rg'onlar tagida bir nechta qabrlar bo'lgan. Kuzatuv buyumlari kam sonli tosh qurollar, sopol idishlar va qisman metall buyumlaridan iborat. Sopollarning tagi dumaloq, tuxumsimon shaklda, sirtiga uyib naqshlar chizilgan.

Drevneyamniy madaniyatiga oid qabrlardan aravaning yog'ochdan yasalgan g'ildiragi topilgan. Aravalar tuzilishiga ko'ra ikki xilda bo'lgan. Bir xili ikki va to'rt g'ildirakli, ikkinchisi to'rt g'ildirakli, usti chodir bilan yopilgan. Ikkinchisi ko'chib yurish jarayonida odamlar yashaydigan kulba vazifasini bajargan. Aravaning kashf etilishi ko'chmanchi chorvador

aholi xo'jaligining rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Drevneyamniy madaniyati egalarining asosan chorvachilik xo'jaligini yuritib, qo'y, echki qora mol va yilqi boqishgan. Ovchilik ahamiyatini yo'qotmagan.

Afanasyev madaniyati (mil. avv. III–II ming yillikning boshlari) Yeneseý daryosining yuqori oqimi va Oltoy dashtlarida eneolit va bronza davrlarida faoliyat yuritgan madaniyat. Xakasiyadagi Afanasyev tog'i nomidan olingan. Bu madaniyatga oid qabrlar dastlab 1920 yilda o'rganilgan. Tog'li Oltoy, Xakasiya, Minusiy botig'i, Sharqiy Qozog'iston, G'arbiy Mongoliya va Sinsizyan hududida tarqalgan.

Afanasyev madaniyati tadqiqotchilarning taxminiga qaraganda Sharqiy Yevropaning Drevneyamniy madaniyati aholisining ko'chib kelishi natijasida shakllangan. Yodgorliklari qabr-qo'rg'onlar va kam sonli manzilgohlardan iborat. Aholi yashaydigan manzilgohlar qisman o'rganilgan. Ulardan Balituyul, Yelo, Qora Tenish, Tenga, Katta Tolgoek, Aragol, Kurota va boshqa yodgorliklar yaxshi o'rganilgan. Manzilgohlardan yerto'la uy-joylarning o'rni ochilgan. Ayrim uylarining ichki tomonidan yog'och terib chiqilgan.

Mozor-qo'rg'onlar pastqam tuproq uyumidan iborat bo'lib, ayrimlarining atrofiga aylantirib tosh terilgan. Qabrlarning pastida bir-ikki yoki bir nechta chuqurdan iborat mayitxonalari joylashgan. Ularning ichki tomoniga yog'och terilib, tepasi ham yog'och bilan yopilgan. Marhumlar g'ujanak holatda yotqizib ko'milgan. Erkaklar bir va bir necha ayol bilan birga dafn etilgan. Ular turmush o'rtog'i va turmush o'rtoqlari yoki kanizaklari bo'lgan.

Marhumlarning bosh va oyoq tomoniga sopol buyumlar, mehnat qurollari va hayvon go'shti qo'yilgan. Marhumni dafn etish marosimida, uning xotirasiga bag'ishlab olov yoqilgan va qurbonlik keltirilgan. Mehnat qurollari asosan toshdan yasalgan. Misdan yasalgan zeb-ziynat buyumlari, igna, bigiz, kichik pichoq kabi uy-ro'zg'or anjomlarining nusxasi topilgan. Kumush va oltindan yasalgan buyumlar ham mavjud. Mis buyumlari urib ishlash usulida yasalgan. Rangli metallarga ishlov berish hunari yetakchi o'rinni egallagan. Bu davrda mahalliy mis konlarini qazib olish jadallashadi. Afanasyev tog'ida joylashgan qabrlarning biridan meteorit temirdan yasalgan bilakuzuk nusxasi topilgan.

Sopol buyumlari mato qolipda, tagi tuxumsimon yoki dumaloq shaklida yasalgan. Ular turli xil o'lchamli uy-ro'zg'or va xo'jalik buyumlaridan iborat. Bo'yi baland sapol buyumlar ko'pchilikni tashkil etadi. Sopollarning sirtiga o'yib geometrik va archa bargi shaklli naqshlar chizilgan.

Afanasyev madaniyati egalari xo'jaligining asosini chorvachilik tashkil etgan. Qo'y, qora mol va yilqi boqilgan. Yozgi mavsumda chorva otarilarini baland tog' yaylovlarida boqish an'anasi vujudga keladi. Bu bevosita chovador, ya'ni nomadlar qabilasi shakllanayotganidan darak berar edi. Ovchilik ahamiyatini saqlab qolgan.

Eneolit davrida misdan foydalanishning boshlanishi kishilik jamiyati taraqqiyotida tub burilish davrini boshlab beradi. Bu davrda Yer yuzining sug'orma dehqonchilik yuritish uchun qulay bo'lgan janubiy hududlarida xo'jalikning ilg'or shakliga o'tilishi jamiyatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o'zgarishlar sabab bo'lgan. Bu jarayon ilk sivilizatsiyaning shakllanishiga olib keladi. Yevrosiyaning shimoliy dasht hududida o'zlashtiruvchi xo'jalikdan ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tish jarayoni kechadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Misning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi ahamiyatini yoritib bering.
2. Misning jamiyat madaniy taraqqiyotidagi o'rnini ko'rsating.
3. Old Osiyoning eneolit davri madaniy taraqqiyot xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Anov I Nomozgoh I majmualari xususiyatini tavsiflab bering?
5. Nomozgoh II davri madaniy o'zgarishlarni nimalardan iborat?
6. Nomozgoh III davri jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida qanday yutuqlarga erishilgan?
7. Eneolit davri Sarazm madaniyati xususiyatlarini yoritib.
8. Yevrosiyaning shimoliy hududidagi eneolit davri madaniyatlari xususiyati nimalardan iborat edi?

2-bob. Bronza davri

Tayanch soʻzlar: angob, Apadan, bronza, zikkurat, ibodatxona, ilk shahar, ixtisoslashgan hunarmandchilik, megaron, mirta, plyastr, saroy, torevtika, qabr-qoʻrgʻon, xaoma.

Bronza davrining umumiy tavsifi. Bronza davri metallurgiya taraqqiyotining toʻrtinchi bosqichiga toʻgʻri keladi. Bronza – misga qoʻshimcha (mishyak, qoʻrgʻoshin, qalayi, 9:1 nisbatda) qoʻshib eritish natijasida hosil boʻlgan metall. Insoniyatning bronzadan foydalana boshlangan davrdan ilk temir asrigacha tarixi **bronza davri**, deb nomlanadi. Metalning bu turidan foydalanish Yer yuzining barcha joylarida bir xil kechmagan. Bronza quyish texnologiyasi dastlab qadimgi sharqda, xususan, Mesopotamiyada mil. avv. IV ming yillikning oxirida vujudga kelgan. Bu yerdan qoʻshni hududlarga yoyilib, Yer yuzining boshqa joylariga tarqalgan. Yevrosiyaning chekka hududida bronza davri nisbatan kechroq boshlanib, mil. avv. I ming yillikning oʻrtalarigacha davom etgan. Yevrosiyo hududida bronza davrini mil. avv. III–II ming yilliklar doirasida sanalash qabul qilingan.

Jamiyatning ilgʻor shakllari erta qaror topgan Yevrosiyaning janubiy hududida shahar markazlarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markaz sifatidagi ahamiyati ortib boradi. Shahar markazlarida hunarmandchilik rivojlanib, ixtisoslashish jarayoni chuqurlashadi. Ixtisoslashgan hunarmandchilik sohalari rivojlanib, birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqadi. Hunarmandchilik sohasining rivojlanishi savdo munosabatlari shakllanishiga olib keladi. Bu davrda savdo munosabatlari tovar ayirboshlash shaklida boʻlgan. Zaruriy xom-ashyolarga boʻlgan ehtiyoj xalqaro savdoning rivojlanishi va madaniy aloqalar takomillashishiga olib kelgan. Bu oʻz navbatida qadimgi xalqlar oʻrtasida texnologiya yangiliklarning almashish jarayoni kuchaygan.

Jamiyat iqtisodiy sohasida roʻy berayotgan ijobiy oʻzgarishlar ijtimoiy hayotiga ham taʼsirini oʻtkazadi. Jamiyat aʼzolari orasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanishni chuqurlashtirib boradi. Aholi oʻrtasida qarama-qarshilik kuchayadi, siyosiy ziddiyatlar vujudga keladi. Jamiyatda sodir boʻlayotgan mazkur jarayonlar

bronza davri ilk sivilizatsiyasi, qolaversa, davlatchilik shakllanishining muhim omillari hisoblangan.

Bronza davrida ilk sivilizatsiya erta qaror topgan sharq mamlakatlarida qadimgi (Shumer, Akkad, Bobil) podshohliklar rivojlanib, ular o'rtasida O'rta Sharq siyosiy hokimiyati uchun kurash davom etayotgan davrda Yevrosiyaning shimoliy qismida xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakliga o'tish jarayoni kechayotgan edi.

Qadimgi Sharqning bronza davri jamiyati taraqqiyoti ilk sivilizatsiya shakllanish jarayonida bo'lgan Elam (Eron) va Troyaning (Kichik Osiyo) arxeologik majmualarida o'z aksini topgan. Qadimgi Elamning bronza davri ilk sivilizatsiya Suziana (Suza II) majmuasida namoyon bo'ladi. Mil avv. III ming yillikning birinchi yarmida Suzaning maydoni kengayib, alohida qismlar: qal'a, aholi uy-joylari va ishlab chiqarish inshootlari ega bo'lgan ilk shahar shakllanadi. Manzilgohning qal'a qismida *Apadan* – dunyoviy hokimiyat qarorgohi, ya'ni saroy barpo etiladi. Dunyoviy boshqaruv tizimi shakllanib, hukmdor tabaqasi vakllari ajralib chiqadi.

Hunarmandchilik ishlab chiqarishi yanada rivojlanadi. Ayniqsa, metallurgiya sohasida muhim yutuqlarga erishiladi. Bronzadan qurol-yarog'lar: xanjar, bolta, nayzaning uchi va ancha murakkab shaklga ega uy-ro'zg'or buyumlari yasalgan.

Aholi o'rtasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish jarayoni chuqurlashib, jamiyatning ayrim a'zolari qo'lida moddiy boyliklar to'planib boradi. Bu jarayon aholining uy-joylari, dafn inshootlari va ularda saqlangan kuzatuv buyumlarida namoyon bo'ladi.

Suza manzilgohidagi ayrim qabrlarning ichki tomoni xom g'isht bilan terib chiqilgan. Boshqa bir qabrda marhum bilan qo'shib ko'milgan sopol idishning sirtida buqaga qo'shilgan to'rt g'ildirakli arava va uch tabaqali piramida ustida o'tirgan odamsifat shaklli tasvir chizilgan. Bu qabrdan 25 m uzoqdan topilgan ikkita buqa va aravakashning skletini arxeolog olim G.Chayld hukmdor, ehtimol Suza hukmdoriga tegishli, deb hisoblaydi. Boshqa bir qabrdan esa aravaning ikkita yirik g'ildiragi, metaldan yasalgan idishlar, qurol yarog'lar, zeb-ziynat buyumlari va sopol idishlar topilgan.

Manzilgohdan silindr shaklli muhrlar, sopollarning sirtiga bitilgan yozuvlar ham topilgan. Bu topilmalar jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'zgarishdan, ya'ni Elamda sinfiy jamiyat shakllanib, ilk davlat vujudga kelganidan dalolat beradi. Mil. avv. III ming yillikning ikkinchi yarmi kelib Elamda davlatchilikning shakllanishi nihoyasiga yetadi.

Kichik Osiyoning ilk bronza davri jamiyati taraqqiyoti Polioxni, Termi, Emporio, Qumtepa va boshqa manzilgohlarda o'z aksini topgan. Anotoliyaning shimoli-g'arbida joylashgan Troya (Troya I) manzilgohining atrofi toshdan terilgan mudofaa devori bilan o'rab olingan. Uy-joy imoratlari toshdan qurilgan. Troya I tashqi talofat yoki zilzila sababli inqirozga uchraydi.

Troyaning rivojlangan (Troya II) bosqichida yangi madaniyat qaror topadi. Bu davrda 2 *ga* maydoni egallagan shahar mudofaa devorining qudrati yanada oshiriladi. Devor to'g'ri to'rt burchak burjlar bilan kuchaytirilgan. Shaharning ikkita kirish darvoza bo'lgan. Shahar markazida megaron shaklida qurilgan ikkita imorat joylashgan. Ulardan biri (uzunligi 35 *m*) mahalliy hukmdor qarorgohi, boshqa bir kichikrog'i esa ibodatxona bo'lgan. Troya jamiyatida mulkiy tabaqalanish jarayoni chuqurlashadi.

Xo'jaligi dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Arpa, bug'doy, tariq ekilgan. Chorvachilikda qoramol, qo'y, echki va cho'chqa boqilgan. Kulolchilik, metallarga ishlov berish, zargarlik, to'qimachilik kabi ixtisoslashgan hunarmandchilik turlari rivojlangan. Sopol buyumlari qo'lda yasalgan. Toshga ishlov berish qisman saqlanadi. Toshdan yasalgan mehnat qurollarining kam sonli nusxalari topilgan. Toshdan yo'nib ishlangan urchuqboshlar va to'quv dastgohining qismlari topilgan.

Keyingi bosqichda bronza buyumlari soni ko'payadi. Mishyakli bronzadan yasalgan qurol-yarog' va uy-ro'zg'or buyumlarining ko'p sonli nusxasi saqlanib qolgan. Zargarlik san'ati yaxshi rivojlangan. Kumush va oltindan yasalgan ko'p sonli zeb-ziynat buyumlari topilgan. Moddiy topilmalar orasida Boltiqbo'yi qahrabosidan yasalgan marjon va Badaxshon lazuriti uchraydi. Ushbu topilmalar Troyaning iqtisodiy hayotida xalqaro savdo aloqalari muhim o'ringa ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Bronza davrining rivojlangan bosqichida Kichik Osiyoda hunarmandchilik ishlab chiqarishi ayniqsa, zargarlik yuksak darajada rivojlanadi. Jamiyat a'zolari orasida mulkiy tabaqalanish va ijtimoiy tengsizlik jarayoni chuqurlashadi. Aholi o'rtasida tobora kuchayib borayotgan harbiy qarama-qarshilik mil. avv. III ming yillikning oxiriga kelib keskin tus oladi. Markaziy Anatoliyadagi Alaja Huyuk yodgorligidagi sag'anadan topilgan qurol-yarog'lar mazkur jarayondan dalolat beradi.

Xarappa madaniyati. Qadimgi Hindiston hududida mil. avv. III ming yillikning ikkinchi yarmida mahalliy o'troq dehqonchilik asosida Xarappa madaniyati (mil. avv. 2400–1750-yillar) shakllangan. Bu madaniyatga oid 1000 dan ortiq turli manzilgohlar aniqlangan. Ular shaharlar, katta va kichik dehqonchilik qishloqlaridan iborat. Moxenjadar, Xarappa, Kalibangan va Kotji yodgorliklari ilk shahar manzilgohini tashkil etadi.

Manzilgohlar orasida eng yirigi Moxenjadar hisoblanadi. Umumiy maydoni 260 *ga* dan iborat parallelogramma shaklli ilk shahar ark va aholi yashaydigan qismlaridan tashkil topgan. Arki manzilgohning baland joyida joylashgan bo'lib, atrofi muhofaza devori bilan o'rab olgan. Xom g'ishtdan ko'tarilgan devorning sirti pishgan g'isht bilan qoplangan. Arkda majlislar zali, bilim yurti, hammom va omborxona aniqlangan. Bu yerdan keyingi davrga oid ibodatxonaning o'rni ham ochilgan.

Ilk shaharning mahallalarini ko'chalar o'zaro ajratib turgan. Markaziy ko'chaning kengligi 10 *m*, kichiklari 2,7–5,5 *m*, muyulishlar esa 1,2 *m*. Mahalliy hududning seryog'in iqlimli sharoitidan kelib chiqib, sanitariya qoidalariga amal qilish maqsadida ko'chalarning tagidan sopol quvurlar orqali kanalizatsiya o'tkazilgan. Sopol quvurlarning tepa qismi pishgan g'ishtlar bilan qoplangan. Tadqiqotchi olimlarning taxminiga qaraganda shaharda taxminan 35–41 ming kishi yashagan.

Xarappa manzilgohi Hind vodiysida hozirgi Panjob viloyati hududida Moxenjadarodan 650 *km* shimoli-sharqda joylashgan ikkinchi yirik ilk shahar markazi. Manzilgoh ikki qisman iborat bo'lib, uning g'arbida ark joylashgan. Arkning atrofi xom g'ishdan qalinligi

12 m mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devorining sirti pishgan g'ishtlar bilan qoplangan. Umumiy maydoni 67 ga dan iborat ilk shaharning ichkarisida hunarmandlar mahallasi, shahar aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlaydigan ombor joylashgan.

Xarappa madaniyati egalari daryo vohalarida yashab, sug'orma dehqonchilik xo'jaligi asosida hayot kechirganlar. Arpa, bug'doy va sholi asosiy ekin hisoblangan. Texnik ekinlar, xususan, paxta ham ekilgan. Chorvachilik xo'jaligining ikkinchi tarmog'i bo'lgan. Chorvachilikda asosan qoramol boqilgan. Ixtisoslashgan hunarmandchilik yuksak darajada rivojlangan.

Qo'shni hududlar bilan quruqlik va suv yo'li orqali savdo aloqalari yo'lga qo'yilgan. Eron, O'rta Osiyo hududi bilan quruqlik orqali Fors ko'rfasi va Arab yarim oroli hududi bilan esa suv yo'li orqali savdo aloqalari olib borilgan.

Kura-Araks madaniyati. (mil. avv. XXIX–XXIII ming yilliklar) Janubiy va Markaziy Kavkaz, Dog'iston, Chechniya, Ingushetiya, Shimoliy Osetiyaning bir qismi, Shimoliy Anatoliya, Shimoli-g'arbiy Eron hududini egallagan madaniyat. Bu madaniyat pasttekistiklikda, tog'oldi hududlarida, hatto baland tog' tizmalarida ham tarqalgan.

Uylari aylana shaklda, tomi konussimon shaklda yopilgan, ustidan shag'al tosh to'shalgan. Uylarning o'rtasida aylana o'choq joylashgan. Uylar juda tig'is joylashgan. Yerevan yaqinidagi Shengavit manzilgohining atrofi toshdan qurilgan aylana devor va xandaq bilan muhofaza qilingan.

Kura-Araks madaniyati sohiblari marhumlarni manzilgohlarning yaqinidagi qabr va qabr-qo'rg'onlarda dafn qilgan. Qabrlarning shakli turlicha (to'rtburchak, g'isht va tosh terilgan) bo'lgan.

Xo'jalikning asosini dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. Dehqonchilikda bug'doy, arpa, tariq yetishtirilgan. Texnik ekinlardan kanop ekilgan. Dengiz sathidan 2500 m baland bo'lgan tog' hududida ham dehqonchilik qilingan. Tog'larida sug'orishning murakkab tizimi, *terrasa* usulidan foydalanilgan. Yerlar hayvonga tortilgan omoch yordamida shudgor qilingan. Hayvon shoxidan yasalgan omoch nusxalari topilgan.

Chorvachilik yarim ko'chmanchi shaklida bo'lib, asosan kichik tuyoqli hayvonlar boqilgan. Qisman ot boqilgan. Shimoliy Kavkazga xonaki ot shimolda yashaydigan dasht xalqlaridan kirib kelgan bo'lsa kerak.

Kura-Araks madaniyati egalari mishyakli bronzadan foydalangan. Metallar Kavkazning o'zidan qazib olingan. Manzilgohlardan bolta, tesha, o'roq, pichoq, nayzaning uchi, taqinchoq va boshqa buyumlar topilgan. Tuxumsimon shaklda yasalgan sopollarning sirti silliqланib, ko'kimtir, qora va qizil rangda angob surtilgan.

Maykop madaniyati. Shimoliy Kavkazda Kuro-Araks madaniyati bilan bir davrda Maykop madaniyati ham rivojlangan. Bu madaniyat Taman yarim oroli va Kuban bo'yi hududidan Chechniya va Ingushetiya gacha bo'lgan yerlarga tarqagan. Bu madaniyatning nomi Maykop shahri yaqinida o'rganilgan qabr-qo'rg'onidan olingan.

Maykop madaniyati yodgorliklari qisman manzilgohlar va ko'proq qabr-qo'rg'onlardan iborat. Maykop madaniyatning oid qabr-qo'rg'on 1897-yilda arxeolog N.I.Veselovskiy tomonidan Kuban daryosining irmog'i Beloy daryosi bo'yidan topib o'rganilgan. Balandligi 11 m tuproq uyumi tagida joylashgan o'lchami 5,3x3,73 m, chuqurligi 1,4 m bo'lgan yirik qabr-qo'rg'on yog'och devor bilan uchta xonaga ajratilgan. Janubdagi katta xonada erkak, qolgan xonalarda ayollar dafn qilingan. Marhumlar g'ujanak holatda yotqizilgan va ustidan oxra sepilgan.

Erkak qabrida oltin, kumush, serdolik, feruza va lazuritdan yasalgan turli xil buyumlar topilgan. Ulardan oltindan yasalgan sher, buqa shakli, munchoq, halqa ajralib turadi. Oltin va kumushdan idishlar ham yasalgan. Ikkita kumish idishning sirtiga naqshlar chizilgan. Ulardan birida tog', daryo, o'simlik, hayvonlar va boshqa birida bir guruh hayvonlar tushirilgan. Birinchi idish mahalliy ustalar tomonidan yasalgan, ikkinchisi esa Mesopotamiyaning Jamdat Nasr torevtikasi bilan aloqadan darak beradi. Shuningdek, qabrdan bronza va loydan yasalgan idishlar, bronzadan yasalgan mehnat qurollari va qurol yarog'lar topib o'rganilgan. Qabr-qo'rg'on Maykop madaniyatining ilk bosqichiga oid sardorga tegishli bo'lgan.

Maykop madaniyatining so'nggi bosqichiga oid qabr-qo'rg'onlar Kuban orti hududida tarqalgan. Ular kuzatuv buyumlariga juda boy. Ularda silliqlangan tosh boltalar, o'roq qadamalari, kamon o'qi

uchlari, kumushdan yasalgan to'g'nag'ich va munchoqlar, oltin uzuk, bronzadan yasalgan buyumlar va sopol buyumlar topilgan. Qabrlarning biridan bronzadan yasalgan uzunligi 63 sm qilich nusxasining topilishi muhim ahamiyatga ega. Qilich bu yerda yashagan aholi o'rtasida ziddiyatning kuchayganligini ko'rsatadi. Bu davrda dolmenlar ham paydo bo'ladi. Dolmen tik turgan to'rtta yirik toshning ustidan beshinchi tosh yotqizib qurilgan dafn inshooti.

Maykop madaniyati egalari motiga dehqonchiligi va uy chorvachiligi bilan shug'ullangan. Sopol idishlari qo'lda va qisman kulolchilik charxida yasalgan. Qablardan turli xil kuzatuv buyumlari topilgan. Kuzatuv buyumlarining miqdori va sifati marhumning hayot davridagi ijtimoiy holatiga ko'ra qo'yilgan.

Maykop madanitining ilk bosqichiga oid topilmalar Janubi Mesopotamiya buyumlariga o'xshaydi. Bu madaniyatga Shumerdan ko'chib kelgan aholi tomonidan asos solingan.

O'rta Osiyo hududida bronza davri jamiyati mahalliy eneolit davri madaniyatlari davomida rivojlanadi. Mintaqaning janubiy hududida o'troq dehqonchilik madaniyati zaminida ilk sivilizatsiya shakllangan bo'lsa, shimoliy, shimoli-sharqiy yerlarida ishlab chiqaruvchi xo'jalikshakllariga o'tish jarayoni kechayotgan edi.

Janubi-g'arbiy Turkmaniston. Mazkur hududning bronza jamiyati eneolit davri mahalliy NMZ III majmuasi davomida rivojlangan.

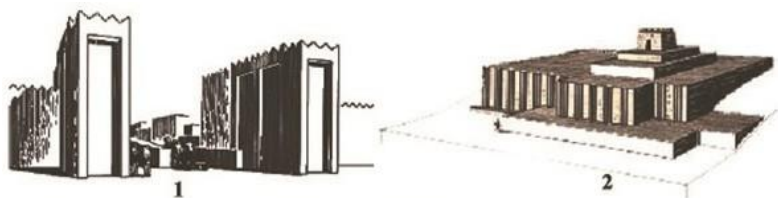
Ilk bronza (NMZ IV) – mil. avv. 2800–2300-yilliklar.

Rivojlangan bronza davri (NMZ V) – mil. avv. 2800–1800-yilliklar

Eneolit davrida faoliyat yuritgan manzilgohlarda hayot davom etgan.

Ularning yirik, o'rtacha va kichik turlari mavjud. Yirik manzilgohlardan Nomozgohtepa va Oltintepa yodgorliklari nisbatan yaxshi o'rganilgan. Nomozgohtepa manzilgohida arxeologik qazish ishlari qisman amalga oshirilgan. Manzilgohda tor ko'chalar bilan ajratilgan ko'p xonali uylarning o'rni va kulolchilik xumdonlari ochilgan. Oltintepa manzilgohi alohida joylashgan bir necha tepaliklardan iborat bo'lib, ilk bronza davrida 26 ga, rivojlangan bronza davrida 46 ga joy o'zlashtirilgan. Eneolit davrining oxirida har tomonlama

rivojlangan Oltintepa manzilgohi bronza davrida mahalliy hududning yirik markaziga aylangan. NMZ IV bosqichining boshida manzilgohning atrofida mudofaa devori barpo etiladi. Keyinchalik birinchi devorga ikki marta qo'shimcha devor qurilib, qalinligi 6 metrga yetgan. Devor tashqi tomondan yarim aylana burjlar qurilgan. Kirish darvozasining ikki chetidagi *pilon* – minorasifat inshootlar joylashgan.

1. Oltintepa manzilgohining kirish darvozasi. 2. Zikkurat

Darvozadan boshlangan markaziy ko'chaga tutashgan kichik ko'chalar mahallalarni o'zaro ajratib turadi. Markaziy ko'chaga sopol siniqlari to'shab chiqilgan. Manzilgoh kulollar, misgarlar, davlatmand shaharliklar, zodagonlar mahallasi va diniy markaz qismlariga bo'lingan.

Aholining uy-joy imoratlari xonadon egalarining jamiyatda tutgan mavqeyiga qarab bir va ko'p xonali qilib qurilgan. Uylarning ko'lam va shinamligi jihatdan bir-biridan farq qiladi. Rivojlangan bronza davrida qurilish-me'morchilik sohasida muhim yutuqlarga erishilgan. Uy-joy imoratlari aholining mavqeyiga qarab qurilgan.

Davlatmand va amaldorlarning ko'p xonali uylarining maydoni juda kata (180 m^2 gacha) va juda shinam, hunarmand ustalarning bir xonali uylarining maydoni ancha kichik bo'lgan. Bunday tafovut rivojlangan bronza davri aholisi o'rtasida mavjud mulkiy va ijtimoiy tabaqalanishning kuchayganligidan darak beradi.

Oltintepaning sharqiy qismidagi tepalikda zinasimon qilib qurilgan o'ziga xos ibodatxona inshooti joylashgan. Inshoot faoliyati davomida uch marotaba qayta qurilgan. Rivojlangan bosqichida minoraning balandligi oshirilib yirik ko'rinishga kelgan. Uning uzunligi 21 m, eni 8-10 m, balandligi 12 m bo'lib, shimoldan janubga

tomon mo'ljallab qurilgan. Ibodatxonaning yonida "*kohin uyi*" deb nomlangan imorat joylashgan.

Ibodatxona majmuasi toat-ibodat, yashash joylari va xo'jalik qismlaridan tashkil topgan. Ibodatxonada "*olov-mehrobi*" asosiy o'rin tutgan. Ibodatxonadan buqa va bo'riining oltindan yasalgan haykalchasi topilgan. Ibodatxonada yulduz belgilari aks ettirilgan narsalar uchraydi. Ibodatxona inshootini Qadimgi Shumerning Ur davri zikkuratini eslatadi. Old Osiyo hududidagi ibodatxonalarida buqa boshini tasvirlash an'anaga aylangan. Mutaxassislarining fikriga qaraganda, buqaning boshi tasvirlangan ibodatxona oy xudosisiga bag'ishlangan. Qadimgi shumerliklar asotirida buqa yerga guyoki oydan tushgan va uning sharafiga ibodatxona barpo etish an'anaga aylangan.

Bronza davrida qabrlar manzilgoh ichkarisida, uylarning atrofida joylashgan. Qabrlarning bir nechta turi aniqlangan. Ular bir kishi ko'milgan oddiy chuqur qabrlar, ichki tomonidan xom g'isht terib chiqilgan xonada ketma-ket dafn etilgan jamoaviy qabrlar va aholining nufuzli a'zosi dafn etilgan sag'analar. Zikkuratning ibodat majmuasida ham kohinlar jamoasiga tegishli sag'ana joylashgan. Marhumlar bilan birga ma'lum buyumlar, ovqat solingan idishlar, chiroq va boshqa buyumlar qo'shib ko'milgan.

Ilk bronza davrida hunarmandchilikning bir nechta turi faoliyat yuritgan. Metall hunarmandchiligi ancha rivojlanadi. Oltintepa manzilgohidan misga ishlov berish ustaxonasi aniqlangan. Misgarlik yaxshi rivojlangan.

Ilkbronzaning dastlabki bosqichda misga mishyak va keyin qo'rg'oshin aralashtirib bronza hosil qilingan. Mis va bronzadan uy-ro'zg'or buyumlari, mehnat qurollari va boshqa kundalik ehtiyoj anjomlari yasalgan. Misdan yasalgan igna, bigiz, qarmoq, ikki tig'li pichoq topilgan.

Ayniqsa, zargarlik hunari yaxshi rivojlangan. Oltin, kumush kabi rangli va qimmatbaho metallardan turli xil zeb-ziynatlari va ilohiy buyumlar yasalgan. Oltindan yasalgan buqa va bo'ri boshi tasvirlangan topilmalar zargarlik san'atining yuksak namunasidir. Qimmatbaho toshlardan ham taqinchoqlar yasalgan.

Hunarmandchilikda kulolchilik yetakchi o'rinni egallaydi. Oltintepa manzilgohining kulollari mahallasidan 60 dan ortiq ikki qavatli xumdon ochilgan. Bu davrda sekin aylantiradigan, ya'ni qo'l charxidan foydalanish boshlangan. Sopollarning sirtiga eneolit davri zoomorf tasvirlarning o'rnida geometrik shaklli monoxrom naqsh chizish urf bo'lgan. Sopol buyumlarning uch xil turi ajralib turadi: naqshli, naqshsiz va ko'kish rangli. Bronza davrining rivojlangan bosqichi sopollari kulolchilik charxida yasalgan. Sopol buyumlarining sirtiga qizg'ish-oq, sariq yoki qisman pushti rangli angob surtilgan. Bu bosqichda sopollarning sirtiga naqsh chizish an'anasi yo'qolib, asosiy e'tibor ularning sifati va soniga qaratila boshlaydi. Bu bevosita kulolchilik sohasida ixtisoslashish jarayoning chuqurlashganligini ko'rsatadi. Tovoq, kosa, tuvak, xum, choynak va boshqa sopol buyumlari yasalgan.

Nomozgoh IV davri sopollari shaklli haykalchalar o'zida bronza davri madaniyati, diniy qarashlari bilan birgalikda iqtisodiy munosabatlarini aks ettirgan.

Bronza davrida ayol ma'budasini yangi shakldagi timsolida aks ettirgan haykalchalar paydo bo'lgan. Rivojlangan bronza davrida ayol haykalchalarining bir necha turi paydo bo'lib, ular aholisi orasida bir necha ayol ma'budalarga e'tiqod qilish odati mavjudligidan dalolat beradi. Erkaklar aks ettirilgan haykalchalari kam uchraydi.

Toshdan yasalgan qurollarga bo'lgan ehtiyoj qisman saqlanib qoladi. Toshdan yasalgan turli xil mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlar topilgan. Chaqmoqtoshdan bargsimon kamon paykoni yasalgan. Toshdan yorg'uchoq, keli sopi, havoncha va muhrlar yasalgan. Terrakota muhrlari ham mavjud. Haykalchalarda ayol, erkak va hayvon timsoli aks ettirilgan.

Bronza davri tasviriy san'ati yuksalgan. Antropomorf va zoomorf

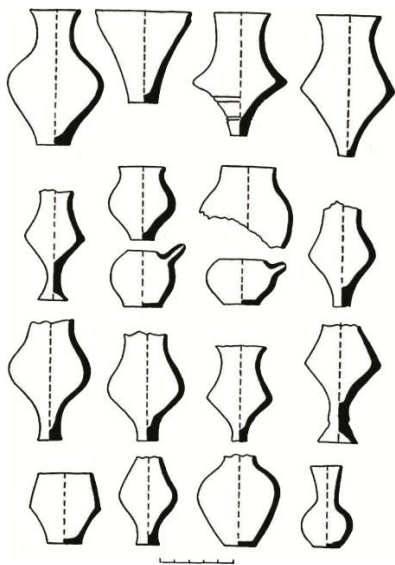
Oltintepa manzilgohidan old tomoniga tuyaning boshi yopishtirib yasalgan to'rt g'ildirakli arava nusxasi topilgan. Bu topilma bronza davri aholisi aravani tortishda ho'kiz bilan birga tuya kuchidan foydalanganini ko'rsatadi.

Muhrlar asosan tosh, qisman mis va bronzadan yasalgan. Janubiy Turkmanistonning bronza davri muhrlardagi tasvirlarning shakli va uslubi Mesopotamiya muhrlariga o'xshash. Dastlab muhrlarga geometrik shakllar tushirilgan. Keyinchalik hayvonlar yoki fantastik mavjudotlar aks ettirilib, ramzi murakkablashadi va guruh tasvirlar ko'paygan.

Oltintepa manzilgohidan topilgan ayrim sopollarning sirtiga Qadimgi Sharqning ilk markazlarida (Shumer, Elam, Hindiston) uchraydigan ilk yozuvga o'xshash belgilar chizilgan. Bu belgilar ilmiy jihatdan maxsus o'rganilmagan. Terrakota haykalchalarining sirtiga chizilgan turli xil belgilarni V.M.Masson hafta, oy va yilni ifodalovchi taqvim bo'lishi mumkinligini taxmin qilgan.

Bu davrda qo'shni xalqlar bilan aloqalar o'rnatilgan. Fil suyagi va lazuritdan yasalgan har xil buyumlarning nusxalari ko'plab uchraydi. Janubiy Turkmanistonning naqshli sopollariga o'xshash namunalar Moxenjadaro manzilgohidan ham topilgan. Ikkala tomonda uchraydigan moddiy topilmalar Hindiston bilan savdo va madaniy aloqalarning yo'lga qo'lganligidan dalolat beradi

O'rta Osiyoning janubi-g'arbiy hududining rivojlangan bronza davri jamiyati ilk sivilizatsiya markazlariga o'xshash usulida rivojlangan. O'lkadagi Oltintepa, Nomozgohtepa va boshqa yirik manzilgohlarda qadimgi sharqning ilk shaharlariga xos mudofaa devori, mahobatli imoratlar, xususan, ibodatxona, ixtisoslashgan ishlab chiqarish mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish kabi arxeologik alomatlar mavjud. Ko'rinishdan jamiyatni boshqarish tizimining diniy usuli hukmron bo'lgan. Dunyoviy hokimiyat shakllanib ulgurmasdan jamiyat inqirozga uchragan.

Murg'ob vohasining bronza davri arxeologiyasi.

Afg'onistondan oqib keladigan Murg'ob daryosi Qoraqum cho'lida Amudaryoga yetmasdan qurib qoladi. Daryoning quyi oqimidagi yerlar qadimdan dehqonchilik uchun juda qulay bo'lgan. Bu yerlar eneolit davrining oxirida Geoksur vohasidan ko'chib kelgan aholi tomonidan o'zlashtirildi.

Bronza davrida vohaga boshqa bir etnik guruh kelib joylashadi. V.M.Masson Janubiy Turkmanistonning rivojlangan bronza davri jamiyati inqirozga

uchragandan keyin, aholi bu yerga

ko'chib kelgan joylashgan, degan fikrni bildirgan.

V.I.Sarianidi Murg'ob vohasining yangi etnik guruhi ildizini Shimoliy Suriya va Janubiy Anatoliya hududi bilan bog'laydi. Uning fikriga ko'ra mil. avv. IV ming yillikning oxirida O'rta yer dengizining shimoli-sharqiy qismidan Eron tog'lariga qadar cho'zilgan keng hududda yog'ingarchilik kamayib, qurg'oqchil iqlim sharoiti qaror topadi. Qurg'oqchilik Shimoliy Suriya va Anatoliyada yashagan aholi hayotiga jiddiy ta'sir qilgan. Natijada Oronto vohasining ilk shahar markazlari inqirozga uchrab, ularda yashagan aholi ko'chishga majbur bo'lgan. Ko'chib kelgan aholining asosiy qismi Murg'ob vohasiga, bir qismi esa Surxon va Balxob vohalariga joylashadi. Qolgan qismi esa yurishni davom ettirib, Sharqiy Turkiston hududigacha borgan.

Marg'iyona va Baqtriya hududida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlardagi umumiylikdan kelib chiqib arxeologiya fani sohasida BMAK (Baqtriya va Marg'iyona arxeologik majmuasi) atamasi qo'llaniladi. BMAKning bronzadavri xronologiyasi mil. avv. 1800/1700-

1100 yillar doirasida belgilangan. Oxirgi o'tkazilgan radiokarbon tekshirishlari mazkur xronologik ko'rsatkichni taxminan 500 yilga, ya'ni mil. avv. 2300/2150 – mil. avv. 1500 yillikka qadimiylashtirdi.

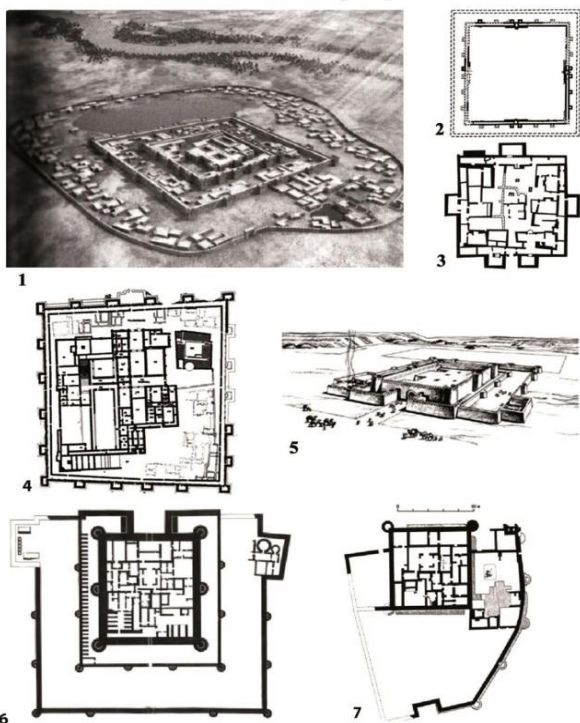
Murg'ob daryosining bronza davri arxeologik yodgorliklari alohida ariqlar bilan sug'orilgan 8 ta mikrovoha hududida tarqalgan. Keleli (markazi – Keleli I), Gonur (Gonur), To'g'aloq (To'g'aloq I), Taxirboy, Ajiquyi, Toip, Odambosan (Odambosan I) va Avchin kabi mikrovohalarning har birida o'rtacha 10–30 tadan manzilgoh o'rin olgan. Mikrovohalar alohida xo'jalik tumani yoki kichik ma'muriy hududiy tuzilmani tashkil etgan. Egribogaz hududi ham alohida mikrovohani tashkil etgan bo'lishi mumkin. Shuningdek, Ovchin mikrovohasining shimoli-sharqiy qismida Andronovo madaniyatiga xos chorvadorlarga tegishli dafn inshootlari aniqlangan.

Murg'ob vohasidagi arxeologik yodgorliklar ilk shahar shaklidagi manzilgohlar, qal'a-qo'rg'onlar, dehqonchilik qishloqlari, ishlab chiqarish va diniy inshoot – *ibodatxona* hamda dafn inshootidan iborat.

Vohadagi eng yirik yodgorlik Gonurtepa manzilgohi hisoblanadi. Manzilgohning asosiy qurilish imoratlari qal'a va uning yaqinidagi ibodatxona majmuasidan iborat. Gonurtepaning markaziy qismida joylashgan kvadrat shakldagi ichki qal'a taqir joyda barpo etilgan. Qal'a ikki qator mudofaa devori va to'g'ri to'rtburchak burjlarga ega. Devorlar orasidagi yo'lakcha orqali burjlarga kirilgan.

Qal'aning ichkarisidagi kvadratsimon shakldagi (120x125 m) dunyo tomonlariga moslab qurilgan saroy majmuasi asosiy o'rin tutadi. Saroyning atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan. Ichkaridagi imoratlari juda zich qurilgan. Saroy yaqinida mahalliy hukmdor va saroy amaldorlari uchun xizmat qilgan ibodatxona joylashgan.

Shaharda aholi uy-joy imoratlari, ishlab chiqarish inshootlari joylashgan. Shaharning sanitariya qoidalariga qat'iy amal qilingan. Bu yerda shaharga sopol quvurlarda ichimlik suvi olib kirilgan. Uy-joylar aholining jamiyatda tutgan mavqeyiga qarab bir va ko'p xonali bo'lgan.

1. Gonur 2. Keleli III 3. Keleli IV 4. Gonur I (saroy) 5. To'g'aloq XXI ibodatxonasi (umumiy ko'rinishi) 6. To'g'aloq XXI rejasi 7. To'g'aloq I qishloq ibodatxonasi.

Murg'ob vohasining boshqa bir yirik manzilgohi To'g'aloq I hisoblanib, umumiy maydoni 12 *ga* dan iborat. Manzilgohning markazida balandligi 4 *m* tag kursi ustida qurilgan inshoot joylashgan. Manzilgoh To'g'aloq mikrovohasining markazi hisoblangan.

Keleli III va Keleli IV yodgorliklari baland tag kursi ustida dunyo tomonlariga moslab barpo etilgan kvadrat shaklidagi manzilgohlar bo'lib, ularning atrofi ikki qator devori bilan o'rab olingan, o'rtasida yo'lakcha mavjud. Mudofaa devori tashqi tomondan burjlar bilan kuchaytirilgan. Bu manzilgohlar bronza davri aholisining qishloqlari bo'lgan.

Murg'ob vohasidagi markaziy manzilgohlarda joylashgan ibodatxonalar jamoatchilik inshootlari orasida mavqeyi jihatdan muhim o'rin egallaydi. Gonurtepa, To'g'aloq 21 va To'g'aloq 1 manzilgohlarda o'rganilgan ibodatxonalarda olov va muqaddas ichimlik kultlari muhim o'rin tutadi. Gonurtepa manzilgohidagi ibodatxona majmuasi olov, muqaddas ichimlik kulti, qurbonlik keltirish qismlardan tashkil topgan. Bu yerdan xaoma tayyorlash maqsadida o'simliklarni yanchish uchun mo'ljallangan keli toshlar va o'simliklardan tayyorlanadigan ichimlik saqlangan idishlar topilgan. Shuningdek, ko'knori va nasha urug'lari ham saqlanib qolgan. Narsalarning sirtiga chizilgan o'simlik orasida efedra daraxtining tasvirlari ko'p uchraydi.

Murg'ob vohasi aholisi orasida olov va muqaddas ichimlik kultlari asosiy o'rinni egallagan. Keyingi davr tarixidan ma'lumki, muqaddas ichimlik kulti bevosita mahalliy xalq orasida tarqalgan *mitraga* sig'inish odati bilan bog'liq. O'rta Osiyoning qadimgi aholisi Mitraga sig'inishda quyosh xudosi sifatida qaragan. Qadimgi xalqlar tasavvurida mitra quyosh chiqishning sherigi sifatida aks etgan. Avestoda Mitra yomg'irni chaqiradi, o'simliklarning o'sishiga va butun hosilga yordam berishi to'g'risida yozilgan.

Boshqa turdagi manzilgohlar dehqon jamoasi qishloqlaridan iborat. Mikrovohalarda joylashgan yodgorliklarning asosiy ko'pchilik qismi dehqonchilik qishlog'i hisoblanadi. Ularda asosan o'troq dehqon jamoasining uy-joylari va qisman hunarmandchilik inshootlari joylashgan.

Bronza davriga yodgorliklar orasida dafn inshootlari muhim o'ringa ega. Gonur manzilgohining o'zidan uch mingdan ortiq dafn inshootlari aniqlangan. Ularning bir nechta turi ajralib turadi. Dafn

inshootlari oddiy qabrlar, sag'ana yoki *sistalardan* iborat. Qabrlar marhumlar hayotiylik davridagi mavqeyiga ko'ra ma'lum kuzatuv buyumlari bilan ko'milgan.

Vohada hunarmandchilik ishlab chiqarishi yaxshi rivojlangan. Hunarmandchilikning metalsozlik, kulolchilik, to'qimachilik, zargarlik, toshlarga ishlov berish kabi turlari faoliyat yuritgan. Bronzadan yasalgan mehnat qurollari va uy-ro'zg'or bumlari, xususan, diniy maqsadlarda foydalanilgan idishlar topilgan.

Diniy marosimlarda foydalanish maqsadida bronzadan yasalgan idishlarning labiga ilon, chayon, hayvonlar tasviri tushirilgan. To'g'aloq vohasidagi manzilgohdan kam sonli temir bo'laklari, xususan, munchoqlar topilgan. Oltin va kumushdan yuksak mahorat va did bilan yasalgan buyumlarning namunalari ko'plab uchraydi. Murg'ob vohasi aholisi hayotida zargarlik alohida o'ringa ega bo'lgan.

Gonurtepa manzilgohining shimoliy va g'arbiy qismida joylashgan kulollar mahallasida ikki yarusli xumdonlarining o'rni ochilgan. Sopol buyumlari tez aylantiradigan kulolchilik charxida yasalgan. Sopolarning sirtiga oqish rangdagi angob surtilgan, naqshlar chizilmagan. Sopol buyumlari turli xil kosa, kichik, yirik hajmli xum va vazalardan iborat. Tosh, loy va qisman metallardan yasalgan muhrlar topilgan.

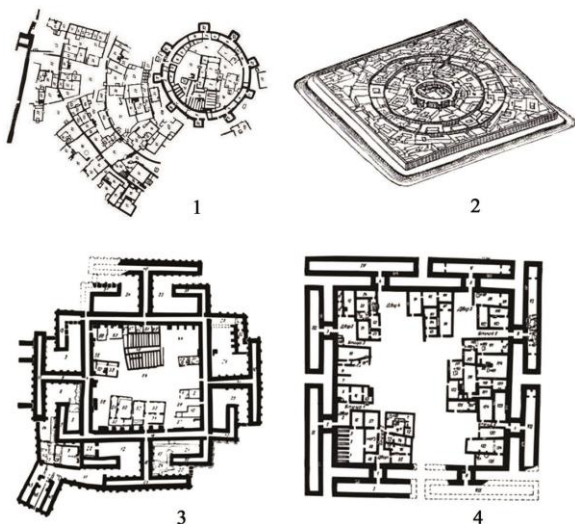
Toshdan yasalgan muhrlarga ilon, chayon, qurbaqa, burgut, xoch, fitomorf tasvirlar: nina bargli daraxt, chamasi efedra, lola yoki ko'knori tushirilgan.

Murg'ob vohasi yodgorliklaridan shumer, hind mixxat yozuviga o'xshaydigan belgilar uchraydi. Bu belgilar maxsus tadqiq etilmagan.

Murg'ob vohasining bronza davri jamiyati Mesopotamiya, Misr, Eron va Hindistonning ilk sivilizatsiyasi markazlariga xos yo'nalishda rivojlangan. Gonurtepa yodgorligini o'rgangan V.I.Sarianidi Marg'ob vohasining bronza davri jamiyatini qadimgi sharqning beshinchi

Margush sivilizatsiya, degan fikrni ilgari suragan. Boshqa bir tadqiqotchi Sh.Shaydullaev bronza davrida BMAK hududida ***Xarali*** davlati faoliyat yuritganligini bildirgan. Yuksak darajada taraqqiy etgan mazkur jamiyat bronza davrining oxirida inqirozga uchraydi.

Baqtriyaning bronza davri arxeologiyasi. Baqtriya hududda ilk o'troq dehqonchilik madaniyati bronza davrida shakllangan. Ilk dehqonchilik madaniyatiga oid manzilgohlar Surxon vohasi va Shimoliy Afg'oniston hududidan topib o'rganilgan. Janubiy Tojikistonda ilk o'troq dehqonchilik madaniyati Dushanbe atrofi hududida bronza davrining so'nggi bosqichida vujudga kelgan. Kofirnahr va Vaxsh vohasida so'nggi bronza davrida chorvador qabilalar madaniyati faoliyat yuritadi.

Baqtriyaning bronza davri yodgorliklari: 1-2. Ibodatxona, 3.

Saroy-ibodatxona (Dashtli III), 4. Sopollitepa

Baqtriyaning bronza davrida faoliyat yuritgan o'troq dehqonchilik manzilgohlari dastlabki o'rganilgan yodgorliklarga nisbatan janubda – *Dashtli*, shimolda esa – *Sopolli* madaniyati nomlari bilan yuritiladi.

Janubiy Baqtriya. Janubiy Baqtriya hududining bronza davri arxeologiya yodgorliklari alohida dehqonchilik vohalarida joylashgan. Buyerda Davlatobod, Dashtli, Farukobod va Nichkin dehqonchilik vohalari ajralib turadi. Davlatobod mikrovohasida joylashgan Tikar I, II, III Tikar IV (Girdaytepa), Dashtli mikrovohasidagi Dashtli III, yodgorliklari yaxshi o'rganilgan.

Davlatobod mikrovohasidagi yodgorliklarning maydoni 0,4-1,0 ga. ni tashkil etadi. Tikar IV yodgorligida (100x95 m) mudofaa devori va to'rt burchagida burjlari mavjud. Mazkur hududdagi arxeologik yodgorliklarini o'rgangan olim V.I.Sarianidi Afg'onistonning bronza davrini Tikar va Girday bosqichlariga ajratgan.

Janubiy Baqtriyanning bronza davri yodgorliklari orasida Dashtli vohasidagi Dashtli III manzilgohi muhim o'rin egallaydi. Dashtli III manzilgohi aylana shakldagi ibodatxona va kvadrat shakldagi saroy-ibodatxonadan iborat ikkita majmuani tashkil etadi. Ibodatxona majmuasi ikki qator mudofaa devori bilan o'rab olingan. Saroy-ibodatxonasida esa kvadrat shaklda barpo qilingan. Qadimgi Yevropa xalqlari afsonasida aylana shakli quyosh, kvadrat esa yer tomonlarini aks ettiradigan. Mudofaa devori tashqarisida ikki qator halqani tashkil etgan aholi uy-joy imoratlari qurilgan.

Dashtli III majmuasi koinot tushunchasi bilan bevosita uzviy bog'liq bo'lib, aholini tartibga solib turuvchi ma'muriy-g'oyaviy markaz vazifasini bajarib, o'zida aholining go'aviy-ma'muriy boshqaruv tizimi aks ettiadi va ilk davlatchilik shaklini namoyon qiladi.

Janubiy Baqtriyanning bronza davri yodgorliklari orasida dafn inshooti ham muhim o'rin egallaydi. Dafn inshootlari lahat (katakomba) qabrlardan iborat. Marhumlar bilan birga turli xil buyumlar qo'shib ko'milgan. Ko'pchilik qabrlardagi kuzatuv buyumlari bronza davridayoq tolon-taroj qilinib, hozirgi paytda saqlanib qolmagan.

Shimoliy Baqtriyanning bronza davri arxeologiyasi dastlabki o'rganilgan yodgorlik nomi bilan *Sopolli* madaniyati, deb yuritiladi. Bu madaniyat shartli ravishda *sopolli*, *jarqo'ton*, *ko'zali*, *molali*, *bo'ston* kabi bosqichlarga ajratilgan.

Sopolli bosqichi. Mazkur madaniyatning ilk bosqichiga oid yodgorlik Surxon vohasining Muzrabot cho'li hududidagi Ulanbuloqsoy o'zanida joylashgan Sopollitepa manzilgohida o'rganilgan. Umumiy maydoni 4 ga dan iborat manzilgohning atrofi uch qator labirint shaklidagi mudofaa devori bilan o'rab olingan. Manzilgoh ichkarisida joylashgan 8 ta mahalla janubiy tomondagi darvozadan boshlanadigan shoh ko'chaga tutashgan kichik ko'chalar bilan o'zaro ajratilgan. Ularda aholi uy-joylari, xo'jalik imoratlari ochib o'rganilgan.

Marhumlar manzilgohning ichkarisida uylarning poli tagiga ko'milgan. Murdalar yonbosh holda, erkaklar o'ng, ayollar chap tomonga qaratib, jinsiga ko'ra tegishli kuzatuv buyumlari bilan dafn

qilingan. Sopollitepa manzilgohida jami 138 ta qabr o'rganilgan. Ularning 125 tasida bitta, 13 tasida esa juft mayit, jami 158 ta mayitlari joylashgan. Shuningdek, 4 ta qabrda hayvon dafn qilingan, 6 tasi esa kenotafdan iborat.

Sopol idishlar kulolchilik charxida va qisman qo'lda yasalgan. Bronza va toshdan ham sopol idishiga o'xshagan buyumlar yasalgan. Bronzadan yasalgan qurol yarog'lar-xanjar, kamon o'qi; uy-ro'g'or buyumlar-pichoq, bolta, tasha, bigiz va pardoiz-andoz buyumlari-oyna, surmadon hamda toshdan yasalgan urchuqboshlar topilgan. Muhrlar loy, tosh va bronzadan yasalgan. Ularning sirtiga har xil geometrik shakl, ilon, chayon, tog' echkisi va boshqa narsalarning tasviri tushirilgan.

Sopollitepa manzilgohida topilgan bronza buyumlari

Ulonbuloqsoy o'zani hududida yashagan aholi xo'jaligi dehqonchilik, chorvachilik va uy hunarmandchiligi hisoblangan. Ovchilikning ahamiyati qisman saqlanib qolgan. Sopolli bosqichining oxirida bu yerda yashagan aholi o'z joylarini tashlab, Sherobod vohasiga ko'chib o'tadi.

Jarqo'ton bosqichi. Bu bosqichda Sopollitepa manzilgohida yashagan aholi yangi yerlarni o'zlashtirgan. Bo'stonsoy hududidagi Jarqo'ton, Ko'hitang tog' yon bag'irida Tillabuloq va Arabuloq manzilgohlari mana shu davrda asos solingan. Jarqo'ton manzilgohi Sherobod vohasida hozirgi paytda suvsizlanib qolgan Bo'stonsoy o'zanining qo'ltiq hosil qilgan qismida joylashgan. Manzilgoh bir nechta kichik tepaliklardan tashkil topib, ark va shahriston qismlaridan

iborat. Soyning boshqa tomonidan qabriston o'rin olgan. Jarqo'tonning umumiy maydoni 90 *ga* dan iborat. Uning 20 *ga* qismi qabristonni tashkil etadi.

Manzilgohning shimoli-g'arbiy qismida dunyo tomonlariga moslab qurilgan qal'a joylashgan. Qal'aning umumiy maydoni 3 *ga* dan iborat bo'lib, atrofi xom g'ishdan qurilgan mudofaa devori bilan o'rab olingan. Uning g'arbiy tomonida atrofi mudofaa devori bilan muhofaza qilingan shahar saroyi joylashgan.

Jarqo'tonda baland tagkursi ustida, dunyo tomonlariga moslab qurilgan ibodatxonamajmuasi (tarhi 44,5x60m) manzilgohning mahobatli imoratlardan biri hisoblanadi. Majmua ibodatxona, xizmatkorlar yashash xonalari va xo'jalik qismidan tashkil topgan. Ibodatxonada muqaddas olov mehrobi asosiy o'rin tutgan. Hovlida suv saqlanadigan quduq mavjud bo'lgan. Ibodatxona mudofaa devori bilan o'rab olingan. Qadimgi Sharq xalqlari diniy tasavvurida olov insonning tanasini yovuz ruhlardan xalos etuvchi, suv esa ulardan tozalovchi vosita vazifasini bajargan.

Jarqo'ton ibodatxonasi yaqinida vino tayyorlanadigan maxsus xonaning o'rni ochib o'rganilgan. Ehtimol, jarqo'tonlik aholi diniy aqidasi muqaddas ichimlik sifatida vino iste'mol qilingan. Ma'lumki, O'rta Osiyoning qadimgi xalqlarida muqaddas ichimlik *Mitrage* sig'inish odatining ishorasi hisoblangan.

Ibodatxona Murg'ob vohasining Gonurtepa manzilgohi ibodatxonasi bilan umumiylikka ega. O'rta Osiyoning bronza davri o'troq dehqonchilik vohalari aholisi diniy dunyoqarashida muqaddas olov va ichimlik kulti yuqori o'rinni egallagan. Olov quyoshning yerdagi aksi bo'lib, keyingi davrda mahalliy aholi orasida tarqalgan *Mitrage* sig'inishni o'zida aks ettirgan.

Jarqo'tonning shahristoni qal'aning shimoli-sharqiy, sharqiy va janubiy tomonidagi tepaliklar o'rnida bo'lgan. Shahristonda aholi yashagan uy-joyi, hunarmandchilik inshootlari o'rganilgan. Aholining qurilish imoratlari kishilarning jamiyatdagi mavqeyiga ko'ra bir va ko'p xonali uy-joylardan tashkil topgan.

Shahristonning janubiy va janubi-g'arbiy tomonidagi tepaliklarda Jarqo'tonliklarning qabristoni o'rin olgan. Shahriston bilan qabristonni tabiiy jarlik ajratib turadi. Qabrlar sopolli madaniyatining

jarqo'ton, ko'zali, molali bosqichlariga oid. Qabrlar katakomba usulida qazilib, mayitlar yon tomoni bilan g'ujanak holatda sharq tomonga qaratib ko'milgan. Erkaklar o'ng, ayollar chap tomoni bilan yotqizib ko'milgan. Marhumlarning yoniga jinsi, yoshi va hayotiylik davridagi ijtimoiy holatiga qarab turli xil kuzatuv buyumlar qo'yilgan.

Jarqo'ton bosqichi sopollari

Ko'zali bosqichi. Ko'zali bosqichida Jarqo'ton manzilgohida rivojlanish jarayoni davom etib, xo'jalik va moddiy madaniyatida avvalgi bosqichiga an'analar davom etadi. Aholi Bustonsoy atrofidan tashqari hududlarni o'zlashtiradi. Aholi o'rtasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish jarayonini chuqurlashadi.

Mulali bosqichi. Oltinsoy tumani hududidagi Mulalitepa (8-9 ga) va Buyrachi 1 (10 ga) va boshqa kichik (0,2-2 ga) manzilgohlar o'rganilgan. Mullali bosqichlarda sopolli madaniyati tarqalgan hudud doirasi nihoyatda kengayib, Surxon vohasining Sangardak mikrovohasi hududigacha bo'lgan yerlar o'zlashtirilgan bo'lsa, mazkur bosqichning oxirida Janubiy Tojikistonning Dushanbe shahrigacha bo'lgan yerlarga tarqaladi. Dushanbe shahri yaqinidagi Kangurtut manzilgohining quyi qatlamidan Sopolli madaniyatiga xos uy-joy imoratlari va moddiy topilmalar aniqlangan.

Sopolli madaniyatining Mullali bosqichida ko'mish bilan birga *krematsiya*, marhumlarni yoqib, kulini ko'mish odati ham tarqalgan. Krematsiya Yevrosiyaning shimoliy dasht hududi, xususan, Andronovo madaniyati uchun xos. Sopolli madaniyatiga qo'shni

bo'lgan Beshkent madaniyatiga oid qabrlarda ham *krematsiya* odati uchraydi. Ularning egalari Andronovo madaniyatiga oid aholi vakillari bo'lgan.

Bu bosqichga kelib kulolchilik ishlab chiqarish darajasi yuqori ko'tariladi. Kulolchilikda tez aylanadigan charxdan foydalanila boshlaydi va mahsulotni pishirish usul yanada takomillashadi. Sopol buyumlarining shakli o'zgaradi. Yupqa devorli sopol buyumlar ko'payadi.

Mullali bosqichi sopollari

Hunarmandchilikda ixtisoslashish jarayoni chuqurlashadi. Metallarga ishlov berish yuqori darajada rivojlanadi. Bronza quyish texnologiyasi takomillashib, buyumlarga obdon ishlov berila boshlaydi. Savdo-iqtisodiy munosabatlar chuqurlashib boradi. Jarqo'tonning mullali bosqichga oid qatlamidan topilgan fil suyagidan yasalgan buyumlar Hindiston bilan savdo va madaniy aloqasidan darak beradi. Bu davrda aholi o'rtasida mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish jarayoni yanada chuqurlashib boradi.

Jarqo'ton manzilgohida Qadimgi Sharqning ilk sivilizatsiyasi (Shumer, Misr, Elam va boshqalar) markazlarining ilk shaharlariga xos alomatlar mavjud. Jarqo'tonning katta maydoni, mahobatli imoratlarning (ibodatxona, saroy) mavjudligi, mudofaa tizimi, ixtisoslashgan hunarmandchilik ishlab chiqarishi va savdo munosabatlari, jamiyatning ijtimoiy stratifikatsiyaga (tabaqalanish) ko'ra manzilgoh ilk shahar talabiga mos keladi.

Qadimgi Baqtriyada ilk shahar hokimiyati diniy-g'oyaviy shaklga

ega bo'lib, bu davrda aholi o'rtasida harbiy ziddiyat shakllanmagan edi. Manzilgoh va qabrlarda harbiy qurol-yarog'lar kam uchraydi. Baqtriyada moddiy ashyolarga boy qabrlar ayollarga tegishli. Bunday jamiyat mahalliy aholi tomonidan qabul qilingan urf-odat va marosimlar asosida boshqarilgan.

Jamiyatning barcha sohasida rivojlangan taraqqiyotga ega bo'lgan BMAK bronza davrining oxirida inqirozga uchraydi. Inqiroz sababini tadqiqotchilar turlicha talqin qiladilar. Ayrim tadqiqotchilar ekologik vaziyat bilan bog'lasa, boshqalar Sibir dashtlarida yashagan Andronovo madaniyatiga oid chorvador aholining janubga siljishi natijasi, deb hisoblaydi.

So'g'dning bronza davri arxeologiyasi. Bronza davrida So'g'd hududida turli madaniyatlar tarqalgan. Zarafshonning yuqori oqimida Sarazm madaniyati (Sarazm III–IV bosqichlari), To'qayli, Sazog'on II manzilgohlari, Zarcha Xalifa, Dashti Qozi, Mo'minobod, Chakka qabrlari va Jukov diniy me'moriy majmualari mahalliy aholi madaniy an'anasi bilan birga shimoliy dasht hududlarda yashagan aholi madaniyatini aks ettirgan. Zarafshonning quyi oqimi hududida Zomonbobo madaniyati tarqalgan.

Sarazm madaniyatining uchinchi (Sarazm III) bosqichida moddiy madaniyat va xo'jalik sohasida yangi yutuqlarga erishilgan. Bu davrda manzilgohda aholi soni ko'payib, yangi uy-joy imoratlari quriladi. Xom g'ishtdan tomonlari 15x15 m keladigan o'n ikki xonali mahobatli qurilish majmuasi barpo qilinib, u ibodatxona vazifasini bajargan.

Sopol buyumlari charxda yasalgan, sirtiga naqsh chizilgan. Ko'kimtir sopollar o'rnida yorqin tagli va qizil angob surtilgan idishlar soni ko'payadi. Misdan yasalgan buyumlar turi va soni ko'payadi.

So'nggi (Sarazm IV) bosqichida manzilgoh inqirozga uchrab, tashlandiq holga kelib qoladi. Bu davrga oid ayrim xonalarning yaqinida ikki tabaqali kulolchilik xumdoni qurilgan. Sopol buyumlar charxda yasaliib, sirtiga yorqin-qizg'ish rangli angob surtilgan. Naqshlarning sifati pasayib ketadi.

Zarcha Xalifa. Sarazm yodgorligi yaqinida uncha katta bo'lmagan Zarcha Xalifa qabri topib o'rganilgan. Lahat usulida qazilgan qabrda

odam skleti bilan birgalikda har xil kuzatuv buyumlari ham mavjud. Kuzatuv buyumi sifatida sopol idishlar, bronza, oltin, tosh va suyakdan yasalgan turli xil anjomlar qo'yilgan. Sopol idishlarining bo'g'zi tor, sharsimon shaklida yasalgan. Zarchayi Xalifa moddiy ashyolari yasaliş usuliga ko'ra sopolli madaniyatining Jarqo'ton bosqichi buyumlariga juda o'xshash.

To'qayli manzilgohi. Samarqand shahridan sharqda joylashgan To'qay qishlog'ida bronza davriga oid to'g'ri to'rtburchak shaklli yerto'la uyning o'rni ochilgan. Yerto'la uy qadimgi manzilgohning bir qismi bo'lishi mumkin. Yerto'laning ichidan hayvon suyaklari, tosh va bronzadan yasalgan mehnat qurollari hamda sopol buyumlar topilgan. Yerto'la yaqinidan metall eritish o'chog'ining o'rni, metall toshqollari saqlangan. To'qayli manzilgohi mil. avv. II ming yillikning boshiga oid metallga ishlov beruvchi usta-hunarmandlarning manzilgohi bo'lgan. Bu yerdan topilgan sopollar Sarazmning yuqori qatlami sopollari va Andronovo madaniyatiga oid sopollarga o'xshaydi.

Zarafshon vohasida mil. avv. II ming yillikda Sarazm, Baqtriya va Andronovo madaniyatlariga oid manzilgohlar tarqalib, bu yerda janubdan kelib joylashgan o'troq dehqon, shimoldan kelgan chorvador va mahalliy aholining o'zaro to'qnashgan.

Zamonbobo madaniyati. Zarafshonning quyi oqimida hududida mil. avv. III ming yillik oxiri – II ming yillik birinchi yarmida Zamonbobo madaniyati faoliyat yuritgan. Buxoro vohasining shimoli-g'arbidagi Zamonbobo ko'li yaqinidan qabriston, uning yaqini Gujaylining qurib qolgan o'zani bo'yidan Zamonbobo manzilgohi o'rganilgan. Zamonbobo ko'lidan g'arbroqda soy bo'yida ikkinchi manzilgoh joylashgan.

Manzilgohdan birning atrofi qalinligi 2 m val devori bilan o'rab olgan. Udan bir nechta yarim yerto'la uy-joyning o'rni aniqlangan. Ulardan birida qazishma amalga oshirilib, 170 m² maydonni egallagan yarim yerto'la uy-joy to'liq ochilgan.

Moddiy topilmalar chaqmoqtosh mikrolitlar, yorg'uchoq bo'laklari, sopol parchalari va hayvon suyaklaridan iborat. Mikrolitlar o'roq qadamasi va kamon paykoni sifatida ishlatilgan. Kesaklarning ichida arpa va bug'doy doni izilar saqlanib qolgan. Hayvon suyaklari,

asosan xonaki-qo'y, echki, qora mol va eshak, qisman yovvoyi-to'qay bug'usi, cho'chqa va jayronlarga tegishli.

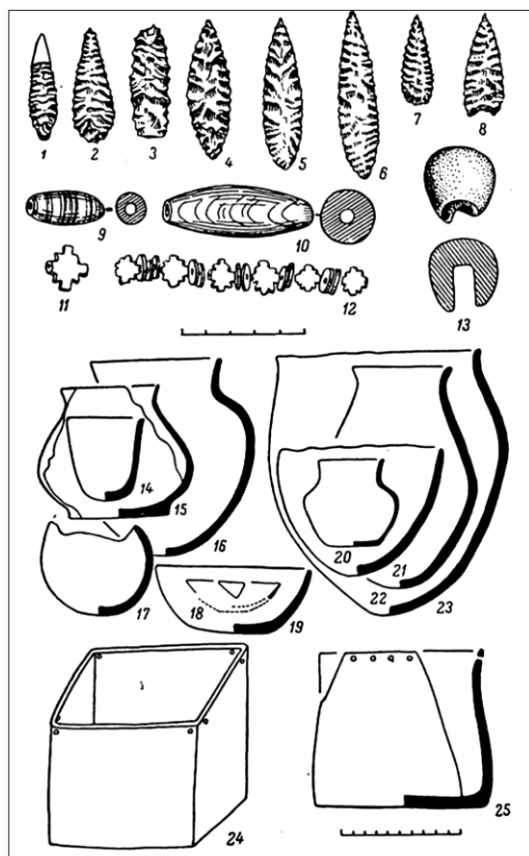
Zamonbobo qabristonida jami 41 ta qabr aniqlanib, ulardan 28 tasida toq, 8 tasi juft mayit joylashgan. Marhumlar bukchaytirib yon tomoni bilan yotqizib ko'milgan. Qabrlarda marhumlarning jinsiga qarab ma'lum kuzatuv buyumlari qo'shib ko'milgan.

Zamonbobo madaniyati mahalliy Kaltaminor madaniyatining qurg'oqchilik tufayli o'troqlashishi natijasida vujudga kelgan. Aholi liman usulli sug'orishga asoslangan dehqonchilik va uy chorvachiligi bilan kun kechirgan. Zamonboboliklar hayotida to'qay sharoitida yashaydigan hayvonlarni ov qilish va baliqchilik qo'shimcha oziq-ovqat manbayi sifatida ahamiyatini saqlab qolgan. Sopol buyumlari ko'lda, qisman charxda yasalgan. Ayrim qabrlardan charxida yasalib, sirtiga naqsh solingan kam sonli sopol buyumlar topilgan. Ular Janubiy Turkmanistonning Nomozgoh IV bosqichining oxiriga oid o'troq dehqon jamoasi sopolariga o'xshash.

Zamonbobo madaniyatiga oid yodgorliklardan tosh, suyak va metaldan yasalgan buyumlar topilgan. Tosh, suyak va misdan uy-ro'zg'or, xo'jalik buyumlari, oltin, turli qimmatbaho toshlar, xususan lazuritdan zeb-ziynat buyumlari yasalgan. Naqshli sopollar va lazuritdan yasalgan buyumlar zamonboboliklarning uzoq o'lkalar bilan madaniy va savdo aloqalarini olib borganligidan darak beradi.

Tozabog'yob madaniyati. (mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi) Amudaryoning quyi oqimida yashagan ovchilik va baliqchilik xo'jalik shakllarini yuritgan qabilalar o'troqlashib, dehqonchilik va chorvachilik xo'jalik shakliga o'tadilar. Tozabog'yob madaniyatiga oid yodgorliklar Amudaryoning quyi oqimi hududida tarqalgan. Dastlab Oqchadaryo o'zani hududida joylashgan yodgorliklar o'rganilgan.

Tozabog'yob madaniyatiga oid 50 dan ortiq yodgorlik o'rganilgan. Ular Ko'kcha, Qavat va Anka, Yonbosh guruhi va boshqa yodgorliklardan tashkil topib, Anka V, Qavat IV makonlar va Ko'kcha III qabristoni yaxshi o'rganilgan. Aholi uy-joylari to'g'ri to'rtburchak shaklli yarim yerto'ladan iborat. Uylarning atrofiga yog'och ustun o'rnatilib, tepasi yog'och to'sin bilan yopilgan. Kulbalarining o'rtasida markaziy o'choq joylashgan.

Zomonbobo madaniyatiga
oid moddiy ashyolar

1-12. Tosh buyumlar 13-25. Sopol buyumlar

Qavat III qabristonida erkaklar o'ng, ayollar chap tomon bilan bukchaytirib, juft mayitlar esa yuzma-yuz yotqizilgan holatda qo'yilgan. Marhumlar bilan birgalikda ma'lum buyumlar ham qo'shib

ko'milgan. Moddiy topilmalar tosh qurollar, sopol buyumlar va bronzadan yasalgan buyumlar hamda hayvonlarning suyagidan iborat. Sopollar qo'lda tagi tekis qilib yasalgan. Sopollarning sirtiga uyib geometrik shaklli naqshlar chizilgan.

Tozabog'yob madaniyati egalari yerto'la uylarda istiqomat qilib, chorvachilik va dehqonchilik xo'jaligini yuritgan. Bug'doy, arpa, tariq va poliz ekinlari ekilgan.

Bu madaniyat oid topilmalar Amudaryoning chap sohili hududigi O'zboy o'zani va Sariqamish ko'li atrofida ham uchraydi. Tozabog'yob madaniyati xo'jaligi, moddiy madaniyati va diniy qarashlarida Ural bo'yi hududida tarqalgan Srub va Sharqiy Sibirdagi Andronovo madaniyatlari bilan o'xshashlik mavjud. Ushbu madaniyatlarga oid aholi Amudaryoning quyi oqimiga kelib joylashib, Kaltaminor madaniyati zaminida vujudga kelgan mahalliy Suvyorgan madaniyati aholisi bilan aralashishi natijasida vujudga kelgan.

Amirabot madaniyati. Amirobod madaniyati mil. avv. X-VIII asrlarda Amudaryoning o'ng sohili hududida qadimgi Oqchadaryo o'zaning janubiy yerlarida faoliyat yuritgan. Mazkur madaniyatga oid makonlar Qoraqolpog'iston Respublikasining To'rtko'l va Beruniy tumanlari hududida joylashgan. Yodgorliklardan Yakkaparson II va Qavat II makonlari arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan. Uy-joy imoratlari yarim yerto'la va yer usti chayla kulbalardan iborat.

Amirabot madaniyati egalari dehqonchilik-chorvachilik bilan kun kechirgan. Amudaryodan chiqarilgan ariqning o'rni saqlanib qolgan. Chorvachilikda yetakchi o'rinni qora mol egallagan. O'zlashtiruvchi xo'jalik ahamiyatini saqlab qolgan. To'qay hayvonlari, cho'lda to'da bo'lib yashovchi hayvonlar asosiy ov o'ljasini tashkil etgan. Suv havzasiga yaqin joyda yashagan aholi baliqchilik bilan shug'ullangan. Moddiy topilmalar bronza buyumlari, tosh qurollari va sopol buyumlaridan iborat. Bronzadan o'roq, pichoq, bigiz, igna, paykon va zeb-ziynat buyumlari yasalgan. Sopol idishlar qo'lda yasalgan. Ayrim sopollarning sirti silliqlangan va qizil rangli bo'yoqda naqsh chizilgan.

Amirabot madaniyati aholisi ijtimoiy munosabatlari to'g'risida aniq xulosa chiqarish qiyin. Sug'orish inshootlarini barpo etish va ularni nazorat qilish shlari jamiyatda ma'lum tashkilot boshqaruvidan dalolat beradi.

Chust madaniyati. Fargʻona vodiysi Sirdaryoning yuqori oqimi hududida joylashgan boʻlib, janubdan Oloy va Turkiston, sharqdan Fargʻona va Otoʻynoq hamda gʻarbda Chotqol-Qurama togʻlari bilan oʻrab olingan. Bu yerda soʻnggi bronza davrida (mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmi) Chust madaniyati shakllanadi. Chust madaniyati tadqiqotchilarning fikriga koʻra mahalliy Andronovo madaniyati chorvador aholisining oʻtroqlashishi natijasida paydo boʻlgan. Boshqa bir olimlar Sharqiy Turkistonning Tarim vohasidan koʻchib kelgan aholi asos solgan, deb hisoblaydi.

Chust madaniyati taraqqiyotining ikki bosqichi ajralib turadi. Ilk bosqichi soʻnggi bronza davriga, rivojlangan bosqichi ilk temir davriga oid. Chust madaniyatining ilk bosqichiga yodgorliklar vodiyning sharqiy yerlarida tarqalgan. Oʻsh manzilgohi, Dalvarzintepa, Ashqoltepa, Dehqon va boshqa manzilgohlarning quyi madaniy qatlami Chust madaniyatining ilk bosqichiga oid boʻlib, soʻnggi bronza davrida oʻzlashtirgan. Quyi madaniy qatlamidan yertoʻla shaklidagi uy-joylarning qoldiqlari, xoʻjalik oʻralari va boshqa moddiy ashyolar oʻrganilgan.

Chust madaniyati aholisi dehqonchilik va chorvachilik xoʻjaligi bilan kun kechirgan. Ular kulolchilik, toʻqimachilik, bronza quyish ishlari bilan yaxshi tanish boʻlgan. Manzilgohlardan qoʻlda yasalgan sopollar, tosh, suyak va metaldan yasalgan buyumlar topilgan. Kulolchilik buyumlari qoʻlda yasalgan, sirtiga och qizil va qizil randa angob surtilib, ularning ayrimlariga qora yoki jigar rangda geometrik naqshlar, baʼzilariga hayvon tasviri chizilgan. Kulolchilik buyumlari ochiq joylarda pishirilgan boʻlsa kerak. Mis va bronzadan uy-roʻzgʻor anjomlari va qurol yarogʻlar yasalgan. Chustliklar marhumlarning uylarning poli va devorlarning tagiga yoki tashlandiq uy-joylarga koʻmishgan. Marhumlar oyoq-qoʻllari bukilgan holda yon biqini bilan yotqizib koʻmilgan.

Oʻsh manzilgohining quyi madaniy qatlamidan olingan kuyindi namunalarini radiokarbon usulida tekshirish natijasiga koʻra Chust madaniyatining ilk bosqichi mil. avv. XV/XIV asrga teng ekanligi aniqlangan.

Qayroqum madaniyati (mil. avv. II ming yillikning oxirgi choragi). Fargʻonaning janubi-gʻarbi, Tojikistonning shimoliy

yerlarida va Toshkent vohasining chekka janubi-sharqiy hududida tarqalgan madaniyat. Bu madaniyatga oid kichik manzilgohlarda cho'ziq shaklli bir necha yarim yerto'la uylar o'rganilgan.

Qayroqum madaniyati egalari chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan. Metall quyish ishlari ham qayroqumlik aholining hayotida muhim o'rin tutgan. Bu madaniyatga oid manzilgohlarida metall eritish o'choqlarining o'rni saqlanib qolgan. Metallar Qoramosor tog'idagi konlardan qazib olingan. Kulolchilik buyumlari yassi tagli, o'yiqli chiziqli naqsh bilan bezatilgan.

Qayroqum madaniyatida Tozabog'yob va Andronovo madaniyatlarining ta'siri ko'rinadi. Shuningdek, Chust va janubdagi o'troq dehqonchilik madaniyatlari bilan ham aloqada bo'lgan.

Janubiy Tojikistonning so'nggi bronza davri madaniyatlari. Janubiy Tojikistonda hududida bronza davrida turli xil xo'jalik shakli va moddiy madaniyatiga ega bo'lgan mahalliy madaniyatlar faoliyat yuritgan. Ushbu hududning shimoliy qismida mil. avv. II ming yillikning oxirgi choragida o'troq dehqonchilik madaniyati vujudga kelgan bo'lsa, janubdagi Kofirnahr va Vaxsh vohalarida chorvador qabilalar yashagan. Bronza davrida mahalliy Hisor madaniyati oid aholi o'troqlashib, xo'jalikning ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakliga o'tilgan. Shuningdek, bu davrda Sopoli madaniyatiga oid aholi yashaydigan hudud chegarasi Dushanbe hududi tomonga kengayib boradi. Sopoli madaniyati o'troq dehqon jamoasiga tegishli moddiy ashyolar Kungirtut va Teguzak manzilgohlaridan topilgan.

Janubiy Tojikistonning Kofirnahr va Vaxsh vohalarida so'nggi bronza davrida chorvador qabilalar yashagan. Bu yerdagi chorvadorlar madaniyati shartli ravishda Bishkent va Vaxsh madaniyati nomi bilan yuritiladi. Kofirnahr daryosining quyi oqimida, tog'li Bishkentda ilk Tulxar va Aruktov, Vaxsh vohasida Tigrovaya Balka, Oyko'l, Jarko'l, Makonimor, Qizilsuv va boshqa qabrlar ushbu madaniyatlarning muhim yodgorligidir. Ularning oddiy chuqur va lahat kabi turi ajralib turadi. Chuqur qabrning ayrimida marhumlar dafn qilingan bo'lsa, boshqalarida *krematsiya* odati bo'yicha mayitni kuydirib, uning kuli ko'milgan. Krematsiya odati faqat Bishkent madaniyati uchun xos

bo'lib, Vaxsh madaniyatida uchramaydi. Krematsiya Andronovo madaniyati uchun xos odat hisoblanadi Marhumlar bukchaygan holatda yotqizib ko'milgan. Ikkita mayit birga ko'milgan qabrlar ham mavjud. Ular erkak va ayol jinsiga mansub bo'lgan.

Bishkent va Vaxsh madaniyatlari xo'jaligi asosan chorvachilik va qisman dehqonchilik bo'lgan. Chorvachilikda kichik tuyoli mollar boqilgan. Dehqonchilik qo'shimcha mashg'ulot sanalgan. Metalga ishlov berish yaxshi rivojlangan. Sopollari qo'lda yasalgan. Kulolchilik charxida yasalgan sopol buyumlar Sopolli madaniyatining Mulali bosqichiga oid. So'nggi bronza davrida Janubiy Tojikiston hududida bir necha etnik guruhga oid madaniyatlar faoliyat yuritgan. Mahalliy Hisor madaniyatining o'troqlashishi, g'arbdan Sopolli madaniyatining aholisining Mulali bosqichida hududiy kengayishi va aloqalari hamda shimoldan Andronovo madaniyatiga oid aholining ko'chib kelgan.

Sintashta-Arkaim majuasi. Sintashta-Arkaim majuasi Ural tog'ining sharqiy yonbag'irlarida, Rossiya Federatsiyasining Chelyabinskiy va Orenbur viloyatlari hududida tarqalgan. Majmua o'rganilgan manzilgoh va qabr-qo'rg'onlarning nomi bilan yuritiladi. Arxeologik yodgorliklari aylana yoki to'g'ri to'rtburchak shaklli mudofaa devori va xandaqlar bilan o'rab olingan manzilgohlar va aylana shaklli qabr inshootlaridan iborat.

Bu madaniyatga oid ko'pgina yodgorliklar o'rganilgan. Yagodiy Dol va Arkaim manzilgohlari xom g'isht, devg'ish va chimdan qurilgan mudofaa devori bilan muhofaza qilingan. Kuysak manzilgohining mudofaa devori devg'isht, qumoq tuproq va toshdan qurilgan. Adland va Oligino (Tosh ombor) manzilgohlari mudofaa devorining sirtiga tosh terib chiqilgan. Manzilgohlardagi xandaqining eni 2,5x5,0 m, chuqurligi 1,2-1,5 m dan iborat.

Manzilgohlarning ichkarisida qurilish imoratlari tig'is joylashgan. Ular aholi uy-joylari, toat-ibodat vazifasini bajargan imoratlar, ishlab chiqarish inshootlaridan tashkil topgan. Qurilish imoratlari paxsa, yog'och karkas va ayrim hollarda xom g'ishtdan barpo qilingan. Alohida uy-joylarning hovlisida quduq, o'choq va xo'jalik o'ralari joylashgan.

Sintashta-Arkaim jamiyatiga oid dafn inshooti tepalikda, ayniqsa, daryolarning o'zaro qo'shilgan joydagi tepalikda joylashgan. Dafn

inshooti qabr-qo'rg'ondan iborat. Qabr-qo'rg'onlarning pastida o'ra, chuqur, lahat qabrlar o'rin olgan. Bir xil qabrlarning mayitxonasi ichki tomoniga yog'och terilib, tepasi ham yog'och bilan yopilgan. Qabrlarda mayitlar yakka va jamoa bo'lib ko'milgan. Mayitlar yon tomoni bilan g'ujanak va chalqancha yotqizilgan. Marhum jangavor arva va ot anjomlar bilan birga ko'milgan qabrlar ham uchraydi. Bunday qabrlar jamoa sardori yoki sarkardasiga tegishli bo'lsa kerak. Erkaklarning qabrida mis va bronzadan yasalgan qurol yarog'lar (jangavor bolta, xanjar, kamon paykoni), ish qurollari, sopol buyumlar saqlangan.

Ushbu jamiyat aholisi uy va yaylov chorvachiligi hamda metall hunarmandchiligi bilan shug'ullanganlar. Ural tog'ida turli madanlarga boy. Mahalliy kon zaxiralari metallurgiya taraqqiyotini ta'minlagan. Mis va mishyakli bronzadan turli xil mehnat qurollari, qurol yarog'lar yasalgan. Sopol buyumlar tasmasimon usulida yasalgan va sirtiga geometrik naqshlar chizilgan. Sopolarning tagi tekis. Sopolalar oshxona va xo'jalik buyumlaridan iborat.

Aholi harbiylar, qohinlar, erkin jamoa a'zolari qatlamidan iborat bo'lgan. Manzilgohlarning murakkab qurilish tizimi, jamiyatda murakkab stratifikatsiya jarayonining sodir bo'lishi va ixtisoslashgan hunarmandchilik ishlab chiqarishining mavjudligiga ko'ra aholi rivojlangan jamiyat tuzilmasiga ega bo'lgan. Ularning jamiyatida harbiylar toifasi yuqori mavqeyiga ega bo'lib, ko'rinishdan jamiyat o'z taraqqiyotining harbiy demokratiya bosqichida bo'lgan. Sintashta-Arkaim jamiyati Avestonda keltirilgan *Ariyanam Vaychax* o'lkasi hudud bilan bog'lash, ehtimoldan xoli emas.

Andronovo madaniyati. Andronovo madaniyati Oltoyda (mil avv. II ming yillikning o'rtalari – I ming yillikning boshlari) tarqalgan madaniyat. Minisuy o'lkasida joylashgan Andronovo qishlog'i nomi bilan fanga kirgan. Bu madaniyat Ural tog'idan Yenesey daryosi bo'yigacha, taygadan Tangri tog' hududigacha yerlarga tarqalgan. Tadqiqotchilar Andronovo madaniyatining uchta, ayrimlari esa to'rta Petrov, Olako'l, Fedorov yoki ular oralig'ida Sargari-Alekseyev kabi bosqichlarini ajratib ko'rsatadi.

Andronovo madaniyatiga oid yodgorliklar manzilgoh va qabrlardan iborat. Qabrlarning ayrimining atrofiga aylantirib tosh terib chiqilgan. Marhumlar tuproq qo'rg'on tagidagi mayitxonada dafn qilingan. Andronovo madaniyatining shimoliy hududidagi qabrlarda mayitxonasining atrofi aylanasi yog'och terilib, tepasi yog'och bilan yopilgan turi ham uchraydi. Marhumlar ko'milgan yoki kuydirilib kuli ko'milgan. Marhumlar bilan birgalikda ma'lum kuzatuv buyumlari qo'shib ko'milgan. Erkaklar qabridan metaldan yasalgan qurollar, ish anjomlari, ayollar qabridan zeb-ziynat buyumlari topilgan. Qabrlardan birida marhum bilan birga arava qo'shib ko'milgan.

Andronovo madaniyatiga oid manzilgohlar daryolarning bo'yida joylashgan. Ayrim manzilgohlarning atrofi zichlangan tuproq devor bilan o'rab olingan. Uy-joy imoratlari yerto'la va yer usti qurilishlardan iborat.

Xo'jaligining asosini chorvachilik tashkil etgan. Qo'y, qora mol va yilqi boqilgan. Metalgacha ishlov berish yaxshi rivojlangan. Mis va bronzadan qurol yarog'lar, mehnat qurollari, uy-ro'zg'or anjomlari va zeb-ziynat buyumlari yasalgan. Sopol buyumlari qo'lda, tagi tekis qilib yasalgan. Ular bankasimon yoki gorshoksimon shaklga ega. Sopollarning sirti geometrik va o'yib chizilgan archa bargi shaklli naqshlar bilan bezatilgan.

Bronza davrida insoniyat tomonidan qo'lga kiritilgan ulkan texnologik yutuqlar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining jadallashib ketishiga olib keladi. Yevrosiyaning ilk shahar markazlari erta qaror topgan janubiy qismidagi podsholiklar o'rtasida hududiy hukmronlik uchun harbiy qarama-qarshilik kuchaygan davrda rivojlanish sekin borayotgan shimoliy xalqlar hayotida ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakliga o'tish jarayoni kechayotgan edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Bronza davri madaniy taraqqiyoti xususiyatlarini bayon qiling.
2. Elam sivilizatsiyasi qanday ahamiyatga ega bo'lgan?
3. Kavkazning bronza davri madaniyatlarini tavsiflang.

4. Xarappa madaniyati xususiyatlarini bayon qiling.
5. Oltintepaning shaharsozlik xususiyatlarini yoritib bering.
6. Gonurtepa jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida qanday o'rni tutadi?
7. Oks sivilizatsiyasi to'g'risida ma'lumot bering.
8. Jarqo'tonning ilk shahar markazi sifatidagi ahamiyatini yoritib.
9. So'g'dning bronza davri madaniyatlarini tavsiflang.
10. Chorvador qabilalar madaniyati xususiyatini yoritib.
11. Bronza davri ijtimoiy munosabatlari to'g'risida ma'lumot bering.
12. Yevrosiyo chorvadorlari madaniyati haqida ma'lumot bering.

UCHINCHI BO'LIM

Temir asri

1-bob. Ilk temir davri

Tayanch so'zlar: Qadimgi shahar, qadimgi podsholik, urbanizatsiya, ark, shahriston, mudofaa tizimi, tag kursi, xandaq, yozma manbalar.

Ilk temir davri umumiy tavsifi. Temir arxeologik artefakt sifatida mil. avv. IV–III (V–IV) ming yilliklarga oid madaniy qatlamlarda uchrab boshlaydi. Dastlabki temir buyumlar zeb-ziynatlardan iborat bo'lib, meteorit temirdan yasalgan. Mil. avv. III ming yillikka oid temir buyumlar Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Misrda ham uchraydi. Temirni eritish texnologiyasini odamlar ancha kech o'zlashtirganlar. Ma'lumki, temir 1530 S issiqlikda eriydi. Temir rudasini eritib ishlash texnologiyasi mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmidan boshlangan. Eritib yasalgan temir buyumlarning namunasi Kichik Osiyoning Alaja Xuyuk (Xett) yodgorligidan topib o'rganilgan. O'rta Osiyo hududidagi Gonur, To'g'aloq 21, Jarqo'ton yodgorliklarining so'nggi bronza davri qatlamidan temir buyumlari namunasi topilgan.

Taxminan mil. avv. II ming yillikning oxirgi choragida Atlantikadan Tinch okeanigacha yerlarda tarqalgan bronza davri madaniyatlarining inqirozga uchrashi yoki shaklini o'zgartirish holati sodir bo'ladi. O'rta Osiyoning janubiy hududida ham shunday jarayon kechgan. U bronza davrining yuksak darajada rivojlangan ilk shahar madaniyati inqirozga uchrab, uning o'rnida yangi madaniyat qaror topadi.

Ilk temir davrining birinchi bosqichi arxeologiya fanida “*naqshli sopollar madaniyati*” nomi bilan yuritiladi. Dastlabki o'rganilgan yodgorlikning birinchi madaniy qatlamiga nisbatan Yoz I bosqichi sifatida qabul qilingan. V.M.Masson Murg'ob vohasidagi iYoztepa manzilgohning quyidagi xronologik ustuni ishlab chiqqan:

Yoz I Mil. avv. 900–650-yillar

Yoz II Mil. avv. 650–500-yillar

Yoz III Mil. avv. 500–350-yillar

Keyinchalik tadqiqotchilar o'troq dehqonchilik o'lkalari yodgorliklarining ilk temir davri majmuasini davrini Yoztepa stratigrafik ustunga nisbatan mil. avv. 1000–350 yillar doirasida sanalaganlar.

Asrimiz boshlarida turkman-ingliz qo'shma ilmiy ekspeditsiyasi olib borgan tadqiqot ishlarida amalga oshirilgan radiokarbon tekshirishi bo'yicha Yoztepaning (Yoz I) quyi qatlamini 400 yilga qadimiylashtirib, uning quyi sanasini mil. avv. XIV asr bilan belgilagan edi. Keyinchalik Yozdepa bilan zomondosh yodgorliklarda ham radiokarbon tekshirishlari o'tkazilib, mazkur natijalar olinigan. Ushbu natijalarga asoslansa, O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik hududi ilk temir davri arxeologik majmuasini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

- 1) Yoz I – mil. avv. XIV/XIII–IX asrlar;
- 2) Yoz II – mil. avv. VIII–VI asrning birinchi yarmi;
- 3) Yoz III – mil. avv. VI asr ikkinchi yarmi – IV asr boshlari.

Ilk temir davrda O'rta Osiyoning ilk o'troq dehqonchilik o'lkalari hududi kengayib borishi barobarida, yangi o'troq dehqonchilik vohalari shakllanadi. Mintaqada ilk temir davrida mavjud bo'lgan tarixiy-madaniy viloyatlar "Avesto", Qadimgi Eron manbalari va yunon-rim mualliflarining asarida keltirib o'tilgan.

№	Avesta		Qadimgi fors manbalari	Yunon-rim manbalari
	<i>Yasht</i>	<i>Vedevdat</i>		
1	Mouru	Mouru	Margush	Margiana
2	Suguda	Suguda	So'g'diyona	Sogdiana
3	Xvarizam	Xvarizam	Xvarazmish	Xorasmiya
4	-	Baxdi	Baqtrish	Baktriana
5	-	Nisaya	Parfiena	Parfiya

O'rta Osiyoning dehqonchilik vohalari atroflarida hamda uning shimoliy, sharqiy va g'arbiy hududida ko'chmanchi chorvachilik xo'jaligiga asoslangan qabilalar yashagan. Chorvadorlarga oid yodgorliklar Orolbo'yi, Sirdaryoning quyi oqimi, Sariqamish hududi, Pomir-Oloy tog' tizmalari va Tangri tog' oldi hududlarida tarqalgan.

Chorvador qabilalainining makonlari asosan qabr-qo'rg'onlar va qisman manzilgohlardan iborat.

Marg'iyona. Murg'ob vohasining quy oqimi yerlarini egallagan madaniy-tarixiy o'lka. Bu yerda ilk temir davri yodgorliklari bronza davridagi kabi alohida ariqlar (kanal) bo'yidagi mikrovoahalar hududida o'rganilgan. Mikrovoahalar Keleli, Ajiquyi, Toip, Odamboskan, Ovchin, Gonur, To'g'aloq va Toxirboylardan iborat. Ilk temir davrining boshida o'troq dehqon jamoasining dastlabki kichik qishloqlari shakllanadi. Keyingi bosqichda manzilgohlardan birining maydoni kengayib, me'moriy tuzilmalari murakkablashib boradi va mikrovoahaning markaziga aylanadi. Bunday manzilgohlar ma'lum bir mikrovoahaning markazini tashkil etgan qadimgi shaharlar edi.

O'lkaning ilk temir davriga oid barcha manzilgohlari tuzilishi va vazifasiga ko'ra uch xil shakli ajralib turadi. Ular mudofaa devoriga ega bo'lgan qadimgi shahar shaklidagi yirik manzilgohlar, ya'ni ko'hna shaharlar (Yoztepa, To'g'aloqtepa, Tohirboy I, Qo'hna Marv). Bunday manzilgohlar ikki qism: qal'a (ark) va aholi yashaydigan shahristondan iborat bo'lib, ular alohida mudofaa devoriga ega bo'lgan. Ikkinchisi yirik dehqonchilik qishloqlari va uchinchisi kichik dehqonchilik qishloqlari yoki uy-qo'rg'onlar.

Yoztepa yodgorligi shahar shaklidagi yirik manzilgohlarning eng qadimgisidir. Umumiy maydoni 16 *ga* dan iborat manzilgoh taraqqiyotining ikkinchi davrida (Yoz II) uning chekkasida, 1 *ga* joyda qalinligi 8 *m* keladigan tag kursi ustida qal'a-qo'rg'on, ya'ni ark qurilgan. Qal'a-qo'rg'on atrofida tarqoq joylashgan uy-joy imoratlari qurilib, shahriston shakllangan, ular umumiy mudofaa devori bilan o'rab olingan. Yoztepa ilk temir davrining rivojlangan bosqichida Marg'iyona o'lkasining markazi aylangan.

Yoztepa manzilgohida qadimgi shahar shakllangan davrda (mil. avv. VII asr) Erkqal'a va Gyaurqal'a yodgorliklari o'rnida o'troq dehqonchilik qishlog'i shakllangan. Mil.avv. I ming yillikning o'rtalarida manzilgoh rivojlanib, shaharga aylangan. Erkqal'a Ko'hna Marv shaharning arki, unga tutashgan Gyaurqal'a shahriston qismini tashkil etgan. U Murg'ob vohasining mil. avv. I ming yillikning ikkinchi

yarmidagi yirik shahri bo'lib, Marg'iyonaning ma'muriy markazi hisoblangan. Antik davri yozma manbalarida keltirilgan Marg'iyona Antioxiyasi mana shu shahar o'rnida faoliyat yuritadi.

Murg'obning har bir mikrovohasida shahar turidagi yirik manzilgoh atrofida bir necha dehqonchilik qishloqlari joylashgan. Mikrovohalar kichik ma'muriy-hududiy tuzilmani tashkil etgan. Ulardan eng yirigi dastlabki Yoztepa, keyinchalik Ko'hna Marv manzilgohlari Marg'iyonaning ma'muriy markazi bo'lgan.

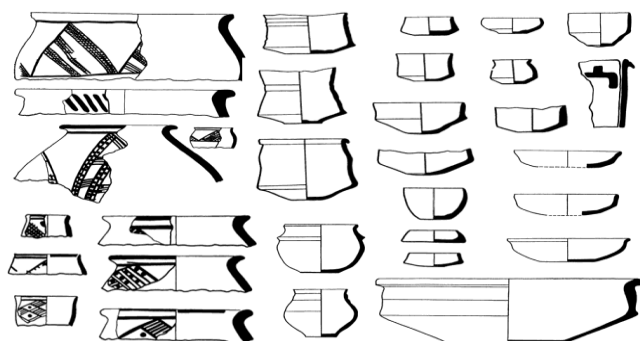
Voha xo'jaligining asosiy tarmog'i sug'orma dehqonchilik bo'lib, sug'orish inshootlarining izlari saqlanib qolgan. Yoztepa va Aravalitepa manzilgohlari yaqinidan qadimgi ariqning izi aniqlangan. Hozirgi Gatiqor va Guniyob anhorlari suvidan odamlar ilk temir davrida foydalanishni boshlagan.

Dehqonchilikda asosan dukkakli va poliz ekinlari ekilgan. Bug'doy, arpa va tariq asosiy ekin hisoblangan. Bog'dorchilik dehqonchilikning asosiy tarmog'ini tashkil etgan. Hunarmandchilikda temir, mis va bronzaga ishlov berish, kulolchilik, to'qimachilik rivojlangan.

Yoz I sopollari qo'lda va charxda yasalgan. Qo'lda yasalgan sopollarning naqshli va naqshsiz turlari ajralib turadi.. Kulolchilik charxida yasalgan sopollar son jihatdan ustunlik qilgan. Yoz II va III bosqichiga oid sopollar kulolchilik charxida yasalgan. Sopollarning sirtiga naqshlar solish an'anasi yo'qoladi.

Mil. avv. IV asrning o'rtalariga (Yoz III) kelib Murg'ob vohasining ilgari o'zlashtirilgan ko'pgina manzilgohlari inqirozga uchrab, sug'orish tizimining takomillashishi natijasida aholi yangi yerlarni o'zlashtiradi.

Murg'ob vohasining ilk temir davri ma'muriy mansubligi to'g'risidagi ma'lumotlar uchramaydi. Mouru Avestoda tarixiy o'lka sifatida keltirilgan. Ahamoniylar davrida Baqtriya bilan bitta satraplikni tashkil etgan.

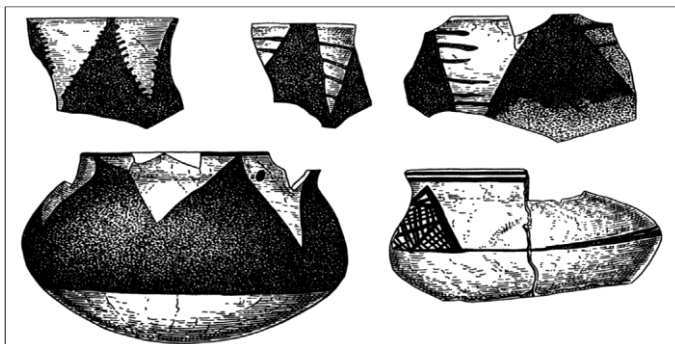

Marg'iyonaning ilk temir davri sopollari

Shimoliy Parfiya. Kopetdag bilan Qoraqum oralig'idagi yerlar Shimoliy Parfiya hududini tashkil etgan. Bu yerlarda joylashgan manzilgohlar nisbatan ilgariroq, ya'ni so'nggi bronza davrida vujudga kelib, ularning uch xil shakli ajralib turadi. Qadimgi shahar sifatida faoliyat yuritgan Yelkantepa va Ulug'tepa manzilgohlari bronza davrining oxirida shakllangan. *Yelkan I, Ulug' III* – mil. avv. II ming yillikning oxiri – 650-yillar, *Yelkan II, Ulug' II* – mil. avv. 650-500, *Yelkan III, Ulug' I* – mil. avv. 500-350-yillar bilan sanaladi.

Bronza davrining oxirida Yelkantepa arki joylashgan joy o'zlashtirilib, 14,5 ga dan iborat maydonda aholi manzilgohi vujudga keladi. Mil. avv. X asrda qalinligi 10,5 m, mudofaa devori quriladi. Mil. avv. VII–VI asrlarda manzilgoh mudofaa devorining atrofida uy-joy imoratlari qurilib, ikkinchi mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Natijada Yelkantepa yodgorligi o'rnida ark, ikkita shahriston va shahar atrofi qismlaridan iborat umumiy shahar shakllangan.

Shimoliy Parfiyaning ilk temir davridagi ikkinchi bir yirik manzilgohi Ulug'tepa ham bronza davrining oxirida shakllangan. Bu manzilgohning bir qismida mil. avv. X asrda baland sahni ustida qo'rg'on barpo etiladi. Yelkantepadan farqli o'laroq bu yerda aholi imoratlari joylashgan qismida mudofaa devorining izlari aniqlanmagan.

Shimoliy Parfiyaning ilk temir davri sopollari

Shimoliy Parfiya aholisining asosiy mashg'uloti sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilik bo'lgan. Dehqonchilikda asosan bug'doy va arpa ekilgan. Kopetdagdan oqib tushadigan kichik daryolar dehqonchilikning asosiy suv manbayi hisoblangan. Mahalliy hududning qurg'oqchil iqlim sharoitida suvga bo'lgan ehtiyojning yuqoriligini hisobga olib, qadimgi dehqonlar damba va to'g'onlar barpo qilingan. Bu yerda keyingi davrda korizlar paydo bo'ladi.

Temir va bronzadan yasalgan mehnat qurollari va qurol aslahalari topilgan. Anovtepa yodgorligining ilk temir davriga oid madaniy qatlamidan topilgan temir buyumi mil. avv. IX asrga oid. Ilk temir davrining dastlabki bosqichga oid sopollarning asosiy qismi qo'lda yasaliib, sirtiga geometrik naqshlar solingan. Keyingi bosqichda charxda ishlangan sopol buyumlar turi ko'paygan. Ulug'tepaning mil. avv. VII–IV asrlarga oid sopol buyumlari Yoztepaning shu davrga oid buyumlari bilan o'xshash.

Xo'jalikning asosini sug'orma dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. Moddiy madaniyati Murg'ob vohasining quyi oqimi hudud bilan umumiylikka ega bo'lib, ko'rinishdan bu hudud marg'iyonalik aholi tomonidan o'zlashtirilgan.

Qadimgi Daxiston. Qadimgi Daxiston Turkmanistonning janubiy-g'arbida, Kaspiy dengizining janubi-sharqiy qismini ishg'ol qilgan Mashxad-Misrian va Chat tekisliklaridagi Gurgan, Sumbar,

Atrek va Benguvona kabi kichik daryo vohalarida joylashgan qadimgi tarixiy-madaniy viloyat. Antik davri yozma manbalarida keltirilgan Girkaniya hududini tashkil etadi. Bu yerlarni yerlarni o'zlashtirish mil. avv. II ming yillikning oxirida boshlangan. Daxiston hududida ilk temir davriga oid 20 dan ortiq yodgorliklar aniqlangan.

Qadimgi Daxiston yodgorliklari shakliga ko'ra qo'hna shaharlar, o'troq dehqonchilik qishloqlaridan iborat. O'lkada qal'asiga ega yirik manzilgoh yoki qadimgi shaharlar (Madov, Izzatquli) va maydoni katta qishloqlarning xarobasi o'rganilgan.

Aholi sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Atrek daryosidan bosh olgan qadimgi anhorning 50–60 km masofada o'rni saqlanib qolgan. Dehqonchilikda bug'doy, arpa va boshqa dukkakli ekinlar ekilgan. Manzilgohlardan qo'y, echki, cho'chqa, ot, eshak kabi xonaki hayvonlarning suyagi topilgan. Qadimgi Daxiston aholisi kichik tuyoqli chorva mollarini Kapetdagning janubiy etagi va dehqonchilik vohalariga yaqin adirlarda boqishgan.

Qadimgi Daxistonda hunarmandchilik ishlab chiqarishi iqtisodning yetakchi tarmog'iga aylanib, ilk temir davrining ikkinchi bosqichida ixtisoslashish jarayoni chuqurlashadi. Madov, Izzatquli va Chigliktepa kabi manzilgohlarda kulolchilik ishlab chiqarishi izlari saqlanib qolgan. Sopol idishlar kulolchilik charxida yasalgan naqshli va naqshsiz turlarga bo'linadi. Ularning sirtiga oqish, qizil, ko'kish rangdagi angob surtilgan.

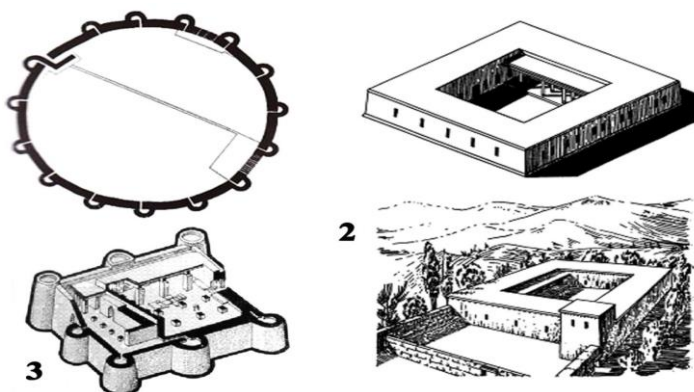
Bu yerdagi yodgorliklardan temir bo'laklari, temir qotishmasining chiqindisi, uch qirrali kamon o'qi, toshdan yo'nib ishlangan urchuqbosh va boshqa moddiy ashyolar topilgan. Moddiy ashyolar, xususan, sopollar Janubiy Turkmanistonnidan keskin farq qilib, ular ko'proq Eronning shimoliy-sharqiy hududlari topilmalari bilan o'xshash. Qadimgi Daxistonning ilk temir davr madaniyati shakllanishida Eron hududining madaniy ta'siri ustun bo'lgan.

Baqtriya. Qadimgi Baqtriyaning ilk temir davri hududi shimolda So'g'diyonabilanHisortog'tizmalariorqali,janubdaesaHindikushtog'lari bilan chegaralangan. Uning hududi sharqda Pomir tog' tizimasidan Amudaryo bo'ylab g'arbda Murg'ob vohasigacha bo'lgan yerlarni o'z

ichiga olgan. Hozirgi O'zbekiston va Tojikiston respublikalarining janubi hamda Afg'onistonning shimoliy hududiga to'g'ri keladi.

Ilk temir davrining boshida hozirgi paytda suvsizlanib qolgan qichik daryo vohalari hududida ilk temir davri o'troq dehqonchilik qishloqlari shakllangan. So'nggi bronza davrida faoliyat yuritgan yirik manzilgohlar o'rnida maydoni ancha kichik va ixcham qishloqlar paydo bo'lgan. Baqtriyaning ilk temir davriga oid barcha turdagi arxeologiya yodgorliklar tuzilishi va hajmiga ko'ra bir necha turga ajratilgan. Ulardan birinchisi mudofaa tizimiga ega bo'lgan yirik manzilgohlar. Bunday manzilgohlarning maydoni va tuzilishiga ko'ra ark, shahar hamda atrofi qismlaridan tashkil topgan uch yoki ikki qismdan iborat qadimgi shaharlar.

Baqtriyaning ilk temir davri manzilgohlari

1. Talashkontepa 2. Qizilcha VI 3. Tillatepa

Qadimgi shahar shaklidagi manzilgohlarning ikkita turi mavjud. Birinchisi, mudofaa tizimiga ega bo'lgan uch qismli yirik shaharlar – Bolayi Hisor, Qiziltepa, Hayitobod va mudofaa tizimiga ega bo'lgan ikki qismli shaharlar – Talashkon I, Bandixon II, Jondavlattepa. Ikkinchi guruh yodgorliklar maydoni katta dehqonchilik qishloqlari, uchunchi guruh yodgorliklar mudofaa tizimiga ega bo'lgan maydoni kichik diniy inshootlar – Tillatepa, Kuchuktepa va uy-qo'rg'onlar – Qizilcha guruhi yodgorliklari.

Baqtriyaning ilk temir davri shahar turidagi yirik manzilgohi Shimoliy Afg'oniston hududidagi Bolayi Hisor yodgorligi hisoblanadi. Umumiy maydoni 120 *ga* dan iborat. Manzilgohda o'tgan asrning o'rtalarida fransuz arxeologlari qisman qazishma ishlarini olib borib, mil. avv. VI–V asrlarga oid qatlamlarni o'rgangan. Bolayi Hisor manzilgohi antik davri mualliflari asarlarida qayd qilingan Qadimgi Baqtriyaning ma'muriy markaziga Baqtr shahri bilan qiyoslangan.

Shimoliy Baqtriya hududida joylashgan yodgorliklar yaxshi o'rganilgan. Surxon vohasidagi ko'hna shaharlarning eng yirigi Qiziltepa manzilgohi hisoblanadi. Umumiy maydoni 30 *ga* dan iborat ko'hna shahar ark va shahriston va shahar atrofidagi dehqonchilik okrugi qismlaridan tashkil topgan.

Ko'hna shahar o'rnida ilk temir davrining boshida dastlabki dehqonchilik manzilgoh shakllangan. Keyingi (Qizil II) bosqichda manzilgohning maydoni kengayib, shimoli-g'arbida ark (may. 2 *ga*) paydo bo'lgan. Arkning yon atrofida uy-joy imoratlari qurilib, mudofaa devori barpo etilgan. Mil. avv. VI–IV asrlarda (Qizil III) yangi qurilish imoratlari qurilib, qadimgi shahar rivojlangan. Bu davrda mudofaa devorida qo'shimcha qurilish olib borilib, uning qalinligi 5 *m* yetgan. Mudofaa devori yarim aylana burjlar va shaxmat kataklari shaklida joylashgan jangovar shinaklar bilan kuchaytirilgan. Qiziltepa qo'hna shahri dastlab Qadimgi Baqtriya podsholigiga, ahamoniylar davrida satraplikka bo'ysungan kichik ma'muriy tuzilmaning markazi bo'lishi mumkin.

Qiziltepa manzilgohining ichkarisida qurilish imoratlari tarqoq joylashgan, o'rtasida ochiq joy qoldirilgan. Qadimgi shaharlar qurilishidagi bunday holat ilk temir davri iqtisodida chorvachilik xo'jaligi ahamiyatining ustunligi bilan tavsiflanib, tashqi dushman xavfi sodir bo'lgan holatda aholi chorva mollarini xavfdan himoya qilish maqsadida foydalangan.

Urguliksoyning quyi oqimida, soydan bosh olgan kanal atrofida Bandixon dehqonchilik vohasida bir necha arxeologiya yodgorliklar joylashgan. Ulardan Bandixon I, II mazkur hududning eng yirik yodgorliklari sanaladi. Bandixon I yodgorligi ilk temir davrining dastlabki bosqichiga oid qishloqning o'rne. Bandixon II ilk temir davrining ikkinchi bosqichga oid qal'a va uning atrofidagi aholi yashaydigan qismdan iborat manzilgoh. Manzilgohning umumiy

maydoni 14 *ga*. Manzilgoh atrofida dehqonchilik qishloqlari joylashgan. Sherobod vohasida Jondavlattepa va Talashkon I yodgorliklari maydoni jihatdan yirik manzilgohlar hisoblanadi. Jondavlattepa 7 *ga* maydonda joylashgan, ikki qismdan iborat manzilgoh. Mil. avv. I ming yillikning o'rtalaridan boshlab Shimoliy Baqtriyada aholi sonining ko'payib borishi natijasida Surxondaryo va Amudaryo kabi yirik daryolar bo'ylari ham o'zlashtirilib, aholi manzilgohlari, xususan, shaharlar paydo bo'ladi. Bu davrda Surxon vohasida Hayitobodtepa yodgorligi o'rnida qadimgi shahar vujudga keladi. Ko'hna Termiz o'rnida ham aholi manzilgohi paydo bo'lib, keyinchalik shaharga aylangan.

Janubiy Tojikistonning Kofirnahr, Vaxsh va Panj vohalarida ham mil. avv. I ming yillikda o'troq dehqonchilik qishloqlari vujudga keladi. Bu yerlarda Baqtriyaning boshqa joyiga qaraganda o'troq manzilgohlar kechroq shakllangan. hududning yirik manzilgohlari Qabodiyon I (Qalayi Mir), Boytudasht va Bolday I hisoblanadi. Qabodiyon I manzilgohi xronologik jihatdan Surxon vohasi manzilgohlariga yaqin turadi. Vaxsh va Panj vohalarida o'troq dehqonchilik qishloqlari ilk temir davrining ikkinchi bosqichida Boytudasht va Bolday I o'rnida vujudga kelib, keyingi bosqichda shahar shakllangan. Baqtriyaning boshqa hududiga qaraganda bu yerlarda urbanizatsiya jarayoni kechroq sodir bo'lgan.

Baqtriyaning ilk temir davri yodgorliklari orasida Kuchuktepa va Tillatepa diniy inshootlar muhim o'rin tutadi. Ular baqtriyaliklarning ilk temir davri olov ibodatxonasi bo'lgan.

Xo'jalikning asosini sug'orma dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. Mil. avv. I ming yillikning boshida chorvachilik xo'jaligining mavqeyi yuqori bo'lgan. Ilk temir davrining ikkinchi bosqichidan sug'orma dehqonchilikning ahamiyati oshgan. Dehqonchilikda boshqoli don, poliz ekinlari ekilgan va bog'dorchilik yaxshi rivojlangan. Qadimgi dehqonlar kichik daryolardan ariq qazib vohalarining etagida dehqonchilik qilishgan. Bandixonda Urguliksoydan bosh olgan qadimgi ariqning o'rni aniqlangan. Mil.

avv. I ming yillikning ikkinchi yarmidan boshlab Surxondaryo va Amudaryo kabi yirik daryolarning bo'yidagi yerlarni o'zlashtirish boshlanadi.

Chorvachilikda qo'y, echki, qoramol va yilqi boqilgan. Tog' oldi vohalarida yaylov, chorvachiligi rivojlangan. Asosan kichik tuyoqli chorva mollari boqilgan. Dehqonchilik vohalarida xonaki chorvachilik ustunlik qilgan.

Shimoliy Baqtriyaning ilk temir davri sopol idishlari qo'lda va kulolchilik charxlarida yasalgan. Qo'lda ishlangan idishlarning sirtiga geometrik shaklli naqshlar solingan. Keyingi bosqichi sopol buyumlari asosan kulolchilik charxida yasalgan. Bu bosqichdagi sopol idishlar konsussimon va bankasimon shakldan iborat. Sopol buyumlarning sirtiga oqish rang angob surtilgan.

Tosh, temir va bronzadan turli xil mehnat qurollari, qurol-yarog'lar yasalgan. Kamon paykoni bronzadan yasalgan. Ular bargsimon, ikki va uch qirrali shaklda. Keyingi mil. avv. VI–V asrlarga kelib skiflarnikiga o'xshash uch qirrali kamon paykoni tarqaladi. Toshidan xo'jalik anjomlari, xususan yorg'uchoq, keli, keli sopi yasalgan.

Baqtriya hududida ilk temir davrining boshida ilk o'troq dehqonchilik madaniyati vujudga kelib, keyingi bosqichda urbanizatsiya, ya'ni shaharlashish jarayoni kechgan. Urbanizatsiya jarayoni o'lkada qadimgi davlatchilikning, xususan, Qadimgi Baqtriya podsholigining vujudga kelishi bilan bir vaqtda sodir bo'ladi. Qadimgi Baqtriya podsholigi to'g'risidagi ma'lumotlar Geradot va Ktesiy asarlarida uchraydi. Ktesiyning "Kiropediya" asarida Baqtriya podsholigi to'g'risida ayrim ma'lumotlar saqlangan. Geradot ahamoniy hukmdorlari bosib olmagan mamlakatlardan ro'yxatida Bobil, Misr bilan birga Baqtriya va saklarni ham keltirgan. Mazkur yozma manba ma'lumotlari asosida Qadimgi Baqtriya podsholigi to'g'risidagi ilmiy qarashlar kelib chiqqan. XIX asrda M.Dunker mil. avv. IX asrda Qadimgi Baqtriya podsholigi vujudga kelganligi to'g'risida yozgan. Yu. Prashek ahamoniylargacha faoliyat yuritgan Baqtriya podsholigi hukmdori Vishtasp Zaratushtraga diniy ta'limotini yoyish uchun rahnamolik qilganligini ta'kidlab o'tgan.

Qadimgi Baqtriya O'rta Osiyoda tashkil topgan ilk podsholik

bo'lib, uning hududida joylashgan ko'pgina qadimgi shaharlarning xarobasi ahamoniylar hukmronligigacha qudratli davlat hokimiyati faoliyat yuritganligini ko'rsatadi.

So'g'd. So'g'dning shimoliy va janubiy qismida ilk temir davrining boshida o'troq dehqonchilik madaniyati qaror topgan. Samarqand va Qashqadaryo vohalaridagi Afrosiyob, Ko'ktepa, Uzunqir, Podayotoqtepa va Yerqo'rg'on yodgorliklari o'rnida ilk temir davrining dastlabki qishloqlari shakllangan. Keyingi bosqichda qishloqlar murakkablashib, yirik shahar markaziga aylanadi.

Afrosiyob qadimiyligi va ahamiyati jihatdan So'g'd manzilgohlari orasida yetakchi o'rinni egallaydi. Manzilgohning quyi qatlamida (Afrosiyob 0a) dastlab o'zlashtirilgan davrda qurilgan yerto'la uy-joylar ochilgan. Keyingi bosqichida (Afrosiyob 0b – mil. avv. VIII–VII asrlar) 19 *ga* joy yassi-qavariq g'ishtdan terilgan devori bilan o'rab olinib, Samarqand shahriga tamal toshi qo'yiladi. Ahamoniylar davrida shahar yanada taraqqiy etib, yangi imoratlar quriladi va ichki tuzilishi murakkablashib boradi.

Shimoliy So'g'dning Afrosiyob bilan tengdosh bo'lgan boshqa bir shahri Ko'ktepa manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Bu manzilgoh Samarqand shahridan 30 *km* shimoliy-g'arbida Chelak tumani hududida joylashgan bo'lib, M.X.Isamiddinov rahbarligidagi o'zbek-fransuz ilmiy ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Umumiy maydoni 90 *ga* dan iborat yodgorlikning bir qismi zamonaviy yer o'zlashtirish jarayonida buzilib ketgan.

Manzilgohning shakllangan ilk bosqichiga (Ko'ktepa I) oid madaniy qatlamida yerto'la o'y-joy imoratlari va qo'lda yasalgan naqshli sopollar o'rganilgan. Ikkinchi (Ko'ktepa II) bosqichidan boshlab uy-joy imoratlar yer ustida barpo qilina boshlaydi. Manzilgohning 23 *ga* maydonni o'rab olgan mudofaa devori ikkinchi bosqichida barpo etilgan. Arkda baland tag kursi ustida barpo etilgan ikkita mahobatli imorat joylashgan. Ulardan biri saroy, ikkinchisi otashparastlik ibodatxonasining o'rni bo'lgan.

Demak, ilk temir davrining ikkinchi bosqichida Shimoliy So'g'd hududi ikkinchi bir yirik shahar markazi paydo bo'ladiki, uni tadqiqotchi olimlar antik davri yunon yozma manbalarida qayd etilgan podsho qarorgohi – *Bazileya* shahri bilan qiyoslaydilar.

Shahar ellinlar davrida ham faoliyat yuritgan.

Shimoliy So'g'dda dehqonchilik va chorvachilik asosiy xo'jalik turi hisoblanib, dastlabki bosqichda chorvachilikning mavqeyi yuqori bo'lgan. Ko'ktepa manzilgohining quyi qatlamida ko'proq qora mol suyaklari uchrashiga qaraganda, aholi xonaki chorvachilik bilan shug'ullangan. Bu davrda dehqonchilik liman yoki lalmi shaklida bo'lib, ilk temir davrining keyingi bosqichida ariqlar barpo qilingandan so'ng sug'orma dehqonchilik yetakchi o'rinni egallaydi.

Janubiy So'g'd. Janubiy So'g'd Kesh va Nahshab vohalaridan tashkil topgan. Kesh vohasi hududiga Sho'robsoy, Tanxozdaryo, Qizildaryo, Qayrag'och, Guldaryo mikrovohlari kirgan. Naxshab vohasiga Yerqo'rg'on va Nishon mikrovohalari kirgan. Har biri mikrovohaning markaziy manzilgohi atrofida bir nechta o'troq dehqonchilik qishloqlari mavjud bo'lgan.

Kesh vohasida ilk dehqonchilik madaniyati dastlab Sho'robsoyning quyi oqimi hududida shakllangan. Bu hududda ilk temir davri Uzunqir, Podayotoqtepa va Sangirtepa yodgorliklarda saqlanib qolgan. Sangirtepa va Uzunqir yodgorliklarining quyi qatlamidan ilk temir davrining dastlabki bosqichiga oid qo'lda yasalib sirtiga naqsh chizilgan sopollar topilgan. Bunday turdagi sopollar Chiroqchitepa va Chimqo'rg'on yodgorliklarida ham uchraydi.

Ilk temir davrining boshida Shurobsoyning quyi oqimida joylashgan Podayotoqtepa, Uzunqir va Sangirtepa yodgorliklari o'rnida dastlabki dehqonchilik qishloqlari vujudga kelgan. Hozirgi paytda uzunligi 450 m joyda saqlangan Uzunqir yodgorligining quyi qatlamida, taxminan mil. avv. VIII–VII asrlarda guvaladan mudofaa devori qurilgan. Shurobsoyning chap sohilida joylashgan Podayotoqtepa manzilgohining atrofidagi 70 ga maydonni o'rab olgan ushbu devorning qurilishi qadimgi shaharning shakllanishiga asos bo'lgan. Keyingi bosqichda guvala devor ustidan yirik o'lchamli xom g'ishtdan yangi devor va mudofaa burjlari barpo qilingan.

Podoyotoqtepa manzilgohi (maydoni 5 ga) to'liq o'rganilmagan. Manzilgohning mikrorelyefiga shimoli-g'arbiy qismida daryo tomon-

dan darvozaning o'rne aniq ko'rinadi. Manzilgoh qadimgi shahar markazining ark qismini tashkil etgan. Uzunqir va Podayotoqtepa manzilgohlari oralig'idagi hozirgi paytda ekin maydoniga aylantirilgan joylar o'z davrida aholi uy-joy imoratlari bilan band bo'lgan.

Uzunqirdan janubda joylashgan Sangirtepa manzilgohi umumiy maydoni 3 *ga* dan iborat bo'lib, mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Yodgorlikning quyi qismidagi dastlabki madaniy qatlamida ilk temir davrining ilk bosqichiga oid naqshli sopollar topilgan.

Umuman, Uzunqir, Podayotoqtepa, Sangirtepa yodgorliklari Kesh vohasining ilk temir davridagi yirik shahar markazini tashkil etib, ulardan biri shaharning mudofaa devori, ikkinchisi arki, uchinchisi esa ibodatxonasi hisoblangan.

Kesh vohasining Qayrarg'och va Guldara kabi tog' oldi mikrovohalarida mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmiga oid o'troq dehqonchilik qishloqlari faoliyat yuritib, ularning xarobalari o'nga yaqin yodgorliklarda saqlanib qolgan. Ulardan Daratepa ilk temir davrining maydoni jihatdan kichikroq shahar manzilgohi hisoblanadi. Umumiy maydon 10 *ga* yaqin joyni egallagan manzilgoh ikki qismdan iborat.

Naxshab vohasi. Qashqadaryoning o'rta oqimida ilk temir davriga oid Yerqo'rg'on yodgorligi joylashgan. Yodgorlik bir nechta katta-kichik tepaliklardan iborat bo'lib, ularning atrofida ikki qator mudofaa devori xarobalari saqlanib qolgan.

O'tgan asrning oxirida Yerqo'rg'on manzilgohining antik davri kulolchilik mahallasida olib borilgan 13-qazilmaning quyi qatlamidan qalinligi 5 *m* paxsa va xom g'ishtdan ko'tarilgan dastlabki mudofaa devorining qoldiqlari aniqlangan. R.H.Suleymanovning fikricha qadimgi devorning soz tuproqdan ellin davr kulollari mil. avv. II asrdan boshlab besh asr mobaynida mahsulot ishlab chiqarishda tayyor xom ashyo sifatida foydalanib, devorni tekislab yuborgan. Dastlabki devorning pastki qismi antik davri kulollar mahallasining tagida qisman saqlanib qolgan. Ahamoniylar davrida Yerqo'rg'onning atrofi yangi mudofaa devori bilan o'rab olinib, shaharning maydoni 40 *ga* etgan. Devorda burjlar qurilib, shaharning mudofaa qudrati kuchaytiriladi.

G'arbiy So'g'd. Zarafshonning quyi oqimi hududida joylashgan Buxoro vohasining mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida sodir bo'lgan etno-madaniy jarayonlar So'g'dining boshqa joylaridan farq qiladi. Buxoro vohasining o'zlashtiri biroz kechroq sodir bo'lgan. Buxoro vohasi yerlari arxaik davrda Qadimgi Xorazm aholisining vohaga kelib joylashishi natijasida o'zlashtirilgan. Qadimgi Xorazm hududida yashagan aholi Amudaryoning o'rta oqimi hududiga siljib, o'troq dehqonchilik manzilgohlariga asos solgan.

Vohaning shimoli-g'arbiy qismi Boshtepa, Konimex-Sarmishsoy hududlaridan mil. avv. VI–V asrlarga oid o'troq dehqonchilik manzilgohlari o'rganilgan. Bu davrdagi manzilgohlarning dastlabki uy-joylar yerto'la va yarim yerto'lalardan iborat bo'lgan. Keyingi bosqichda xom g'ishtdan barpo etilgan me'morchilik rivojlangan. Konimex tumanidagi Kumrabot manzilgohidan o'rganilgan imorat paxsadan barpo etilgan katta patriarxal oilaga tegishli ko'p xonali uyning atrofi aylantirib devor bilan o'rab olingan. Ushbu yodgorliklardan topilgan sopol buyumlari shakliga ko'ra arxaik davrining so'nggi bosqichiga oid.

Konimex-Sarmishsoy hududida mil. avv. VI–V asrlarga oid o'troq dehqonchilik manzilgohlari bilan bir davrda faoliyat yuritgan qabr-qo'rg'onlar (Xazora, Qalqonsoy va Shodibek qabristonlar) ham mavjud. Ko'chmanchi saklar Sirdaryoning quyi oqimidan Qizilqum cho'lini kesib o'tib, bu yerlarga kelib qolgan.

So'g'dning ilk temir davri xo'jaligini dehqonchilik va chorvachilik tashkil etgan. Dastlabki bosqichda chorvachilikning mavqeyi ustun bo'lgan. Keyinchalik dehqonchilik xo'jaligi takomillashib, sug'orma dehqonchilikning ahamiyati o'sadi. Yodgorliklardan arpa, bug'doy, javdar doni qoldiqlari aniqlangan.

Hunarmandchilikning metalchilik, toshga ishlov berish, kulolchilik, to'qimachilik va boshqa turlari rivojlangan. Daratepadan temirdan yasalgan uzunligi 18 sm pichoq, Ko'ktepa va Uzunqir bronzadan yasalgan har xil buyumlar, kamon paykonlari va bronzaga ishlov berish hunarmandchiligi qoldiqlari topilgan. Toshdan yorg'uchoq, keli va xo'jalikka oid boshqa anjomlar yasalgan.

Ilk temir davrining dastlabki bosqichda sopol buyumlari qo'lda yasaliib, sirtiga naqshlar chizilgan. Keyingi bosqichda kulolchilik charxida yasalgan naqshsiz sopol buyumlar paydo bo'ladi. Ular katta-kichik kosa, tovoq, xum va xumchalardan iborat.

O'rta Osiyoning ilk temir davri muhim tarixiy-madaniy viloyati hisoblangan So'g'dda urbanizatsiya jarayonlari bevosita o'lkaning ichki ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va ma'lum darajada tashqi dunyo ta'siri natijasida rivojlanib boradi. O'lkada ahamoniylar davrigacha urbanizatsiya jarayoni chuqurlashib, yirik shahar markazlari faoliyat yuritgan. Bu shaharlar o'lkada ahamoniylar hukmronligining boshlanishiga qadar qadimgi davlatning mavjud bo'lganligidan darak beradi. Qadimgi yozma manbalarda So'g'd podsholigi to'g'risida aniq ma'lumotlar uchramaydi. Ayrim tadqiqotchi olimlar So'g'd hududi Qadimgi Baqtriya podsholigi tarkibiga kirgan bo'lishi mumkinligini taxmin qiladilar.

Ustrushona. Ustrushona o'lkasi Farg'onadan janubiy-g'arbda So'g'd va Choch oralig'ida yerlarda joylashgan. O'lkada o'troq dehqonchilik madaniyati kechroq vujudga kelgan. Bu yerda ilk temir davriga oid kam sonli yodgorliklar o'rganilgan. Nurtepa manzilgohi nisbatan eng qadimgi va yirigi hisoblanadi. Manzilgoh mil.avv. VII asrda shakllangan. Mil. avv. VI-V asrlarda manzilgohning atrofi mudofaa devori bilan o'rab olinib, qadimgi shahar shakllangan. Umumiy maydoni 18 ga dan iborat ko'hna shahar ark va shahriston qismlaridan tashkil topgan. Manzilgoh ichkarisida qurilish imoratlari tarqoq joylashgan. Dastlab uylar yerto'la shaklda bo'lgan, keyingi bosqichda paxsa va xom g'ishtdan yer ustida qurila boshlaydi.

Ustrushonaning ilk temir davriga oid ikkinchi shahar markazi hozirgi Xo'jand o'rnida faoliyat yuritgan. Ko'hna shahar ikki qismdan iborat bo'lib, umumiy maydoni 20 ga, shundan arki 1 ga maydonni egallagan. Ko'hna shaharning atrofi devor bilan o'rab olingan. Xandaqlarning o'rni saqlanib qolgan.

Ustrushona xo'jaligi sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Bu davrda dehqonchilikda liman usulidan sun'iy sug'orish tizimiga o'tiladi. Ekin dalalari tog' daryolaridan bosh olgan ariqlar orqali sug'orilgan. Metallarga ishlov berish hunarmandchiligi rivojlangan. Moddiy madaniyati

qo'shni Chust, Choch va So'g'd hududlarning madaniy ta'sirida shakllangan.

Ustrushonaning sopollari qo'lda va charxda yasalgan. Sopollarning naqshsiz va qisman naqshli turlari mavjud. Ustrushonaning charxda yasalgan sopollari Baqtriyaning Yoz II bosqichi sopollariga, qo'lda yasalgan sopol buyumlari esa Eylaton madaniyati sopollariga o'xshaydi.

Chust madaniyati. Chust madaniyati Farg'ona vodiysida joylashgan so'nggi bronza va ilk temir davrlariga oid madaniyat. Farg'ona vodiysi hududi Sirdaryoning o'ndan ortiq irmoqlaridan iborat katta-kichik dehqonchilik vohalaridan tashkil topgan. Chust madaniyatiga oid manzilgohlar mazkur vohalarda joylashgan. Ulardan eng yirik yiriklari O'zgan, Qorasuv, Tava-Koson, Qoradaryo-Xo'jabod hisoblanadi.

Chust madaniyatining ilk temir davriga oid manzilgohlar maydoni jihatdan yirik, o'rtacha va kichik turlari ajralib turadi. Yirik manzilgohlar (Dalvarzintepa, Ashkol), o'rtacha manzilgohlar (Chust, Dehqon) qadimgi shahar markazini va kichik manzilgohlar esa dehqonchilik qishloqlarini tashkil etgan.

Yirik manzilgohlar ark, aholi yashaydigan va atrofi qismlaridan iborat. Farg'ona vodiysining eng yirik manzilgohi Dalvarzintepa hisoblanib, umumiy maydoni 25 *ga* dan iborat. Manzilgoh to'rt qismdan iborat bo'lib, ularning uchta qismi alohida mudofaa devori bilan o'rab olingan. Ark manzilgohning shimoli-g'arbiy qismida, maydoni 2,2 *ga* joyda joylashib, atrofi xom g'ishtdan qurilgan mudofaa devori bilan o'rab oligan. Aholi yashaydigan qismi 13 *ga* bo'lib, alohida mudofaa devoriga ega. Dalvarzintepaning 5 *ga* dan iborat uchinchi qismi ham devor bilan o'rab olingan. Bu yerda madaniy qatlam uchramaydi, ochiq joydan iborat. Undan harbiy xavf paytida atrofda yashaydigan aholi yoki chorva mollari jon saqlaydigan joy sifatida foydalangan bo'lsa kerak.

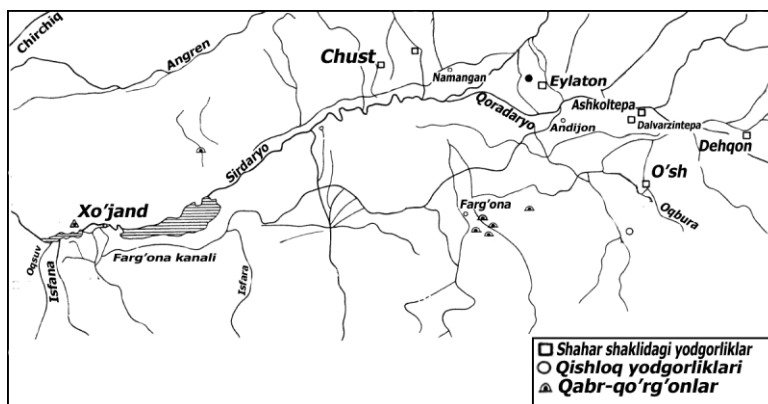
Farg'ona vodiysining g'arbida Chust shahri yaqinida shu nomli manzilgoh joylashgan. Umumiy maydoni 4 *ga* dan iborat Chust manzilgohi ikki qismdan iborat. Manzilgohning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan ark (1,5 *ga*) mudofaa devori bilan o'rab olingan. Manzilgohning qolgan asosiy qismi muhofaza qilinmagan. Mudofaa devor ushbu madaniyat faoliyatining rivojlangan bosqichida paxsa va xom g'ishtdan barpo etilgan.

Kichik manzilgohlar bir necha xonali alohida hovli bilan iborat. Ular o'troq dehqonlar jamoasi katta patriarxal oilasining uy-joyini

tashkil etgan. Chust madaniyatining ilk bosqichida aholisi yerto'la va yarim yerto'la uylarda yashagan. Ikkinchi bosqichida uy joylar yerning ustida paxsa va xom g'ishtdan qurila boshlaydi.

Chustliklar dehqonchilik va chorvachilik xo'jaligi bilan kun kechirgan. Dehqonchilikda arpa, bug'doy, tariq va boshqa dukkakli o'simliklar ekilgan. Dehqonchilik liman usulida sug'orishga asoslangan. Dehqonchilikning muhim tarmog'i-bog'dorchilik yaxshi rivojlangan. Chorvachilikda qoramol, qo'y, echki va yilqi boqilgan. Daryo va ko'l bo'ylarida yashagan aholi baliqchilik xo'jaligini ham yuritgan.

Ular kulolchilik, to'qimachilik, bronza quyish ishlari bilan yaxshi tanish bo'lgan. Manzilgohlardan qo'lda yasalgan sopollar, tosh, suyak va metaldan yasalgan buyumlar topilgan. Kulolchilik buyumlari qo'lda yasalgan, sirtiga turli naqshlar chizilgan. Mis va bronzadan uy-ro'zg'or anjomlari va qurol yarog'lar yasalgan.

Farg'onaning so'nggi bronza va ilk temir davri yodgorliklari xaritasi

Chust madaniyatining shakllanishiga masalasida mutaxassislar tomonidan turli xil fikrlar bildiriladi. A.Asqarov mahalliy Andronovo madaniyatiga mansub chorvador aholning o'troqlashishi natijasi, deb hisoblagan bo'lsa, V.I.Sarianidi O'rta Osiyoning janubidan kelgan aholi asos solganligini aytgan. L.Sverchkov bu madaniyatning

ildizini Sharqiy Turkistonning Tarim vohasi bilan bog'lashga harakat qilgan.

Eylaton madaniyati. Farg'ona vodiysida Chust madaniyatining davomida Eylaton madaniyati (mil. avv. VII–IV asrlar) faoliyat yuritgan. Eylaton madaniyatiga doir yodgorliklar Farg'ona vodiysining deyarli barcha hududida tarqalgan. Bu madaniyatga oid yodgorliklar ko'hna shaharlar, o'troq dehqonchilik qishloqlari va chorvador qabilasining qabrlaridan iborat.

Eylaton bosqichi Farg'ona vodiysidagi manzilgohlarining tuzilishi va mudofaa tizimida o'zgarishlar sodir bo'ladi. Manzilgohlar ilgari rejalashtirilgan loyiha bo'yicha to'g'ri to'rtburchak shaklida qurila boshlaydi. Mudofaa devorida to'g'ri to'rtburchak burjlar paydo bo'ladi.

Eylaton madaniyatga oid yodgorliklar orasida shu nomdagi manzilgoh yaxshi o'rganilgan. Manzilgoh Qoradaryo bo'yida joylashgan, umumiy maydoni 200 *ga* dan iborat. Manzilgoh ichki (20 *ga*) va tashqi qismdan tashkil topgan. Ichki qismi qudratli mudofaa tizimiga ega. Ikki qatordan iborat mudofaa devorining pastki qismi guvala va yuqorisi xom g'ishtdan 4 *m* qalinlikda barpo etilgan. Mudofaa devori kvadrat burjlar bilan kuchaytirilgan. Murakkab tuzilishga ega bo'lgan bunday fortifikatsiya Chust madaniyatining shahar turidagi manzilgohlarida uchramaydi, aksincha, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari uchun xos.

Manzilgoh birinchi devoridan 500 *m* masofada, unga parallel qilib qurilgan ikkinchi devor joylashgan. Ehtimol, ikkinchi shahriston harbiy xavf tug'ilgan paytda aholi chorva mollarini himoya qiladigan joy bo'lishi mumkin.

Sarvontepa va Simtepa yodgorliklari ham Eylaton madaniyatiga oid. Sarvontepa yodgorligidan mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida qurilgan dastlabki mudofaa devorining saqlanib qolgan qismi ochilgan. Bu yodgorlik Andijon shahrining eng qadimgi o'rne hisoblanadi.

1. Chust madaniyati sopollari. 2. Eylaton madaniyati sopollari
3. Chorvadorlarga oid qabrlardan topilgan sopollar.

Eylaton madaniyati xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etgan. Dehqonchilikda arpa, bug'doy va tariq ekilgan. Guruch ekish ham mana shu davrda boshlagan. Xo'jalikning ikkinchi tarmog'i chorvachilik hisoblangan. Chorvachilikda asosan kichik tuyoqli chorva mollari boqilgan. Chorvachilikda ikkinchi o'rinni qoramol va yilqichilik egallagan.

Sopol buyumlari dastlab qo'lda va keyinchalik sekin aylanadigan kulolchilik charxida yasalgan. Bu davrda temirdan yasalgan buyumlarning soni ko'payadi. Bronza ahamiyatini yo'qotmaydi.

Toshga ishlov berish va to'qimachilik hunarmandchiligi ishlab chiqarishining muhim tarmog'ini tashkil etgan.

Ayrim mutaxassislar *amuriya saklarini* Farg'ona vodiysi hududiga joylashtiradi. Ma'lumki, amuriya saklari ahamoniylar davlati tarkibiga kirgan. Yozma manbalarda amuriya saklarining Roksanaka va Fosta shaharlari to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Farg'ona vodiysining Eylaton davriga oid yirik manzilgohlari ahamoniylar shaharsozligi usulida barpo etilib, ularni yozma manbalarda qayd etilgan shaharlar bilan qiyoslash mumkin.

Burgulik madaniyati. Toshkent vohasi hududida ilk temir davrida Burgulik madaniyati faoliyat yuritadi. Burgulik madaniyatga oid 20 dan ortiq manzilgohlar aniqlanib, ulardan o'rin olgan 50 ga yaqin uy-joylar o'rganilgan. Y.F.Buryakov Burgulik madaniyatini ikki bosqichga ajratgan: Burgulik (I mil. avv. IX–VII asrlar) Burgulik II (mil. avv. VI–IV asrlar).

Tuyabo'g'iz suv ombori hududida, Ohangaron daryosining ikkala sohilidagi qadimgi qishloqlarda Burgulik madaniyatiga oid yerto'la uy-joylarning o'rni saqlanib qolgan. Uy-joylarning yirik, o'rtacha va kichik o'lchamli turlari ajralib turadi. Uylar aylana yoki cho'ziq shaklida bo'lib, eshigi daryo tomon qaratib qurilgan.

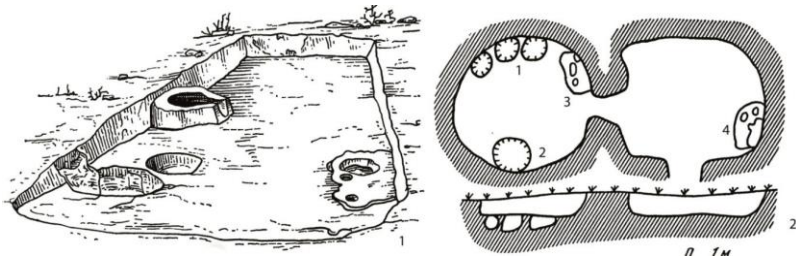
Burgulik madaniyati aholisi liman usulli sug'orish uchun qulay bo'lgan soylarning etagida dehqonchilik qilgan. Dehqonchilikda bug'doy va arpa ekilgan. Vohaning tog' va tog'oldi dashtlarida chorvachilik rivojlangan. Chorvachilikda qo'y, echki, qora mol va yilqi boqilgan.

Metallarga ishlov berish yaxshi rivojlangan. Mis Chotqol-Qurama konlaridan qazib olingan. Bronzadan yasalgan mehnat qurollari va qurol-yarog'lar, xususan, ikki quloqli bolta, o'rog', pichoq, igna, bigiz, qoshiq, sovut, kamon paykoni topilgan. Ular O'rta Osiyoning shimoliy hududi moddiy topilmalar bilan o'xshash.

Sopol buyumlari mato qolipda va tasmasimon usulda yasalgan. Sopollarning tagi dumaloq, qisman jigar rangli naqshlar bilan bezatilgan. Keyingi bosqichida yassi tagli sopollar paydo bo'ladi. Naqshli sopollar soni kamayadi.

Toshkent vohasi qadimdan O'rta Osiyoning janubiy o'troq dehqonchilik o'lkalari bilan shimoliy chorvador qabilalari o'rtasidagi

o'ziga xos aloqa hududini tashkil etgan. Tadqiqotchilar qadimgi fors yozma manbalarida keltirilgan *"tigraxauda saklari"*ni Sirdaryo o'rta oqimining o'ng sohil yerlariga joylashtirgan. Yunon geografi Strabonning "Geografiya" asarida Yaksart (Sirdaryo) ortida yashagan saklar g'orlarda yashaganligi to'g'risida ma'lumot saqlangan. Muallif burgulik madaniyatiga oid yerto'la uylarni g'or, deb tushungan bo'lsa kerak.

Burgulik madaniyati uylari 1. Yer tula uy
2. Juft uy(1-2 O'ralar) (3-4 O'choqlar)

Xorazm. Xorazm o'lkasi to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar Avesto va yunon mualliflari: Gekatey (mil. avv. VI asrning oxirlari) va Geradot (mil. avv. VI asr) yozib qoldirgan manbalarda uchraydi. Milletlik Gekateyning xorasmiylar, Xorasmiya shahri va Gerodotning Ak (Akes) daryo vohasida yashagan xorazmliklar to'g'risidagi ma'lumotlari o'lkaning qadimgi tarixiga oid muhim manbadir.

O'lkada arxaik davrga oid Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Ko'hna Xazorasp, Ko'hna Xiva, Xumbuztepa, Dingilja, Katta Oybuyriqal'a yodgorliklari yaxshi o'rganilgan. Ko'zaliqir yodgorligi Xorazm vohasining eng yirik shahar manzilgohi hisoblanadi. Tabiiy tepalikda 40 ga maydonni egallagan manzilgoh ikki qismdan iborat. Yuqori qal'a alohida mudofaa devoriga bilan o'rab olingan. Ko'zaliqir manzilgohining quyi qal'a qismi ham mudofaa devoriga ega bo'lib, uning yaqinida o'y-joy va xo'jalik imoratlari qurilgan. Qal'aning markazida qurilish imoratlari uchramaydi, ochiq qoldirilgan. Quyi qal'a ichkarisida ochiq maydon boshqa shaharlardagi kabi harbiy xavf paytda chorva mollarini himoya qilish vazifasini bajargan bo'lishi mumkin. S.P.Tolstov shaharni mil. avv. VII asrda, boshqa tadqiqotchilar esa mil. avv. VI asrda shakllangan, deb hisoblaydilar.

Daudon sug'orish tizimi hududida joylashgan Qalaliqir manzilgohi Janubiy Xorazmning ikkinchi yirik shahar markazidir. Umumiy maydoni 70 *ga* ni tashkil etgan, tarhi to'g'ri to'rtburchak manzilgoh ikki qismdan iborat. Ko'hna shahar mil. avv. V–IV asrlarda faoliyat yuritgan. Ko'rinishdan Qal'aliqir ahamoniy imperiyasi tarkibiga kirgan Xorazm satrapligining ma'muriy markazi bo'lgan.

Ko'hna Xazorasp Xorazm vohasining qadimgi shahar markazlaridan biri. U vohaga kirishda Baqtriya va Marg'iyona keladigan yo'lning bo'yida joylashgan. Ko'hna shaharning qal'a qismi to'g'ri to'rtburchak (280x294 *m*) shaklda hozirgi Devsolgan tepaligi o'rnida shakllangan. Qal'a paxsadan barpo etilgan ikki qator mudofaa devorga bilan o'rab olingan, ularning o'rtasida yo'lakcha joylashgan. Qadimgi qurilish imoratlari zamonaviy uy-joy imoratlarining tagida qolib ketganligi sababli yaxshi o'rganilmagan.

Qo'hna Xiva mil. avv. V asrlarda shakllangan shahar. Ko'hna shaharning maydoni 26 *ga* dan iborat bo'lib, tarhi to'g'ri to'rtburchak shaklda (650x450 *m*). Shahar mudofaa devori bilan o'rab olgan va yarim aylana burjlar bilan kuchaytirilgan. Shaharning arki 2 *ga* dan ortiq maydonni egallagan bo'lib, g'arbiy tomondagi devor yaqinida joylashgan.

Xorazm o'lkasida shaharsozlik madaniyati mil. avv. VI asrning boshi vujudga kelgan. Vohada shaharsozlik taraqqiyotining keyingi bosqichi o'lkaning ahamoniylar tarkibi kirishi bilan bog'liq. Qadimgi Xorazmda ishlab chiqarishga asoslangan Xazorasp shahridan 17 *km* sharqda Amudaryoning chap sohili Xumbuztepa manzilgohi va daryoning o'ng sohilidagi Dingilja uy-qo'rg'oni ham o'rganilgan.

Qadimgi Xorazm xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etgan. Dehqonchilikda bug'doy, arpa, tariq ekilgan. Polizchilik, bog'dorchilik, xususan, uzumchilik yaxshi rivojlangan. Tabiiy minerallarga boy Amudaryo suvi vohada dehqonchilik taraqqiyotining muhim omillaridan biri edi.

Xo'jalikning ikkinchi tarmog'i chorvachilik hisoblangan. Sug'orma dehqonchilik vohalarida yashaydigan aholi qoramol boqqan. Sariqamish atrofidagi hududlarda yashovchi aholi xo'jaligida qoramol va yilqichilik ustunlik qilgan.

Temir, bronza, tosh va suyakka ishlov berish hunarmandchiligi yaxshi rivojlangan. Koʻzaliqir yodgorligidan mil. avv. VI–V asrlarga oid temirdan yasalgan oʻroq topilgan. Bronzadan qurol-yarogʻlar yasalgan. Geradot keltirgan maʼlumotlarga qaraganda xorazmliklar kalta qilich – *akinak* va kamon bilan qurollangan. Koʻzaliqir manzilgohidan uch qirrali tiqinga ega kamon paykoni topilgan. Xumbuztepa manzilgohidan ikki qavatli xumdonlar oʻrganilgan. Xorazm sopol buyumlarining eng qadimgisi arxaik davrga oid boʻlib, Oʻrta Osiyoning janubiy hududida tarqalgan Yoz II sopollari bilan oʻxshash.

Xorazm davlati toʻgʻrisida yunon mualliflari Gekatey va Geradot asarlarida qisqa va noaniq maʼlumotlar saqlangan. Gekatey “parfiyaliklardan sharqda joylashgan tekisliklar va togʻlarni ishgʻol etgan hududda xorasmiylar yashashi va Xorasmiya shahri” toʻgʻrisidagi maʼlumotni yozib qoldirgan. Gerodotning “Tarix” asarida esa, “Osiyoda har tarafidan togʻ bilan oʻralgan vodiy bor... Ana shu vodiy atrofidagi togʻdan Ak (Akes), deb ataluvchi katta daryo oqib tushadi. Forslar hukronligiga qadar bu yerlar xorasmiylarga tegishli boʻlgan, degan maʼlumotlari keltirilgan. Tadqiqotchilar xorasmiylar dastlab janubda Tajang va Murgʻob vohalarida yashab, davlat tashkilotiga ega boʻlganlar. Ular ahamoniylar bosqinidan ilgari quyi Amudaryo hududiga koʻchib oʻtgan, degan fikrni bildiradilar.

Qadimgi chorvadorlar. Mil. avv. II asrning oxirida I ming yillikning boshlarida Yevrosiyo dashtlarida koʻchmanchi chorvachilikka asoslangan xoʻjalik shakli qaror topadi. Mazkur xoʻjalikning qaror topishida tabiiy-iqlim sharoitining oʻzgarishi, chorvachilikning takomillashishi, tabiiy sharoitga moslashgan chorva mollari otarining shakllanishi muhim oʻrin tugan. Chorva mollari soning koʻpayishi mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish jarayonining vujudga kelishiga olib kelgan va tovar ayriboshlashni keltirib chiqargan. Astasekin aravadan foydalanishning kengayib borishi, yilqichilikning taraqqiy etishi va otdan ulov sifatida foydalanish chorvadorlar hayotida yangicha ijtimoiy munosabatlarni keltirib chiqaradi.

Yevrosiyaning shimoliy qismida, Shimoliy Qora dengiz boʻyidan janubiy Sibir dashtigacha choʻzilgan keng hududa koʻchib yurgan koʻchmanchi chorvador qabilalari zamonaviy fanda *nomadlar*

nomi bilan mashhur. Ularning turmush tarzidan darak beradigan ma'lumotlar asosan qabr-qo'rg'onlar va qisman kam sonli manzilgohlarida o'z aksini topgan.

Ilk nomadlar to'g'risidagi ma'lumotlar Avesto, qadimgi fors va yunon-rim manbalarida saqlangan. Avestoda O'rta Osiyoning chorvadorqabilalari *turlar*, deb atalgan. Ularqadimgifors manbalarida (Bexustun qoyatoshi va Naqshi Rustam yozuvlari) umumiy nom bilan *Saka*, deb nomlangan. Fors manbalarida saklarning alohida guruhleri: *saka xaumavarka, saka tigraxauda, saka-tiay-taradarayya, "so'g'd orti saklari" "botqoqlik saklari", amurgiya saklari* keltirilgan.

Qadimgi yunon-rim mualliflari asarlarida saklari bilan birgalikda skiflar keltirilgan. Geradot keltirilgan manbada ko'chmanchi hayot tarziga ega bo'lgan xalqlarni skiflar, deb atalgan. Muallif o'zining "Tarix" kitobida "saklarning kundalik turmush tarzi, urf-odatleri skiflarnikiga o'xshab ketadi. Aslida, "saklar skif qabilalaridir. Forslar barcha skiflarni saklar deb ataydilar", deb yozgan.

Geradot chorvador qabilasining bir guruhini massaget, deb ataydi. Muallif massagetlar sharqda quyosh chiqish tomonda, Araks (Amudaryo) daryosining narigi sohilida, issedonlar qarshisida yashaganligi, daryoning bir o'zani Kaspiy dengiziga quyilganligi to'g'risidagi ma'lumotni keltirgan. Ehtimol muallif Uzboyni nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Zamonaviy tadqiqotchi olimlar massagetlarni saklarning umumiy yirik harbiy-siyosiy uyushmasi tarkibiga kirgan xalqlar bo'lganligini ta'kidlaydilar. Bulardan tashqari ilk manbalarda dax, issedon, derbiklar nomi bilan tilga olingan chorvador qabilalar to'g'risida ma'lumotlar ham mavjud. Ular saklar bilan qo'shni yashaganlar. Ehtimol, ular ham massagetlar kabi saklar uyushmasi tarkibiga kirgan.

Qadimgi ko'chmanchi chorvador-nomadlariga oid yodgorliklar, xususan, qabr-qo'rg'onlar O'rta Osiyoning tog', tog' oldi adirlarda va dasht hududlardan topib o'rganilgan. Sirdaryoning quyi oqimi hududidan ilk temir davriga oid Janubiy Tagisken va Uygarak mozorlarida o'rin olgan to'rt burchak va halqa shaklli qabr-qo'rg'onlar chorvador qabilalarining muhim yodgorligi sanaladi.

Janubiy Tagiskendan 50 ga yaqin, Uygarakdan 80 ga yaqin qabrlar aniqlanib, ularning ko'pchilik qismida qazishma ishlari amalga oshirilgan. Janubiy Tagisken mil. avv. VII–V asrlar va Uygarak mil. avv. VII–VI asrlarga oid bo'lib, mayitlar qo'rg'on tagida joylashgan o'ralarga ko'milgan va krematsiya odati bo'yicha dafn qilingan.

Yirik, o'rtacha va kichik o'lchamli qabrlarning tepasi yog'och to'shamalar bilan yopilgan. Ayrim qabrlarning atrofiga tuproq devor tortilgan. Orol bo'yi hududidagi ilk sak davri qabrlarda kichkina otashka va qurbonlik keltirish joylari mavjud. Qabr-qo'rg'onlarda marhumlar bilan birga ularning hayotiylik davrida zarur bo'lgan uy-ro'zg'or buyumlari, qurol yarog'lar, ot anjomlari va zeb-ziynat buyumlari qo'shib ko'milgan. Ayrim qabrning kuzatuv buyumlar keyinchalik talon-taroj qilingan.

Sopol buyumlari qo'lda yasalgan, loyga shamot va maydalangan ohaktosh qo'shilgan. Sopollarning tagi yassi, sirtiga kul rang yoki jigar rang bo'yoqda naqsh chizilgan. Ular katta-kichik va chuqur kosalar, krujkalar, baldoqli va baldoqsiz ko'zalar va jumrakli idishlardan iborat. Uygarakdan o'troq dehqonchilik o'lkalariga xos kulolchilik charxida yasalgan va sirtiga angob surtilgan sopollar topilgan. Bunday sopollar chetdan keltirilgan.

Qurol yarog'lari asosan bronzadan yasalgan tiqinli va uch parrakli kamon paykonlari, temir va bronzadan yasalgan sovt, temirdan yasalgan uzun qilich va boshqa anjomlardan iborat. Ayollarga tegishli qabrlarda bronzadan yasalgan kam sonli oynalar mavjud.

Uzboy o'zani, Sariqamish hududidagi Quysisoy 2, Kanxa 2 manzilgohlari va Tumek kichijik, Tarimqoya qabr-qo'rg'onlarini o'rgangan. Kuyusay 2 (maydoni 12 ga atrofida) mudofaa devoriga ega bo'lmagan manzilgoh daryoning qayrilgan yerida joylashgan. Uy-joylarining ikki xil turi mavjud. Uy-joylari yerto'la (chuqurligi 3 m) va yog'och qovurg'a qurilmasiga ega boshpanalardan (maydoni 80-100 m²) iborat.

Tumek kichijik (mil. avv. VII–VI asr o'rtalari) va Tarimqoya (mil. avv. VI–V asrlar) mozorlari pastqam tuproq uyumi tagidagi qabrdan iborat. Ularning ayrimlari yog'och va qamish bilan yopilgan.

Manzilgohdan temir, bronza, tosh va suyakka ishlov berish va zargarlik hunarmandchiligi qoldiqlari saqlangan. Sopol buyumlar mato qolipda yasalgan. Ularning shakli sharsimon, yassi tagli turlari ham mavjud. Qabrlardan ham kuzatuv buyumlari topilgan.

Tyanshon va Oloy hududida yashagan chorvador qabilalarning ham qabr-qo'rg'onlari o'rganilgan. Ularning eng yirigi Ketmontepa havzasida joylashgan Jarariq qabr-qo'rg'oni hisoblanadi. Bu yerdagi qabr-qo'rg'onlarning ustidan baland tuproq uyulib, atrofiga yirik toshlar terib chiqilgan. Bu yerdagi qabr-qo'rg'onlar bir qator joylashgan. Ularning mayitxonasi archa yog'och bilan yopilgan.

Marhumlar ma'lum kuzatuv buyumlari bilan birga qo'shib ko'milgan. Erkaklar qabrida temir xanjar, kamon o'qi, jangavor bolta, ayollar qabrida oyna va taqinchoqlar saqlangan. Sopol buyumlar qo'lda yasaliib, sirtiga sodda naqshlar chizilgan. Buyumlar dumaloq tagli kosa, gorshok va novsimon ko'zalardan iborat. Chorvadorlar uchun xos bo'lgan kurujkalar ilgaksimon tutqichga ega. Sopol buyumlarning uchdan bir qismi kulolchilik charxida yasalgan. Bunday sopollar Farg'ona vodiysining dehqonchilik markazlaridan keltirilgan bo'lib, qo'shni yashagan o'troq va chorvador aholi o'rtasida savdo aloqalaridan darak beradi.

Farg'ona vodiysining tog' oldi adirlarida ilk ko'chmanchi chorvadorlarga oid Oqtom, So'fon, Ko'ngay va Dashti Asht qabristonlari o'rganilgan. Oqtomdagi dafn inshootlarining ko'pchilik qismi kichik qabrlar. Go'rlar uzunasiga bir qator joylashgan qabristonlar ham mavjud. Bu qabristonlarda 3 tadan 9 tagacha go'rlarni o'rin olgan. Go'rlarda bittadan to'rttagacha mayit ko'milgan. Farg'ona vodiysidagi qabrlar bir-biridan unchalik farq qilmaydi.

Ko'ngay qabristonida chuqur qabrdan tashqari ichkari tomoni tosh bilan terilgan yer osti xilxalari ham mavjud. So'fon qabrlarining ustidan aylantirib tosh terib chiqilgan. Chorvadorlar qabrlaridan marhumlar bilan birga qo'shib ko'milgan qurol-yarog'lar, zeb-ziynat buyumlari va sopol buyumlari topilgan. Tadqiqotchi olimlar Farg'ona vodiysining tog' va tog' oldi hududida ko'chmanchi chorvador qabilalarining *saka xaumavarka* guruhi yashagan, deb hisoblaydi. Ular *amurgiya saklari* tarkibiga kirgan bo'lishi mumkin.

Mil. avv. VIII–V asrlarda ko'chmanchi chorvador qabilalari orasida sinfiy jamiyat va harbiy-siyosiy tuzilmalar shakllanib, davlatchilik vujudga kelgan. Ularning shaharlari va ayrim podsholari to'g'risida aniq ma'lumotlar mavjud. Yozma manbalarda keltirib o'tilgan chorvador qabilalar O'rta Osiyoning ma'lum hududida yashab, o'zlarining davlat boshqaruviga ega bo'lganlar.

Muvzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ilk temir (Yoz I) davri etno-madaniy jarayonlari nimalardan iborat?
2. Ilk temir (Yoz II) davrida qanday yutuqlarga erishilgan?
3. O'rta Osiyoning shimolida ilk temir davri qanday jarayon kechgan?
4. Janubiy Turkmanistonning madaniy taraqqiyotini tavsiflang.
5. Marg'iyona ilk temir davrida qanday jarayonlar sodir bo'lgan?
6. Qadimgi Baqtriya jamiyati taraqqiyotining omillari nimada?
7. Qadimgi So'g'd jamiyatining o'ziga xos xususiyatini izohlang.
8. Qadimgi chorvadorlar qanday ijtimoiy munosabatga ega bo'lgan?
9. Ustrushonals arxaik davrida qanday jarayonlar sodir bo'lgan?
10. Xorazm madaniy taraqqiyotining omillari nimada?
11. Qadimgi Choch jamiyatining o'ziga xos xususiyatini izohlang.
12. Qadimgi Fargo'naning madaniy taraqqiyotini tavsiflang.?

2-bob. O'rta Osiyoning antik davri arxeologiyasi

Kalit so'zlar: Antik davri, Baqtriya, Shimoliy Parfiya, So'g'd, Marg'iyona, ellin madaniyati, Davan, Qovunchi madaniyati, Xorazm.

Antik davri xususiyatlari. O'rta Osiyo mil. avv. IV asrning boshigacha ahamoniylar tarkibiga kirgan bir necha satraplikdan iborat bo'lgan. Mil. avv. 327-yili Sirdaryoning o'rta oqimigacha cho'zlgan yerlar yunonlar tomonidan bosib olingan. Aleksandr Makedonskiy vafotidan so'ng bu yerlar (mil. avv. IV asrlar oxirida) selevkiylar davlati tarkibiga kiradi. Mil. avv. III asrning boshida Yaksart (Sirdaryo) orti hududi, ya'ni Toshkent vohasi ham selevkiylar davlati tasarrufiga o'tadi.

Mil. avv. III asrning o'rtalarida (mil. avv. 250-yil) Janubiy Turkmanistonda Yunon-Parfiya (arshakiylar), O'zbekiston janubida Yunon-Baqtriya davlatlari qaror topadi. Yunon-Baqtriyaning chegarasi siyosiy vaziyat ko'ra o'zgarib borgan. O'zaro urushlar tufayli siyosiy tanazzulga uchrayotgan Yunon-Baqtriya yerlari mil. avv. II asr ikkinchi yarmida (mil. avv. 140/130 yillar) shimoli-sharqdan kelgan *yuechjilar* tomonidan bosib olgan, keyinchalik Kushon podsholigi va imperiyalari (I–III asrlar) tarkibida bo'lgan. Mil. avv. III asrda kushonlar davlati boshqaruvi sosoniy hukmdorlari qo'lga o'tadi. Mil. avv. IV asrda ko'chmanchi to'xtarlar kushonlar davlatiga barham beradi.

Shimoliy o'lkalari, xususan Xorazm, Farg'ona vodiysi va ko'chmanchi *sak-massaget* qabilalari yunonlar ta'siridan chetda qolib, ularning tarixi o'zgacha siyosiy jarayonlar bilan belgilanadi. Toshkent vohasi hamda Sirdaryoning quyi oqimigacha bo'lgan yerlar mil. avv. III asrda tashkil topgan Kanguy davlati tarkibiga kirgan bo'lsa, Farg'ona vodiysi yerlarida xitoy manbalarida keltirilgan Davan (Dayuan) davlati faoliyat yuritgan.

O'rta Osiyoda sodir bo'lgan mazkur siyosiy jarayonlar mahalliy xalqlarning madaniy hayotida o'z aksini topib, u yoki bu xalqlar madaniyatining ta'siri ko'rinadi. Ellin madaniyati O'rta Osiyoning janubiy o'lkalarida chuqur singan bo'lsa, shimoliy xalqlar madaniyatida qisman namoyon bo'ladi.

Ellin shaharsozligi uchun kvadrat yoki to'g'ri to'rtburchak shaklidagi ilgaridan loyihalashtirilgan, aniq reja asosida qurilgan shaharlar xos. Shaharlar kvadrat xom g'ishtdan barpo etilgan ikki qator mudofaa devori bilan o'rab olinib, ular to'g'ri to'rtburchak burjlar bilan kuchaytirilgan. Devorlar oralig'ida soqchilar uchun mo'ljallangan karidor mavjud bo'lgan. Mudofaa devori va burjlarda shaxmat kataklari shaklida joylashgan shinak bilan kuchaytirilgan. Mudofaa devori xandaq bilan ixotalangan.

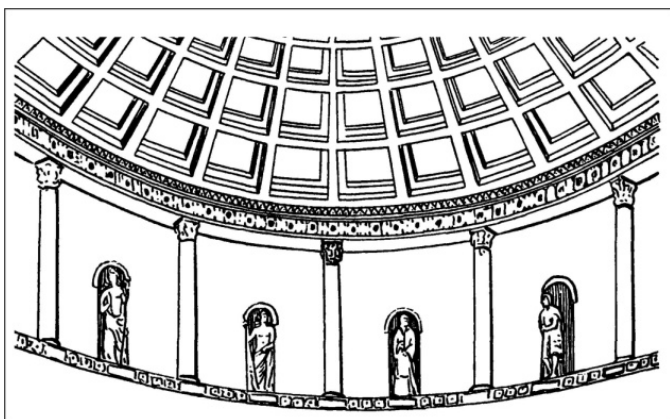
O'rta Osiyoning janubiy o'lkalarining vujudga kelgan ko'pgina shaharlar ellin qurilish usulida barpo etilgan. Ellin qurilish usuli ko'proq Shimoliy Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya va qisman So'g'd shaharlarida namoyon bo'ladi. Keyinchalik bu an'ana So'g'd orqali O'rta Osiyoning sharqiy o'lkalariga tarqaladi.

O'rta Osiyoning o'troq deqonchilik vohalariga chorvador qabilalarning ommaviy kirib kelishi natijasida mahalliy aholi madaniyatda ko'chmanchilar madaniyatining ta'siri kuchaygan. Kushon podsholigi davrida gandxar (hind) madaniyatining tarqalish jarayoni kuzatiladi. Natijada mahalliy madaniyat zaminida ellin, hind, ko'chmanchilar an'analari sintezi natijasida o'ziga xos madaniyat shakllangan. Bu holat Baqtriya hududida kuchliroq seziladi.

Shimoliy Parfiya. O'rta Osiyoning boshqa joylaridagi kabi shimoliy Parfiya Aleksandr Makedonskiy vafotidan keyin selevkiylar davlati tarkibiga kirgan. Mil. avv. III asrning o'rtalarida shimoldan kelgan ko'chmanchi *dax* (dai) yoki parn qabilasi Parfiya yerlarini bosib olib, *arshakiylar* sulolasiga asos solgan. L.M.Levinaning fikriga ko'ra Arshak boshchiligidagi ko'chmanchilar qabilasi Sirdaryoning quyi oqimida faoliyat yuritgan Chirikrabot madaniyati egalari bo'lib, ular qurg'oqchilik tufayli bu yerlarga ko'chib kelgan. Mil. avv. II asrlarda Parfiya davlatining qudrati kuchayadi, mamlakat chegaralari Suriyaga yerlarga qadar kengayib, dunyoning yirik imperiyalardan biriga aylanadi. Bu davrda Marg'iyona hududi Parfiya tarkibiga kiritiladi. III asrning birinchi choragida Eronda tabora kuchayib borayotgan sosoniylar Parfiya davlatiga barham berib, Shimoliy Parfiya va Murg'ob vohasi hududini bosib olgan.

Shimoliy Parfiya hududining antik davri oid Yangi Niso, Eski Niso, Ko'hna Kaaxka, Yariqtapa, Xusravqal'a kabi qadimgi shahar xarobalari, qal'a-qo'rg'onlar, dehqonchilik qishloqlari yoki alohida maqsadlar uchun xizmat qilgan manzilgohlar (Eski Niso, Mansurtepa) o'rganilgan.

Hozirgi Ashgabad shahridan 18 km g'arbda joylashgan Yangi Niso ko'hna shahri nisbatan yaxshi o'rganilgan. Ko'hna shahar sun'iy do'nglik ustida joylashgan ark (4 ga atrofida) va unga tutash shahar (18 ga.) va shahar atrofi qismidan iborat bo'lib, ularning har uchala qismi alohida mudofaa devori bilan muhofaza qilingan. Shimoliy Parfiyaning antik davri shaharlari ilgaridan loyihalashtirilgan reja bo'yicha qurilib, qalin mudofaa devori bilan muhofaza qilingan va to'g'ri to'rtburchak burjlar bilan kuchaytirilgan.

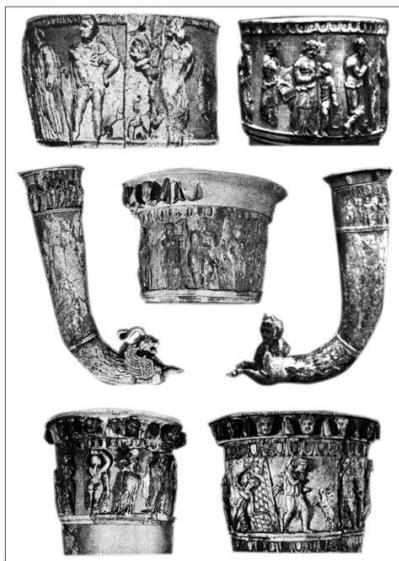

Aylana ibodatxona

Eski Niso arshakiylar sulolasining qarorgoh shahri hisoblanib, u Parfiya hukmdorining qo'riqxonasi-qal'asi-Mixrdatkirt (Mitridatokert) bilan qiyoslanadi. Qarorgoh Mitridat I (mil. avv. 171-138 yy.) hukmronligi davrida barpo qilingan bo'lishi mumkin. Uning markazida saroy-ibodatxona majmuasi, xo'jalik va yashash xonalari joylashgan. "Kvadrat zal", "Aylana ibodatxona" va "Minorasimon ibodatxona kabi qurilish imoratlari o'rganilgan. Shimoliy Parfiyaning

aylana yoki kvadrat tarhga ega manzilgohlari qal'a vazifasini bajarib, ularning atrofi zichlangan tuproq val-devor bilan o'rab olingan. Qurilishda paxsa va xom g'isht ishlatilgan. Xom g'ishtlarning o'lchami to'g'ri to'rtburchak va kvadrat shaklda. Imoratlarning tomi asosan yog'och xari bilan tekis, ayrim hollarda esa gumbaz qilib, aylana imoratlar esa gumbaz shaklida yopilgan.

Niso. Ritonlar

Shimoliy Parfiyaning xo'jaligi sug'orma dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikdan iborat. Hunarmandchilikda birinchi navbatda dehqonchilik ish qurollarini yasash asosiy o'rin egallagan. Bu davrdagi harbiy qarama-qarshiliklar qurol-yarog' ishlab chiqarishga bo'lgan talabni kuchaytirgan. Yodgorliklardan bronza va temirdan yasalgan kamon paykonining ko'plab nusxasi uchraydi.

Hunarmandchilikning muhim tarmog'i kulolchilikdir.

Aylana shakldagi ikki yarusli xumdon ko'plab yodgorlikda uchraydi. Yuqori sifatli sopolning sirti pardozlanib, angob surtilgan. Angob qizil, qizil-jigar va jigar ranglaridan iborat. Antik davrining oxirida sopolning sirtini angoblash va pardozlash an'anasi susayadi.

Shimoliy Parfiya amaliy san'at namunalari marmar toshdan ellin usulida yasalgan haykallar va fil suyagidan yasalgan ritonlardan iborat. Tasviriy san'at namunalari "Niso mabudasi", "Rodoguna", Afrodita haykalining boshi, Artemidaning marmardan ishlangan haykalining oyoq qismi, Afinaning kumushdan ishlangan kichik haykalchasi, Erotning kumushdan yasalgan bosh qismi, mahalliy

Parfiya san'atiga xos erkak va ayol timsoli aks ettirilgan haykallar, ya'ni arshakiylar sulolasi ma'budi yoki ilohiylashtirilgan sulolaga tegishli haykalchalardan iborat. Shuningdek, amaliy san'ati majmusidan kumushdan yasalgan ayrim afsonaviy havonlar tasviri, karnizida 12 olimp ma'budi chizilgan

Niso ma'budasi va Rodoguna

ritonlar, yunon ma'budlari tushirilgan muhrlar o'rin olgan. Shimoliy Parfiyaning antik davri madaniyatida mahalliy, ellin va qisman hind an'analarining uyg'unligi namoyon bo'ladi. Shimoliy Parfiya madaniyatida ellinlarning ta'siri ustunlik qiladi.

Marg'iyona. Marg'iyona Murg'ob vohasi hududini egallagan. O'rta Osiyoning antik davri yirik tarixiy madaniy o'lkalaridan biri. Ma'lumki, mil avv. 521-yil Frada boshchiligidagi

qo'zg'alon bostirilgandan so'ng Marg'iyona o'lkasi Baqtriya satrapligi tarkibiga kiritilgan. Marg'iyona mil. avv. II asrning o'rtalarida Parfiya davlati bosib olgunicha Yunon-Baqtriya podsholigi tarkibida bo'lgan. Keyinchalik esa II asrning birinchi choragida Parfiya davlati vorisi sifatida vujudga kelgan sosoniylar davlati tarkibiga o'tgan.

O'lkaning Aleksandr Makedonskiy bosqinidan keyingi tarixiga oid qisqacha ma'lumotlar yunon-rum mualliflarining asarlari va nisbatan keyingi xitoy manbalarida uchraydi. Pliney Iskandar Marg'iyona Aleksandriyasiga asos solganligini va keyinchalik shahar vayron qilgach, selevkiylar hukumdori Antiox qayta tiklab, o'z nomi bilan yuritganligi to'g'risida ma'lumotlar qoldirgan bo'lsa, boshqa bir yunon muallifi Strabon podsho Antiox Marg'iyonada shahar barpo etish bilan birgalikda voha atrofini mudofaa devori bilan o'rab olganligi to'g'risida xabar beradi. Kvint Kursiy Ruf, Aleksandr Ox Oks daryosi yaqinida Marg'iyona shahrini zabt etib, o'zining nomini berganligi to'g'risida yozib qoldirgan. Shahar qarshiliksiz olinganligi tufayli vayron bo'lmagan. Muallif O'rta Osiyoning antik davridagi

muhofaza qilingan oltita shaharning biri Marg'iyona o'lkasida joylashganligini qayd etgan. Shahar selevkiylar davrida amalga oshirilgan harbiy harkatlardan talofat ko'rib, qayta tiklangan.

Marg'iyonaning antik yodgorliklari qadimgi shaharlar, dehqon jamoasining qishloqlari va diniy inshootlarni tashkil etadi. Antik davriga oid ko'hna shahar xarobalaridan Gyaurqal'a, Erkqal'a, Ko'hna Kishman, Jintepa, Takirjatepa, Durnali va Devqal'a yodgorliklari yaxshi o'rganilgan. Bayramali shahrining shimolida Erkqal'a va uning g'arbida tutashib ketgan Gyaurqal'a yodgorliklari joylashgan. Ular qadimgi shaharning tarkibiy qismini (birinchisi – *ark*, ikkinchisi – *shahriston*) tashkil etib, mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida shakllangan. Ularning umumiy maydoni 90 *ga* dan iborat. Manzilgohlar o'rnida antik mualliflari asarida qayd etilgan Aleksandriya va Antioxiya shahari faoliyat yuritgan.

Ko'hna shahar mil avv. I ming yillikning o'rtalarida paxsadan barpo qilingan mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Mudofaa devori antik davrining keyingi bosqichlarda bir necha marta (mil. avv. III asrning birinchi yarmi, mil. avv. II–I asrlar, milodiy II va IV asrlarda) ta'mirlanib, qayta qurish ishlari olib borilgan. Mudofaa devori to'rtburchak burjlar bilan kuchaytirilgan. Shaharning to'rt tomonida kirish darvozasi bo'lib, ulardan boshlangan ko'chalar shaharning o'rtasida o'zaro kesishgan.

Qadimgi marg'iyonaliklar sug'orma dehqonchilik xo'jaligini yuritgan. Qadimgi yunon-rim va xitoy yozma manbalarida bug'doy, arpa, guruch, uzum, yetishtirilganligi to'g'risida ma'lumotlar saqlangan. Ichki va tashqi savdo munosabatlari yaxshi rivojlangan. Antik davri pul munosabatlari o'lkaning siyosiy hayoti bilan bog'liq bo'lgan.

Marg'iyonaning manzilgohlaridan temirdan yasalgan uy-ro'zg'or anjomlari, mehnat qurollari va qurol yarog'lar topilgan. Antik davri sopollari tez aylantiradigan charxda yasalgan. Ellin davri sopollari yaxshi tindirilgan loydan yasalgan. Sopol buyumlariga obdon ishlov berilib, sirtiga oq va sariq rangli angob surtilgan. Angob ustidan naqshlar solingan.

Marg'iyonalik aholi zardushtiylik diniga e'tiqod qilganlar. Gyaurlar manzilgohidan etdan ajratilgan suyaklar saqlangan naus o'rganilgan, va so'nggi antik davriga oid buddaviylik diniga tegishli stupa va sangarama o'rganiladi. Marg'iyonaning antik davri madaniy taraqqiyotida qimmatbaho toshlar metallardan yasalgan turli xil zeb-ziynat buyumlari, gemma, dunyoviy va diniy mazmundagi haykallar va haykalchalar muhim o'rin tutadi. Ulardan so'nggi antik davriga oid budda haykali, ayol va qiz ma'budalarining siymosi aks ettirilgan terrakota haykalchalar, mahalliy va yunon obrazlari berilgan gemmalar qadimgi marg'iyonaliklarning boy madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

Baqtriya. Baqtriya dastlab ahamoniylar, keyin yunonlar tarkibiga kirgan satraplikni tashkil etgan. Mil. avv. III asrning o'rtalarida yunon zodogoni Diodot selevkiylardan mustaqil bo'lgan Yunon-Baqtriya davlatiga asos soladi. Bu davrda (Yevtidem, Demeriy, Yevkratid) mamlakatning hududi Hindistonning shimoli-g'arbga qadar kengayadi. Ayrim ilmiy farazlarga ko'ra So'g'd hududi Baqtriya tarkibida bo'lgan. Bu davrda mamlakat makazlashgan monarxiyaga aylanadi. Mil. avv. II asrning o'rtalarida (Mitridat I davrida) g'arbda Parfiyaning qudrati kuchayib, Marg'iyona bosib olingan. So'g'd ham taxminan mana shu davrlarda ajralib chiqqan bo'lsa kerak. Qo'shni davlatlar bilan olib borilgan tinimsiz urushlar mamlakat harbiy qudratining susayishiga olib kelgan. Kuchsizlanib qolgan Yunon-Baqtriya davlati mil. avv. 140/130-yillarda *sak-yuechji* qabilasining hujumi natijasida batamom inqirozga uchraydi. Mil. avv. I asrning oxirida besh guruhdan iborat *da-yueji* qabilasi (*da* – katta, buyuk) ittifoqi o'rnida Kushon podsholigi qaror topadi. Kanishka hukmronligi davrida mamlakat hududi Hindistonning shimoliga qadar kengayib, o'z qudratining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Kanishkadan keyingi hukmdorlar davrida mamlakat qudrati susayib ketadi. Bu vaziyatdan foydalangan Eron sosoniylari Baqtriya yerlarini bosib olib, III asrning ikkinchi choragida davlat boshqaruvi forslar hukmronligiga o'tgan.

Baqtriyaning antik davriga oid yodgorliklarning bir necha turi ajralib turadi. Ular maydoni jihatdan katta-kichik shaharlar,

dehqonchilik qishloqlari, alohida joylashgan saroylar va diniy inshoot – *ibodatxonalardir*.

Baqtriyaning antik davri shaharlarini tadrijiy jihatdan bir necha guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruh shaharlari mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida shakllanib, ellinlar davrida ham faoliyat yuritgan (Talashkontepa II, Jondavlattepa, Hayitobodtepa, Qal'ayi Mir). Ikkinchi guruh shaharlar Yunon-Baqtriya davrida shakllangan (Eski Termiz, Dalvarzintepa, Kampirtepa-Kofirqal'a, Keykabodshoh, Saksanoxur), uchinchi guruh shaharlar Kushonlar davrida (Zartepa, Budrach, Garovqal'a, Shaxtepa) vujudga kelib, faoliyat yuritgan.

Antik davri yunon manbalarida Baqtr, Tarmita, Pardagva, Braxmanlar shahri to'g'risida ma'lumotlar saqlangan. Xitoy manbalarida esa o'lkaning Tami va Xodzo shaharlar tilga olingan. Tarmita (Tami) Ko'hna Termiz yodgorligi o'rnida faoliyat yuritgan. Sh.Pidayevning fikriga ko'ra Ko'hna Termiz o'rnida faoliyat yuritgan qadimgi manzilgoh ahamoniylar davrida shakllangan. Bu davrga oid shahar alomatlari (mudofaa devori, saroy yoki ibodatxona) hozircha aniqlanmagan. Bu davrda dastlabki aholi manzili vujudga kelib, Yunon-Baqtriya davrida o'lkaning yirik shahar markaziga aylanadi. Antik davri davomida shahar har tomonlama rivojlanib, maydoni kengaygan.

Sho'rchi tumani hududida joylashgan Dalvarzintepa Shimoliy Baqtriyaning antik davriga oid yirik manzilgohi. Dalvarzintepa aylana shaklli ark (3,2 ga), to'g'ri to'rtburchak shahriston (maydoni 32,5 ga) va shahar atrofi qismlaridan tashkil topgan.

Dalvarzintepa manzilgoh mil. avv. III asrning o'rtalarida shakllangan. Yunon-Baqtriya podsholigi davrida manzilgohning dastlabki shakllangan joyida mudofaa devori bilan muhofaza qilingan ark paydo bo'ladi. Kushon davlati hukmdorlari I–III asrlarda shahar arkining mudofaasiga e'tiborni kuchaytirib, ikki qator devor bilan mustahkamlaydi.

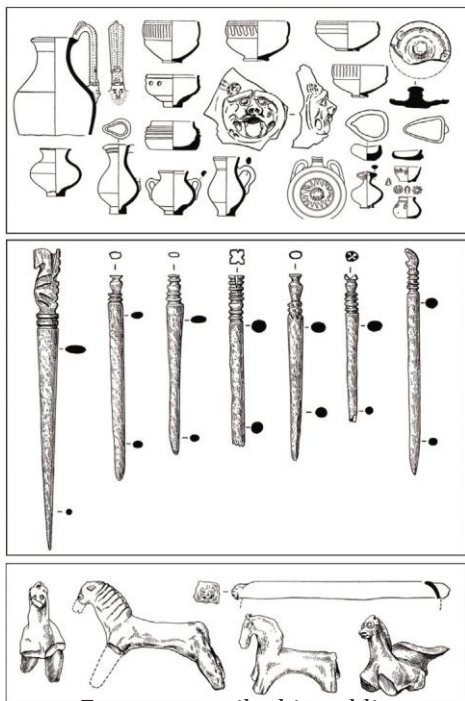
Kushonlar davrida shahriston qismi ham alohida mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Shahristonning barcha joyi o'zlashtirilib, shahar atrofi qismi ham paydo bo'ladi. Shahristonda aholi yashaydigan mahallalar, xususan, kulollar mahallasi, ishlab chiqarish inshootlari, buddaviylik dini ibodatxonasi o'rganilgan.

Shahristonda aholining turli tabaqa vakillariga tegishli uy-joy imoratlar o'rganilgan. Ular oddiy shaharlikning sodda uyidan tortib, davlatmand va zodagon tabaqasi vakillarining mahobatli va shinam uy-joylarni tashkil qilgan. Mahobatli uylarning ichki devori boy rang-tasvir va o'yma ganchli naqshlar bilan bezatilgan.

Dalvarzintepa manzilgohi xitoy manbalarda qayd etilgan *Xodzo* shahri bilan qiyoslanadi. Mutaxassislar Kushon davlatining davlatining birinchi poytaxti Dalvarzintepa manzilgohi o'rnida faoliyat yuritganligini ta'kidlaydilar. Dalvarzintepa o'rnidagi shahar III asrning ikkinchi yarmigacha faoliyat yuritib, inqirozga uchragandan so'ng tashlandiq holga kelib qoladi.

Kushonlar davrining yirik shahar markazlaridan biri Zartepa manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Umumiy maydoni 17 ga dan iborat ko'hna shahar ilgari loyihalashtirilgan aniq reja bo'yicha qurilgan. Shaharning atrofi mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan, yarim aylana burjlar bilan kuchaytirilgan. Ko'hna shaharda uy-joylar, saroy majmuasi va budda ibodatxonasi joylashgan.

Tojikiston Respublikasi hududida ham Baqtriyaning antik davriga oid bir nechta qadimgi shahar xarobalari saqlanib qolgan. Keykobodshoh manzilgohi qadimgi shaharlardan birining o'rnini hisoblanadi. Shahar ellin qurilish usulida qurilib,

Zartepa manzilgohi moddiy topilmalari majmuasi

mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan. Shaharga Yunon-Baqtriya podsholigi davrida asos solingan.

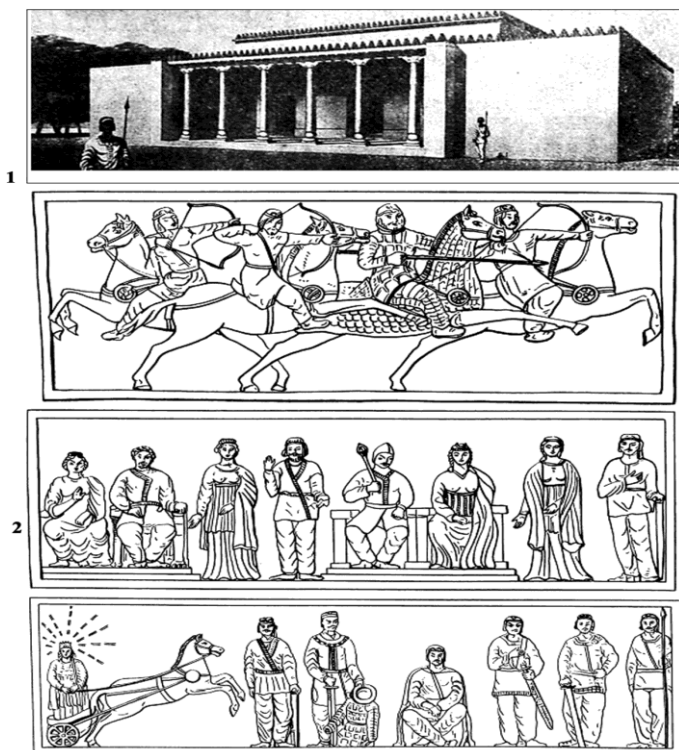
Kushon imperiyasi davrida mamlakatning harbiy va iqtisodiy qudrati kuchaygan davrida shaharlar rivojlanib, ularning soni yanada ko'payadi. Bu davrda Baqtriya hududida yigirmadan ortiq katta-kichik shahar markazlari faoliyat yuritgan. Shaharlarning rivojlanishi mamlakatda hukm surgan siyosiy barqarorlik va Buyuk Ipak yo'lida savdo va madaniyaloqalarning rivojlanishi muhim o'rin tutgan.

Denov tumani hududida joylashgan Xolchayon yodgorligidan kushon davri hukmdorlarining qarorgohi ochilgan. Saroy sharq qaratib qurilgan bo'lib, old ayvon orqali ichki xonalarga kirilgan. Saroyning asosiy zali va xonalarining devoriga har xil rang bo'yoqlar bilan turli mazmunli suratlar chizilgan. Ayrim xonalari ganch suvoq qilingan.

Mirzaqultepa (Termiz), Oqqo'g'on (Sherobod) va Sho'rtepa (Angor) yodgorliklari Kushon davri deqonchilik qishloqlari manzarasini tiklashda muhim o'rin tutadi. Qishloqlarda o'rin olgan uy-joy imoratlari ma'lum reja bo'yicha tartib bilan qurilgan. Uy-joylar aholining jamiyatda tutgan o'rni va iqtisodiy holati ko'ra barpo etilgan.

Baqtriyaning antik davri yodgorliklari orasida diniy inshootlar muhim o'rin egallaydi. Bu yerda otashparastlik, buddaviylik ibodatxonalaridan tashqari mahalliy ma'budlar sharafiga barpo etilgan ibodatxonalar ham mavjud.

Termizdan g'arbda Qoratepa ibodatxonasi joylashgan. Ibodatxona buddizm vatani qurilish an'anasiga ko'ra mahalliy qurilish usulida barpo qilingan. Ibodatxonani vatanidagi kabi g'orsifat shaklini aks ettirish maqsadida yer osti qismi barpo qilingan. To'rtburchak hovlida joylashgan ayrim xonalarining pastida yerto'lar mavjud. Unda ibodat, yashash va xo'jalik qismlari ajralib turadi.

Xolchayon. 1. Saroyning tiklangan holati. 2. Devoriy suratlar

Ibodatxonaning ichki qismi devorlarini budda, bodxisatva haykallari va buddaviylik diniy mafkurasi mavzusida chizilgan rang-tasvirlar, budda hayotidan lavhalar bezab turgan. Ibodatxona hovlisida budda haykali va stupa o'rin olgan. Asosi to'g'ri to'rtburchak shakldagi stupa bir necha metr balandga ko'tarilgan. Ustiga silindrsimon inshoot solinib, uning tepasiga gumbaz shaklida tug' o'rnatilgan va toshdan soyabon biriktirilgan. Antik davrining boshqa bir buddaviylik ibodatxonasi Qoratepaning shimoli-sharqiy qismida joylashgan Fayoztepa

yodgorligida aniqlangan. Fayoztepa buddizm dinining *vixara* turidagi ibodatxonasi bo'lib, u diniy marosimlar o'tkazish joyi, monastr va xo'jalik qismlaridan tashkil topgan.

Baqtriya aholisi orasida asosan zardushtiylik diniga e'tiqod qilish odati ustun bo'lgan. Zardushtiylik dini doirasida *mitra* (quyosh ma'budi), *max* (oy ma'budi), *vado* (shamol ma'budi), *atsho* (olov ma'budi), *ardoxsho* (hosildorlik ma'budi), *nana* va *vaxsh* ma'budlariga sig'inish odatlari ham mavjud bo'lgan.

Selevkiylar va Yunon-Baqtriya podsholigi davrida hukmron doira vakillari orasida ellin ma'budlariga sig'inish odati hukmron bo'lgan. Kushonlar davrida buddizm dini kuchaya boshlaydi. Ayniqsa, Kanishka hukmronligi davrida buddizm davlat dini sifatida qabul qilgandan keyin mamlakat hududida uning mavqeyi kuchaygan.

Baqtriyaga buddaviylik dini mil. avv. I asrda, ehtimol milodning boshida kirib kelgan. Keyinchalik O'rta Osiyoning ayrim yerlariga va Sharqiy Turkistonga tarqaladi. Shimoliy Baqtriyadagi Qoratepa ibodatxonasi, Fayoztepa monostiri, Zurmala va Ayritom stupalari, Dalvarzintepa va Zartepa ko'hna shaharlarida joylashgan ibodatxona buddizmning muhim diniy inshootlaridir.

Taxti Sangin yodgorligidan mahalliy Oxsho ma'budiga bag'ishlab barpo etilgan ibodatxonaning o'rni ochilgan. Termiz yaqinidagi. Kushon imperiyasi hukmdori Kanishka mamlakatda buddaviylikni davlat dini sifatida qabul qiladi. Lekin hukmdor imperiya tarkibidagi xalqlarning mahalliy diniy e'tiqodiga cheklov joriy qilmagan. Baqtriyaning antik davri aholisi turli xil dinlarga e'tiqod qilib, diniy e'tiqod erkinligi tamoyilga amal qilgan.

Qadimgi Baqtriya aholisi sug'orma dehqonchilik, chorvachilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan. Tog' va tog' oldi hududida chorvachilik va lalmi dehqonchiligi rivojlangan. Hunarmandchilikda kulolchilik, metalga, toshga ishlov berish, zargarlik, duradgorlik, ko'ncilik, to'qimachilik, gilamdo'zlik kabi turlari faoliyat yuritgan.

Qadimgi Baqtriya podsholigi tashkil topgandan boshlab tanga pullar zarb boshlangan. Dastlabki tangalar kumushdan so'qilgan. Kushon hukmdorlari davrida tanga pullar misdan tashqari oltindan

so'qila boshlanadi. Kanishka davrida pul islohati o'tkaziladi. Bu davrda tanga pullarning to'rt xil o'lchami mavjud bo'lgan.

Baqtriya. Haykaltaroshlik namunalari

Sopol buyumlari tez aylantiriladigan charxda yasalgan. Antik davrining dastlabki bosqichida ahamoniylar davridagi kulolchilik an'analari davom etadi. Ellin davrida kulolchilik ishlab chiqarish texnologiyasi keskin o'zgarib, yanada takomillashadi. Ellin davri kulolchiligi sopollari yaxshi tindirilgan loydan yasalgan. Sopol buyumlariga obdon ishlov berilib, sirtiga oq va sariq rangli angob surtilgan.

Baqtriyaning antik davri tasviriy san'ati o'zining xilma-xilligi va mazmunan boyligi bilan ajralib turadi. San'atning haykaltaroshlik, rang-tasvir, zargarlik turlari rivojlangan. Kichik haykalchalar Yunon-Baqtriya davrida uchramaydi. Antik davrining ilk bosqichida ayol haykalchalari, keyinchalik ma'budalar aks ettirilgan haykalchalar tarqaladi. Ayol tasvirlangan haykalchalarda mahalliy aholining diniy e'tiqod tushunchasi bilan bog'liq qarashlar aks etgan.

Kushon davrida erkaklar, otliq va ot tasvirlangan haykalchalar yasalgan. Ular o'zida zodagonlar, ko'chmanchilar hayoti va ularning diniy va dunyoviy qarashlari hamda buddaviylik diniy mafkurasi aks ettirgan.

Rang-tasvir san'ati namunalari Dalvarzintepa, Xolchayon va Qoratepa manzilgohlaridagi uy-joy, saroy va ibodatxona devorlariga chizilgan suratlarda o'z aksini topgan. Dalvarzintepa uylarining devoriga naqshlar chizilgan. Xolchayonning devorlardan birida shoh va uning oila a'zolari hamda saroy ahilining tasviri chizilgan. Bundan tashqari kamon bilan qurollangan bir necha otliq va Afina, Gerakl va Nika kabi yunon xudolarining ko'chmanchilarga xos shaklda berilgan tasviri ham mavjud.

Baqtriyaning antik davri zargarlik namunalari "Amudaryo xazinasini", Dalvarzintepadan topilgan xazina, Bishkent vohasi qabrlari, Janubiy Afg'onistonning Tillatepa yodgorligi qabrlaridan topilgan turli zeb-ziynat buyumlarida o'z aksini topgan. Ushbu topilmalarda mahalliy, ellin va hind madaniyatlarining uyg'unligi namoyon bo'ladi. Baqtriyada ahamoniylar davridan oromiy yozuvidan, antik davrida baqtr-yunon, braxmi, kxaroshti yozuvidan foydalanilgan. Mahalliy til baqtr tili hisoblanib, diniy markazlarda hind tilining mavqeyi ustun bo'lgan.

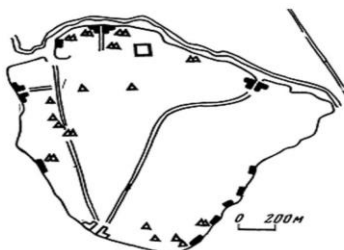
Baqtriya antik davrining yirik madaniy markazlaridan biri bo'lib, o'lkaga turli xalqlarning kirib kelishi natijasida o'ziga xos madaniyat shakllanadi. Baqtriyada mahalliy, ellin, budda va ko'chmanchilar madaniyati an'analari uyg'unligida o'ziga xos antik davri madaniyati vujudga kelgan.

So'g'diyona. Antik davrida So'g'diyonaning hududiy chegarasi ancha kengayib, Zarafshon vohasi yerlari to'liq o'zlashtiriladi. O'lka hududida joylashgan antik dariga oid manzilgohlar bir necha turga ajratilgan. Ular katta-kichik shaharlar, o'troq dehqonchilik qishloqlari va diniy inshootlardan iborat. Ko'hna shahar xarobalari antik davri to'g'risida ko'proq va aniq ma'lumotlar beradi.

So'g'dning antik davri shaharlarining bir qismi ilk temir davridagi o'rnida (Afrosiyob, Yerqo'rg'on, Ko'ktepa, Uzunqir-Podayotoq-Sangirtepa) faoliyat yuritgan bo'lsa, boshqa birlari (Qalayi Zaxaki Maron, Kitob shahridagi Qalandartepa yodgorligi, Talli Barzu, Buxoro va boshqalar) antik davrida shakllangan.

1

2

3

1. Afrosiyobning zamonaviy ko'rinishi 2. Afrosiyob rejasi

3. Qadimgi shahar ko'rinishi (Afrosiyob tiklangan)

Antik davrida Afrosiyobning maydoni kengayib, o'lkaning yirik markaziga aylanadi. Ma'lumki, yunonlarga qadar Marokand shahri *Smarakansa* nomi bilan yuritilgan. Yunonlar Smarakansani o'zlarining tilga moslab Marakanda shaklida talaffuz qilishidan kelib chiqqan, bo'lsa kerak.

O'rta Osiyo hududi yunonlar tomonidan bosib olingandan so'ng Shimoliy Parfiya va Baqtriyadagi kabi So'g'dda ellin madaniyatining ta'siri kuchayadi. Ayniqsa, bu jarayon shahar qurilishida ko'proq namoyon bo'ladi.

Yunon qo'shinlarining dastlabki yurishida Afrosiyobni osonlik bilan qo'lga kiritgan bo'lsa-da, yunon qo'shinlarining Sptamen

boshchiligidagi mahalliy aholi bilan to'qnashuvda shahar imoratlariga talafot yetgan bo'lishi mumkin. Mudofaa devorining ma'lum qismida yunon qurilish rejasi bo'yicha qayta qurish va ta'mirlash ishlari olib borilganligi arxeologik jihatdan aniqlangan.

Shaharning arki (may. 0,5 *ga*) manzilgohning shimoliy chekkasida, qadimgi o'rnida faoliyat yuritadi. Bu qismi ham o'z navbatida alohida mudofaa devori bilan muhofazalangan bo'lib, uning kirish darvozasining ikki tomoni cho'ziq shaklli burjlar bilan kuchaytirilgan. Ark ichkarisida hukmdor saroyi va boshqa mahobatli imoratlar o'rin olgan.

Shahar maxsus sopol quvurlari orqali suv bilan ta'minlangan. Bu paytda shahar antik davri mualliflari yozma manba ma'lumotida qayd etilgan 219 *ga* maydoni to'liq shakllanib, O'rta Osiyoning yirik madaniy va savdo-iqtisodiy markaziga aylanadi. Antik davrining oxiridan boshlab so'g'dlik savdogarlarning ko'pchiligi sharqdagi savdo manzillariga ko'chib ketishi natijasida shaharda aholi kamayib, hayot susayib qolishiga olib kelgan.

Samarqandning antik davri yirik shahar markazlaridan biri hisoblangan Ko'ktepa ellin davrida ham faoliyat yuritib, unda katta qurilish ishlari olib boriladi. Ellin davrida ark qismida bir nechta xonani o'zda jamlagan minorasifat imorat barpo etiladi. Bu davrda ichki tomonidan ikki qator muhofaza devori qurilib, shaharning mudofaa qudrati kuchaytiriladi.

Boshqa bir shahar Qo'rg'ontepa yodgorligi o'rnida bo'lgan. Shahar ark, shahriston va shahar atrofi qismlaridan iborat. Ark ning mudofaa devori paxsadan ko'tarilgan. Shaharda uy-joylar, olov ibodatxonasi joylashgan.

Buxoroda antik davri arxeologiya So'g'dning boshqa hududlariga nisbatan yaxshi o'rganilmagan. O'tgan asrning oxirida antik davri oid bir nechta qal'alar o'rganiladi. Buxoroning g'arbiy qismida mil. avv. VI asrda shakllangan Boshtepa, Oyotqepa I, II kabi bir nechta muhofaza devori bilan o'rab olingan qal'alar joylashgan. Ularda mudofaa burjlari va shinaklar uchramaydi. Qadimgi mudofaa devorlarning qoldiqlari Buxoro arki, Poykent manzilgohining ark qismida, Varaxshadan sharqda joylashgan O'rtatepada manzilgohlarida aniqlangan.

Buxoro vohasida antik davri madaniyatining shakllanishida So'g'dning ta'siriga nisbatan Xorazmning ta'siri yuqori bo'lgan. Keyingi bosqichda Markaziy So'g'ning madaniy ta'siri kuchayib boradi.

Janubiy So'g'd ilk temir davridagi kabi Kesh va Naxshab vohalaridan tashkil topgan. Kesh vohasi kichik daryo vohalaridan tashkil topgan sharqiy qismida va Naxshab vohasi esa daryo o'zaning pasaygan o'rta oqimi hududidan iborat tekislikda joylashgan. Ular moddiy madaniyat va xo'jalik xususiyatlariga ko'ra umumiy va o'ziga xos tomonlariga ega.

Antik davri yunon-rim manbalarida keltirilgan Nautaka, Ksenippa

Qashqadaryo vohasi hududi bilan qiyoslangan. Nautaka Sharqiy Qashqadaryo, Ksenippa esa Qarshi vohasiga qiyoslangan. O'tgan asrning oxirida Afg'oniston hududidan topilgan oromiy yozuvida teriga bitilgan hujjatda *Kish* va *Nikshapiya* shaharlari to'g'risidagi ma'lumot keltirilgan. Demak, ilk o'rta asr xitoy manbalarida qayd etilgan Kesh va Naxshab toponimlari ahamoniylar davrida ham mavjud bo'lgan. Yozma manbalarda keltirilgan Nautaka va Ksenippa Kish va Nikshapiya shaharlari buysungan viloyatlarning nomi bo'lsa kerak.

Naxshabning antik davri yirik shahar markazi bo'lgan Yerqo'rg'on yodgorligi arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan. Ko'hna shahar ikki kator devor bilan muhofaza qilingan. Ichki devor 40 ga, tashqari devor 150 ga maydonni o'rab olgan. Shaharistonning shimoliy qismida alohida mudofaa devoriga ega ark (90x60 m) joylashgan. Shaharning devori burj va jangavor shinaklar bilan kuchaytirilgan.

Yerqo'rg'on mil. avv. III-IV asrlarga oid saroy majmuasi va III-IV asrlarga oid ibodatxonaning o'rni ochilgan. Ibodatxonaning toat-ibodat amallari bajariladigan mahobatli markaziy xonasi yog'och ustunlar yordamida yopilgan. Devorlarini haykalchalar va rang-tasvir lavhalari bezab turgan.

Ibodatxonadan tutatqidonlar, oyna, ilon va qurbaqa shaklli haykalchalar topilgan. Ibodatxonada olov va suv muhim o'rin egallagan. Undan topilgan moddiy ashyolar orasida ayol ma'budiga tegishli haykalchani bo'laklari topilgan. R.H.Sulaymonovning fikriga ko'ra

ibodatxona shahar va uning atrof hududidan iborat vohaga homiylik qilgan ayol ma'budi sharafiga barpo etilgan. Mazkur ibodatxona zardushtiylik diniy doirasiga kiruvchi Spenta Armaiti yoki Spandarmat (hayot ato etuvchi zamin ma'budi) va Anaxita Xaraxvati Ardisura (suv, hayot va sevgi ma'budi) ma'budlaridan biriga tegishli bo'lgan.

Qarshi shahrida Qalai Zaxoki Maron manzilgohi joylashgan. O'ziga xos me'moriy-qurilish usuliga ega manzilgohning umumiy maydoni 225 *ga*. Ko'hna shahar uch qismdan iborat bo'lib, ularning har biri alohida mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devorlarida burjlar uchramaydi.

Ma'lumki, mil. avv. II asrda qurg'oqchilik natijasida Sirdaryoning quyi oqimidagi o'zanlarida faoliyat yuritgan Chirikrabort va Babishmulla madaniyatlari inqirozga uchraydi. Aholi suv zaxirasiga ega bo'lgan yangi yerlarga ko'chishga majbur bo'lgan. R.H.Suleymanov Chirikrabort madaniyatiga oid dax qabilasining bir qismi mil. avv. II asrda Qarshi vohasiga kelib, Qalai Zoxaki Maron manzilgohiga asos solgan, deb hisoblaydi. O'zaro yaqin joylashgan Yerqo'rg'on va Qalai Zoxaki Maron o'rnida faoliyat yuritgan shaharlardan qaysi biri Janubiy So'g'dning ma'muriy markaziga bo'lganligi noma'lum.

Qashqadaryoning sharqiy qismida Kitob shahridagi Qalandartepa yodgorligi o'rnida qadimgi shahar faoliyat yuritgan. Hozirgi paytda zamonaviy qabristonga aylantirilgan yodgorlikning umumiy maydoni 40 *ga* dan ortiq. Uning arki nisbatan baland joyida 1 *ga* maydonni egallagan qismida joylashgan. Yodgorlikda qazishma ishlari olib borilmagan. Kulollar mahallasining o'rni aniqlangan. M.Y.Masson taxminiga ko'ra yodgorlik antik davriga oid qadimgi shaharning o'rni bo'lib, Afg'onistondan topilgan yozma manbada keltirilgan *Kish* shahri aynan Qalandartepa yodgorligi o'rnida faoliyat yuritgan bo'lsa kerak.

Tadqiqotchilar Keshni xitoy manbalarida keltirilgan Kanguy davlatining tarkibiga kirgan *Si-se* mulki bilan qiyoslaydi. Qashqadaryo vohasining Kushon davlati tarkibiga kirganligi to'g'risida fikr bildirgan tadqiqotchilar ham mavjud.

So'g'd o'lkasida yashagan mahalliy o'troq dehqon jamoasi vakillariga tegishli qabrlar uchramaydi. O'rganilgan qabrlar chorvador aholi vakillariga tegishli. So'dning mahalliy aholisi zardushtiylik diniga

e'tiqod qilganlar. Yerqo'rg'on yodgorligidan zardushtiylik jamoasiga tegishli daxmaning o'rni aniqlangan. Minorasifat imoratdan iborat dahmaning tepa qismida yilning sovuq kunlari mayitlarni saqlaydigan ochiq maydoncha joylashgan. Undan pastda dafn marosimini o'tkazish uchun mo'ljallangan ikkinchi maydoncha bo'lgan. Samarqanddagi Qo'rg'ontepa va Buxorodagi Setaloq yodgorligidan olov ibodatxonasi o'rganilgan. Zardushtiylik dini uchun xos bo'lgan ossuariylar o'lkaning ko'pgina yodgorliklaridan topib o'rganilgan.

So'g'dning antik davri xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik tashkil etgan. Bu davrda irrigatsiya tarmoqlari takomillashadi. Mavjud Darg'om va Bulung'ur kanallari kengaytiriladi. Buxoro vohasida ham mazkur davrga oid sug'orish inshootlari o'rganilgan. Zarafshon daryosidan bosh olgan Eski Angar kanali tadqiqotchilarning fikriga qaraganda antik davrida barpo etilgan. Chorvachilik ham xo'jalikning muhim tarmog'i hisoblangan. O'troq dehqonchilik vohalarida ko'proq qoramol boqilgan. Kichik tuyoqli mollar asosan tog' oldi hududlarida rivojlangan.

Metallurgiya taraqqiyotidan darak buradigan ma'lumotlar juda kam. Lolazor manzilgohidan metall eritish ustxonasining o'rni aniqlangan. Temir va bronzadan yasalgan mehnat qurollari, xususan, omoch so'qasi, o'roq, pichoq, kamon paykonlari boshqalar antik davriga oid barcha yodgorliklarda uchraydi. Kamon paykonlari antik davrining boshlarida bronzadan uch parrakli qilib yasalgan. Mil. avv II asrdan boshlab, temirdan yasalgan uch parrakli paykonlardan foydalanish boshlangan. Metallurgiya ishlab chiqarishi mahalliy ma'dan konlari zaxirasiga asoslangan.

Hunarmandchilik ko'pgina sohalari rivojlangan. Antik davrining ilk bosqichida kulolchiligida ahamoniylar davri an'analari qisman saqlanib qoladi. Ellin davrida kulolchilik sohasida yangi yutuqlarga erishiladi. Sopol buyumlarni asosan kulolchilik charxida va qisman qo'lda yasalgan. Bu davrda sopol buyumlarining ishlanish texnologiyasi takomillashib, ularning turi ko'payadi. Ellinizm dunyosi uchun xos bo'lgan turli buyumlar paydo bo'ladi. Megar kosalari, baliq soladigan idishlar, kraterlar (vino solinadigan idishlar), oynaxoya ko'zalari gardishlari tashqariga qayrilgan yoki T harfi shaklida qayrilgan laganlar, turli-tuman

bo'g'zi uzun va tor ko'zalar ishlab chiqariladi. Yunon kulolchiligi ta'sirida mahalliy kulolchilik takomillashib, o'zgarib boradi. Silindrakonus shaklli nafis qadahlar yasala boshlaydi. Sopol buyumlarining sirti angobda nafis qilib jilo berilan. Qozon va tavalari qo'lda yasalgan.

To'qimachilik va ko'nchilik hunarmandchilikning muhim tarmog'i hisoblangan. Junga ishlov berish, paxta va shoyidan gazlamalar to'qish to'qimachilikning muhim tarmoqlari hisoblangan. Manzilgohlardan topilgan turli xil toshdan yasalgan urchuqboshlarning ko'plab nusxasi to'qimachilikning rivojidan darak beradi.

So'g'dning antik davri tasviriy san'ati Afrosiyob, Yerqo'rg'on va boshqa yodgorliklardan topilgan moddiy ashyolarda o'z aksini topgan. Samarqand So'g'dning antik davri san'at terrakotik haykalchalarda aks etgan. Haykalchalar asosan ma'buda tasviridan iborat. Hosildorlik ma'budalari qo'llarida ho'l meva, gul yoki o'simlik ushlab turgan holatda aks ettirilgan. Qisman erkak va ayollarning musiqa asbobi bilan tasvirlangan haykalchalari ham uchraydi. Yerqo'rg'ondan topilgan haykalchalar dunyoviy va diniy mazmun kasb etadi. Antik davrining ilk bosqichiga oid kam sonli erkak va ayol tasvirlangan haykalchalar o' davrining real hayotni aks ettirgan. Antik davrining rivojlangan bosqichda haykalchalar soni ko'payadi. Milodning I-II asrlariga erkak, ayol, hayvon, otliq, afsonaviy mavjudot va qisman ma'buda aks ettirilgan haykalchalar yasalgan. Ular yasalishiga ko'ra o'zida mahalliy va ellin madaniyati an'alarini aks ettirgan. III-IV asrlarda haykalchalar soni yanada ko'payib, mahalliy ma'budalarning turli holatda tasvirlangan haykalchalar keng tarqaladi.

Yerqo'rg'on yodgorligidan topilgan qurbaning agat toshidan yasalgan kichkina shakli, bronzadan quyilgan ilon shakli, oltindan yasalgan tipratikan taqinchoq, bronza oynalar loydan yasalgan haykalchalar so'g'dlik aholining boy moddiy madaniyatidan darak beradi.

Qadimgi So'g'dning antik davri alohida hududlari madaniyati o'ziga xos jihatlari bilan bir-birida farq qilgan. So'g'd madaniyati mahalliy madaniyat an'analari negizida, ellin madaniyatining ta'siri rivojlanadi. Milodning arafasidan boshlab ko'chmanchilar madaniyati ta'siri kuchayib boradi.

Ustrushona. Ustrushona tarixiga oid ma'lumot yunon-rim manbalarida Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoning sharqiy yerlariga qilgan yurishida Yaksart (Sirdaryo) bo'yida joylashgan Kiropol shahrini vayron qilib, uning o'rnida Aleksandriya Esxata qal'asini barpo qilganligi to'g'risida ma'lumot saqlangan, xolos.

O'lkaning antik davriga oid Ko'hna Xo'jand, O'ratepa (Mug'tepa), Munchoqtepa, Shirin va Qaliyatepa manzilgohlari o'rganilgan. Ko'hna Xo'jand shahrida arxaik davridagi o'rnida hayot davom etgan. Antik davri madaniy qatlami zamonaviy qurilish imoratlari tagida qolib ketgan. Shaharning mazkur davr tuzilishi aniqlanmagan.

Ustrushona shaharlaridan biri Shirin manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Umumiy maydoni 10 *ga* dan iborat manzilgoh mil. avv. IV asrda shakllanib, milodning boshida o'lkaning yirik shahar markazlaridan biriga aylanadi. Boshqa bir shahar Mug' (O'ratepa) manzilgohida taxminan mana shu davrda shakllangan.

Sirdaryo bo'yida joylashgan antik davriga oid Munchoqtepa manzilgohi yaxshi saqlangan. Manzilgohning tarhi to'g'ri to'rtburchak shaklda bolib, daryo suvi muntazam yuvib, uning maydon qisqarib ketgan. Umumiy maydoni 4 *ga* dan iborat bo'lgan qo'hna shaharning qal'asi shimoli-sharqiy tomonidagi nisbatan baland qismidagi 70x40 *m* maydonda joylashgan. Manzilgoh xom g'ishtda terilgan mudofaa devori bilan muhofaza qilingan. Munchoqtepa ko'rinishdan Ustrushonaning dasht hududi chegarasidagi tayanch qal'asi hisoblanib, harbiy istehkom vazifasini bajargan.

Jizzax shahrining sharqiy chekkasida umumiy maydoni 30 *ga* dan ortiq joyni egallagan Qaliyatepa manzilgohi ark, shahriston va rabot qismlaridan tashkil topgan. Manzilgoh mil. avv. III/II asrda shakllanib, Jizzax shahrining qadimgi o'rni hisoblanadi. Shuningdek, o'lkadagi Zomin shahrining qadimgi o'rni ham mil. avv. II/I shakllanib keyingi davrlarda rivojlangan. O'lkada boshqa shaharchalar, qadimgi istehkom-qal'alar, dehqonchilik qishloqlarining ham o'rni saqlanib qolgan.

Ustrushonaning shimoliy qismida qadimgi ko'chmanchi chorvador qabilasining dafn inshootlari joylashgan. Ulardan Munchoqtepa va Shirinsoydagi qadimgi mozorlarda yorma va lahat qabrlar o'rganilgan. Qabrlarda ko'proq yakka mayitlar ko'milgan.

Ko'p mayit ko'milgan qabrlar ham mavjud. Ustrushonaning o'troq aholisi orasida otashparastlik dini tarqalib, marhumlarning suyagi ostodonlarda dafn qilingan.

Ustrushona xo'jaligining asosini dehqonchilik tashkil etgan. Bu davrda sug'orish tizimi takomillashib, yangi yerlar o'zlashtiriladi. Ekin dalalari kichik daryolardan bosh olgan ariqlarda sug'orilgan. Voha atrofidagi dashtlarda chorvador qabilalar yashagan. Chorvachilikda qo'y, echki va qoramol boqilgan.

Hunarmandchilikning kulolchilik, metallarga ishlov berish, zargarlik va boshqa turlari rivojlangan. Munchoqtepa manzilgohidan to'g'ri to'rt burchak shakldagi xumdonning o'rni ochib o'rganilgan. Metall quyish uchun mo'ljallangan tosh qolip topilgan. Qabrlardan temirdan yasalgan pichoq, qilich, yorg'uchoq, sopol urchuqbosh, qayroqtoshlar topilgan.

Ustrushona Buyuk Ipak yo'li bo'yida joylashgan sababli savdo munosabatlari yaxshi rivojlangan. Milodning birinchi asriga oid Xitoy va Rim tangalari, chig'anoqlar, marjon munchoqlar, bronzadan yasalgan buyumlar topilgan. Ular o'lkaning xalqaro savdoda faol ishtirok etganligidan guvohlik beradi. Sopol buyumlar qo'lda va kulolchilik charxida yasalgan. Qo'lda yasalgan sopol buyumlari qabrlardan topilib, ular chorvador aholiga tegishli bo'lgan.

Ustrushonaning antik davri jamiyati o'ziga xos taraqqiyoti bilan boshqa o'lkalardan farq qiladi. O'lkaning arxaik va antik davrlari madaniyati o'rtasidagi bog'liqlikni yetarli arxeologiya ma'lumotlari bo'lmaganligi sababli aniq ochib berish imkoniyati mavjud emas.

Choch-Iloq. Choch va Iloq Chirchiq va Ohangaron vohalarini egallagan qadimgi o'lka. Choch tarixiga oid dastlabki ma'lumotlar qadimgi yunon manbalarida keltirilgan. Yunon muallifi Strobosning "Geografiya" asarida mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida Yaksart (Sirdaryo) orti yerlarida yashagan jangavor sak qabilalari to'g'risida ma'lumot saqlangan. Boshqa bir yunon muallifi Pleney asari orqali bizgacha yetib kelgan ma'lumotga qaraganda selevkiylar sarkardasi Demodam Yaksart ortiga yurish qilib, qal'a-shahar barpo etgan. Bu voqea mil. avv. IV asr oxiri III asr boshlarida sodir bo'lgan.

Vohaning keyingi davr tarixiga oid ma'lumotlar Xitoy manbalarida uchraydi. Unda *Yuni* mulki (Toshkent vohasi) Kanguy davlati tarkibiga kirganligi to'g'risida ma'lumotda keltirilgan. Boshqa bir xitoy manbasida *Shi, Chjesi (Chjesi)* toponimlari berilgan. Tadqiqotchi Y.F.Buryakovning fikriga ko'ra Xitoy ieroglifida *shi* atamasi tosh ma'nosini bildirib, feruza toshiga nisbatan ishlatilgan. Xitoyliklarda feruza toshi g'alaba ramzi sifatida qadrlangan. Vohaning Qurama tog'ida feruza qazib olingan bir nechta konlar aniqlangan.

Toshkent vohasida antik davrining ilk bosqichida *burgulik-sak* madaniyati faoliyat yuritgan. Zamonaviy tadqiqotchilar fors manbalarida qayd etilgan *Saka tigraxaudalar* yashagan hudud doirasiga Toshkent vohasini ham kiradilar. Mil. avv. III asrda boshida ellin madaniyatiga xos shahar vujudga kelgan. Undan keyin Sirdaryoning quyi oqimidan Jeteasar madaniyatiga oid aholi ko'chib kelib joylashadi. Natijada burgulik, ellin va jeteasar an'analari negizida mahalliy Qovunchi madaniyati shakllanadi.

Vohaning antik davri tarixini asosli moddiy manbalar yetarli bo'lmasa-da arxeologik jihatdan quyidagi davrlarga ajratish mumkin: Sak davri (mil. avv. VI–IV asr), ellin yoki Qanqa davri (mil. avv. III–II asr), Qovunchi I (mil. avv. II asrning oxiri – milodiy I asr) Qovunchi II (II asr – IV asrning boshi).

Selevkiylar qurgan qal'a-shahar Oqqo'rg'on tumani hududida joylashgan Qanqa manzilgohiga to'g'ri keladi. Qanqa manzilgohi (Shahriston I) dastlabki 6,5 ga joyda bosqichda ilgaridan rejalashtirilgan loyihaga asosan, to'g'ri to'rtburchak shaklida barpo qilingan. Uning shimoli-g'arbiy chekkasida ark joylashgan. Manzilgoh kvadrat g'ishtdan terilgan ikki qator mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devorlarning o'rtasida yo'lakcha – *galereya* joylashgan. Mudofaa devori to'g'ri to'rtburchak shaklidagi burjlar va jangavor shinaklar bilan kuchaytirilgan. Devor bilan xandak o'rtasida "*berma*" yoki "*proteyizm*" qoldirilgan. Qanqaning birinchi shahristoni qurilishi ellin shaharsozlik usulida qurilgan. Y.Buryakov Demodam barpo qilgan qal'a aynan Qanqa o'rnida faoliyat yuritgan, deb hisoblaydi.

Qovunchi madaniyatining ilk bosqichida o'troq manzilgohlari shakllanib, mil avv. II asrdan o'lkada shaharsozlik taraqqiyotining

ikkinchi bosqichi boshlanadi. Qovunchitepa, Kindiktepa, Shoshtepa va boshqa shaharlar shakllanadi.

Qanqa manzilgohi mil. avv. II–I asrlarga kelib, Kangyuylar davlatining ma'muriy markaziga aylangandan so'ng shahar maydoni xiyla kengayib, umumiy maydoni 150 *ga* yetadi. Shahar antik davrida o'lkaning savdo-ishlab chiqarish va madaniyat markaziga aylanadi. Xitoy manbalarida *Shi* shahri mudofaa devorining uzunligi 10 *li* (4-5 *km*) masofaga cho'zilganligi keltirilib taxminan Qanqaning uchinchi shahristoni chegarasiga to'g'ri keladi.

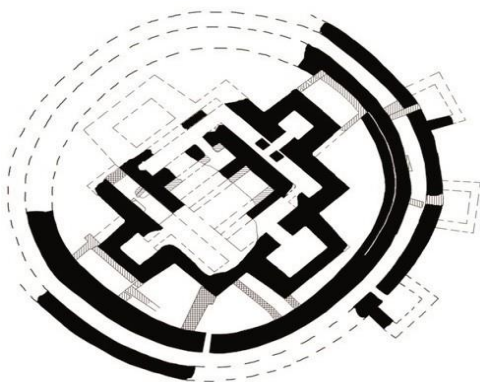
Qanqa manzilgohi (antik davri)

Antik davriga oid Shohruxiya, Kavardan, Xonobodtepa, Quloqchin-tepa, Mingo'rik va boshqa o'ndan ortiq yodgorliklar o'rnida qadimgi shaharlar faoliyat yuritib, o'lkada urbanizatsiya jarayoni chuqurlashdi.

Shoshtepa manzilgohida atrofi ikki qator devor bilan o'rab olingan xochsimon qurilish majmuasi ochilgan. Bu majmuaning qurilish usuli Toshkent vohasi uchun xos emas. Arxeolog olimi M.I.Filanovichning fikricha Shoshtepa me'moriy majmuasi Jetiasar madaniyati qurilishiga o'xshaydi. Olimaning fikriga ko'ra, Toshkent shahrining eng qadimgi o'rni mana shu manzilgoh o'rnida shakllangan. Imorat esa ibodatxona vazifasini bajargan.

Qovunchi madaniyatining keyingi bosqichida Mingo'rik yodgorligi o'rnida aholi manzilgohi shakllanib, shahar markaziga aylanadi. Umumiy maydoni 35 ga dan iborat mudofaa devoriga ega manzilgoh ark va shahriston qismlaridan tashkil topgan. Arkda saroy, harbiy zaxira ombori va boshqa imoratlarning o'rni ochib o'rganilgan. Imoratlarning devorlari turli mazmundagi rang-tasvir namunalari bilan bezatilgan.

Toshkent vohasining tog' oldi hududlarida va dehqonchilik vohalarining atrofida chorvachilik bilan hayot kechirgan aholi yashagan. Ularning madaniyati xo'jaligiga oid moddiy manbalar dafn inshootlarida o'z aksini topgan.

Shoshtepa manzilgohi tarhi

Qovunchi I dafn inshootlari o'ra, yorma va qabr-qo'rg'onlardan iborat. Qabr-qo'rg'onlarning ustiga tuproq, qisman tosh uyulgan. Ularga ko'ndalang, qisman uzunasiga joylashgan dromos orqali kirilgan. Qabrlarda yakka va ko'pchilik marhumlar dafn qilinib, ularga sopol idishlar, menat qurollari, zeb-ziynat va boshqa buyumlari qo'shib ko'milgan.

Qovunchi I bosqichiga oid sopollar qo'lda yasalgan. Burguluk madaniyati sopollaridan tagi tekisligi bilan farq qilgan. Sopollarning sirtiga oqish rangli angob surtilgan. Ularning sirti jigarrang yoki qorajigar rangli oqib turgan chiziqlar bilan bezatilgan. Ayrim sopollarning tutquchida qo'yning boshi jonli tasvirlangan. Qovunchi II bosqichiga oid sopollar sekin aylantiriladigan kulolchilik charxida yasalgan. Bu davrda sopol buyumlarning turi ko'payadi. Ayrim sopollar tutquchidagi qo'y tasviri shartli ravishda berilgan.

Qovunchi I bosqichida vohada metallurgiya ishlab chiqarishi rivojlangan. Qanqa manzilgohining arki va shahristonida metall eritish

o'choqlari, metaldan yasalgan uy-ro'zg'or anjomlari, qurol-yarog'lar va boshqa buyumlar topilgan. Ular temirdan yasalgan bir tig'li pichoqlar, uch qirrali katta va kachik kamon paykonlari, omochdan iborat.

Umuman Toshkent vohasida mahalliy burgulik va sak madaniyati va chetdan kirib kelgan ellin, jeteasar madaniyatlarining aralashishi natijasida o'ziga xos antik davri Qovunchi madaniyati shakllanadi.

Farg'ona vodiysi. Farg'ona tarixiga oid fors va yunon-rim yozma manbalarida jo'yali ma'lumotlar mavjud emas. Gerodotning "Tarix" asarida keltirilgan *parikaniylarni* ayrim tadqiqotchi olimlar Farg'ona vodiysi hududi yashagan, deb hisoblasa, boshqalar inkor qilgan. Tarix sahifalarida Farg'ona to'g'risidagi aniq ma'lumotlar mil. avv. II asrdan boshlab Xitoy manbalarida uchrab boshlaydi. Xitoylik sayyoh Chjan Syanning mil. avv. 138-yilda g'arbiy o'lkalarga qilgan safari tafsilotlari bilan bog'liq. Antik davri Xitoy yozma manbalarida (*Shitszi, Xanshu*), **Davan (Da-yuan)** davlati to'g'risida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

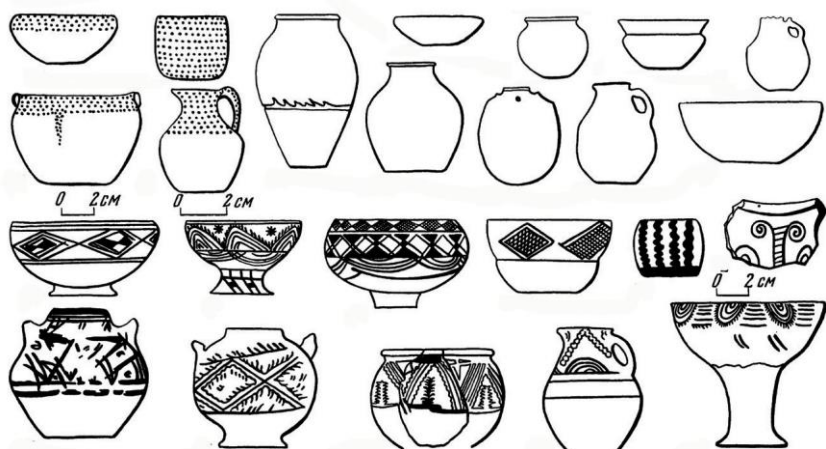
Sima Syanning "*Shitszi*" asarida keltirgan ma'lumotlarga qaraganda Davanda yashagan aholi o'troq hayot kechirib, guruch, bug'doy musallasbop uzum navini yetishtirgan. Afsonaviy uchar otlari – *arg'amaqlar* to'g'risida ma'lumot keltirilgan. Shuningdek, manbada o'lkada 70 dan ortiq katta-kichik shaharlar, xususan *Ershi* va *Yuchen* shaharlari tilga olingan.

Antik davriga oid yodgorliklar majmuasini Y.A.Zadneprovskiy Sho'rabashat (mil. avv. IV–I asrlar–*Sho'rabashat va Qoratepa bosqichlar*) va Marhamat (I–IV asrlar *Xo'jambog' va Marhamat bosqichlari*) davrlariga ajratadi. N.G.Gorbunova Farg'on vodiysining Eylaton madaniyati o'rnida vujudga kelgan yodgorliklarini *Ko'gay-Qorabuloq* madaniyati (mil. avv. II–VII asrlar) nomi bilan yuritgan. Ko'gay yodgorligi o'troq dehqon jamoasi yodgorligi, Qorabuloq esa chorvadorlarga oid qabr-qo'rg'ondan iborat bo'lib, o'troq dehqon jamosi aholisi bilan tog'oldi hududda yashagan chorvador qabilalar o'zaro aloqada bo'lgan. Ko'gay-Qorabuloq madaniyatining dastlabki ikki bosqichi (ilk – mil. avv. III–I, ikkinchi bosqichi I–IV) antik davriga oid.

Farg'ona vodiysining antik dari o'troq dehqonchilik manzilgohlari alohida mikrovohalar: Yassi, Qoradaryo, Qorsuv, Sirdaryoning

yuqori oqimi hududida tarqalgan. Yodgorliklar katta-kichik shahar va qishloq xarobalaridan iborat. Bu davrga oid 20 *ga* yaqin katta-kichik shahar turidagi manzilgohlar aniqlangan.

Shurabashat davri manzilgohlarining ko'pchiligi Farg'ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan. Farg'onaning sharqida, Yassi daryosi bo'yida joylashgan Shurabashat manzilgohi antik davriga oid eng yirik manzilgoh hisoblanadi. Umumiy maydoni 70 *ga* keladigan ko'hna shahar xarobasi daryodan tashqari uch tomoni mudofaa devor bilan o'rab olingan. Devor burjlar bilan kuchaytirilgan. Manzilgohning sharqida joylashgan ark qismi ham alohida mudofaa devoriga ega. Shahriston zichlangan tuproq – *val* devor o'rab olgan. Devorning sirtiga xom g'isht terilgan. Arkning mudofaa devori esa xom g'ishtdan terilgan. Ko'hna shaharning asosiy qismida qurilish imoratlari uchramaydi, ochiq qoldirilgan. Bu manzilgohni Y.A.Zadneprovskiy xitoy manbalarida qayd etilgan Yuchen shahri bilan qiyoslangan. Shurabashat davrida Farg'ona vodiysida Qoradaryo, Mingtepa (Marhamat), Sarvontepa, Chordonatepa manzilgohlari o'rnida qadimgi shaharlar faoliyat yuritgan.

Shurabashat davri sopollari

Marhamat bosqichida aholi soni ko'payib, ular yashaydigan hududlar doirasi kengayadi. Sug'orma dehqonchilik va irrigatsiya tizimi takomillashib, yangi yerlar o'zlashtiriladi. Milodning boshida vodiyning tog'oldi hududlari ham o'zlashtirilib, aholi manzillari paydo bo'ladi. Shahar va qishloqlar rivojlanib, ularning soni yanada ko'padi. Shahar markazlarida hunarmandchilik ishlab chiqarishi va savdo jamlanadi.

Yirik shahar markazlaridan Marhamat manzilgohining maydoni 40 ga Manzilgohda mil. avv. III–II asrlarda shahar sifatida shakllanib, I–III asrlarda taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Shaharning atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mudofaa devor burjlar va shinak bilan kuchaytirilgan. Shaharning imoratlarini qurishda paxsa va xom g'isht ishlatilgan. Shahristonning asosiy qismi ochiq qoldirilgan, qurilish imoratlari uchramaydi.

Arxeolog A.N.Bernshtam manzilgohni Xitoy manbalarida qayd etilgan Davan davlatining poytaxti – *Ershi* shahri bilan qiyoslagan. Buyuk Ipak yo'li bo'yida joylashgan shahar IV asrgacha Farg'ona vodiysidagi yirik savdo-iqtisodiy va madaniy markazlardan biri bo'lgan.

Marhamat davrida aholi Farg'ona vodiysining barcha yerlarini o'zlashtirib, aholi manzillari, xususan, shaharlar soni yanada ko'payadi. Bu davrga oid Kalamishtepa (Darvozaqirtepa), Sultonobod, Qo'rg'ontepa, Qilichqabr II, To'rtko'l, Oqbura, Ko'hna Quva yodgorliklari Farg'ona vodiysining antik davri kichik shaharlari yoki shaharchalarining xabasidir.

Andijon shahridan 40 km g'arbda joylashgan Kalamishtepa (Darvozaqirtepa) manzilgoh uch qismdan iborat bo'lib, II–III asrlarga oid. Manzilgoh arki to'g'ri to'rtburchak shaklga ega bo'lib, atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan va uning sirtida xandaq mavjud.

Farg'ona vodiysining tog' oldi hududida chorvador qabilalari yashagan. Antik davriga oid Vorux, Turatosh va Qorabuloq qabristonlarida mingdan ortiq qabrlar aniqlangan. Ular oddiy o'ra, yorma va katakomba (lahat) qabrlardir. Ichki tomonidan xom g'isht yoki tosh terib chiqilgan qabrlar, ya'ni *sistalar* ham mavjud. Marhumlar tirikligida jamiyatda egallagan mavqeyiga qarab ma'lum kuzatuv buyumlari bilan qo'shib ko'milgan.

Shahar markazlarida ixtisoslashgan hunarmandchilikning to'qimachilik, kulolchilik, metallarga ishlov berish, xususan, temirchilik, misgarlik va bronza quyish va boshqa turlari rivojlangan. Mahalliy kon zaxirasiga asoslangan hunarmandchilik sohalari qishloq xo'jalik va binokorlik asbob-uskunolari, uy-ro'zg'or buyumlari hamda harbiy qurol-yarog'larni yasashga ixtisoslashgan.

Bronza quyish ustaxonasining o'rni Farg'ona vodiysining ko'pgina manzilgohida aniqlangan. Topilgan kam sonli metall buyumlari temir, bronza va misdan ishlangan. Har xil metaldan yasalgan uy-ro'zg'or, xo'jalik buyumlari va qurol yarog'larning kam sonli nusxasi saqlanib qolgan. Temir Korug'i manzilgohidan uzunligi 34 sm, eni 4 sm keladigan qilichning pastki qismi topilgan.

Ilk bosqichda sopollar tez aylantiradigan kulolchilik charxida va qisman qo'lda yasalib, yuqori haroratda pishirilgan. Sopollarning sirtiga qizil angob surtilgan. Sopol buyumlarni yasashda ma'lum standartga, ya'ni andazaga qat'iy amal qilingan.

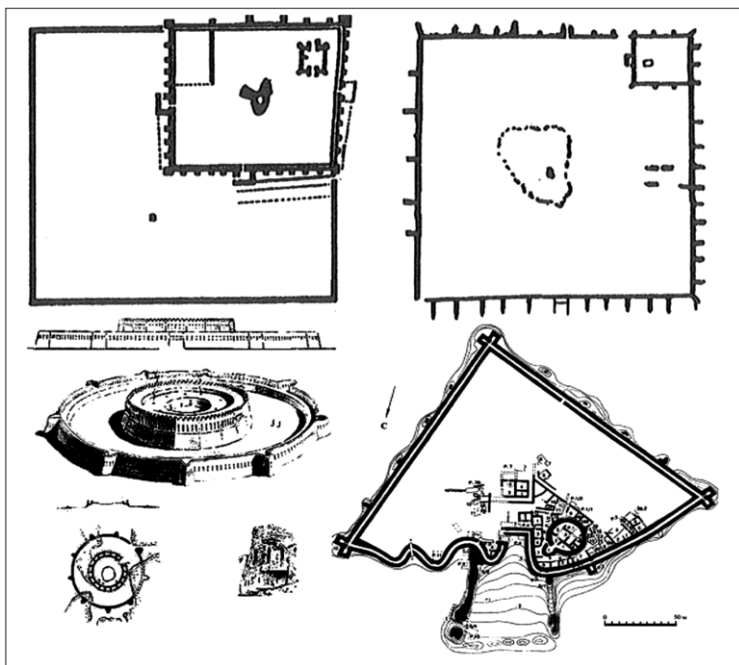
Savdo-iqtisodiy munosabatlar yaxshi rivojlangan. Hunarmandchilik ishlab chiqarishi, savdo-sotiq, xususan, Buyuk Ipak yo'li orqali xalqaro savdo rivojlangan. Moddiy topilmalar orasida Xitoy va Hindistondan keltirilgan buyumning ko'pgina namunasi uchraydi. Farg'ona vodiysining xalqaro savdo yo'li bo'yida joylashganligi antik davri jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan.

Farg'ona vodiysi O'rta Osiyoning antik davri yirik tarixiy-madaniy viloyatlaridan biri bo'lib qolmasdan, davlat tashkilotiga ega o'lka hisoblangan. Ko'hna Sharqning Xitoy kabi yirik imperiyasi harbiy qo'shinlariga qarshi tura oladigan Davan davlatining iqtisodiy va harbiy salohiyati ancha yuqori bo'lgan. Mamlakatda antik davrining ikkinchi bosqichida urbanizatsiya jarayonlari chuqurlashib, shaharlar rivojlanishi bilan birga ularning soni ko'paygan. Shaharlar ishlab chiqarish va savdo markaziga aylangan.

Xorazm. Xorazmning antik davri tarix to'g'risidagi qisqacha ma'lumotlar yunon-rim mulliflari asarlarida saqlangan. Xorazm mil. avv. IV asr boshlarida ahamoniylar davlatidan ajralib chiqib, mustaqil

siyosat yurita boshlagan. Antik davri mualliflarining asarlarida Xorazm shoxi Farasman (Arrian) yoki Fratafern (Kursiy Ruf)ning Aleksandr Makedonskiy bilan kelishib, mamlakat mustaqilligini saqlab qolganligi to'g'risidagi ma'lumotlar saqlangan. Xorazmning selevkiylar tarkibiga kirganligi to'g'risida ma'lumotlari uchramaydi.

O'lkada tadqiqotchi olimlar mil. avv. II asr oxiri – I asr boshlariga oid Xan sulolasi yilnomasida (*Syan Xan shu*) keltirib o'tilgan Kanguy davlatiga tobe bo'lgan beshta viloyatlardan biri hisoblangan *Yuegyan*

1- Bozorqal'a 2- Oxshaxonqal'a
3-Qo'yqirilganqal'a 4-Qal'aliqir

mulkligi bilan qiyoslagan. Xorazmshohlar to'g'risida ayrim ma'lumotlar sosoniylarning III-IV asrlarga oid pahlaviy bitiklarida keltirilgan. Beruniy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra 305-yilda Xorazm afrig'iyalar sulolasi tomonidan mustaqil boshqarilgan.

Amudaryoning quyi oqimi hududidagi arxeologiya yodgorliklarining tuzilishi jihatdan bir necha turi ajralib turadi. Yirik shahar markazlari, qal'a-istehkomlar, ishlab chiqarish inshootiga ega manzillar, uy-qo'rg'onlar va diniy inshootlar. Xorazmning antik davri manzilgohlari tadrijiy jihatdan arxaik, kanguy-yunon va kushon davrlariga oid.

Hukmdor (Aqshaqonqal'a)

Xorazm shaharlari tashqi tuzilishi jihatdan O'rta Osiyoning boshqa o'lkalari shaharlaridan farq qilgan. Xorazm shaharlari uchun boshqa joylarda bo'lganidek uch qismli tuzilmasi xos emas. Bu yerda shaharlar aniq o'lchamli qal'adan iborat bo'lib, uning atrofida aholi uy-joylari va ishlab chiqarish qismi joylashgan shahriston qismi kam hollarda mavjud bo'lgan.

Xorazmda mil. avv. IV–III asrlarda shahar va qal'alar soni ko'payadi. Ulardan Xiva, Xazorasp, Ko'hna Uaz, Kandumqal'a, Bozorqal'a, Oqchaxonqal'a, Guldursunqal'a, Yarbekirqal'a Qavatqal'a, Zamaxshar, Shaxsanam kabi manzilgohlar o'rnida shaharlar faoliyat yuritgan. Milodiy III–IV asrlarda esa yangi shahar markazlari vujudga

kelgan. Umuman antik davrida Xorazm o'lkasida sal kam yigirmaga yaqin shahar vazifasini bajargan aholi manzillari faoliyat yuritgan.

Amudaryoning chap sohilida arxaiik davrda faoliyat yuritgan Xazorasp, Xiva shaharlar antik davrida rivojlanib, ahamiyati yanada o'sadi. Ushbu shaharlar Xorazm davlatining antik davri iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Ularning antik davri shaharsozlik xususiyatidan darak beradigan arxeologik ma'lumotlar keyingi davr imoratlar tagida qolib ketganligi sababli yaxshi o'rganilmagan.

Amudaryoning o'ng sohili hududida antik davri shaharlarining o'rni Oqchaxonqal'a (Qozoqliyotganqal'a), Bozorqal'a, Guldursunqal'a, Qirqqizqal'a va boshqa yodgorliklarning o'rnida saqlanib qolgan. Eng yirik shahar markazi Oqchaxonqal'a manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Beruniy tumani hududida joylashgan ushbu manzilgoh kvadratsimon shaklda. Umumiy mudofaa devoriga ega bo'lgan qadimgi shaharning maydoni 50 *ga* dan iborat bo'lib, yuqori va quyi qal'a qismlardan tashkil topgan.

Qadimgi shaharning quyi qal'a qismi kvadratsimon shaklda dunyo tomonlariga qaratib qurilgan. Qal'a ikki qator (6 *m*) mudofaa devor bilan o'rab olingan. Mudofaa devori burj, shinaklar va xandaq bilan kuchaytirilgan.

Quyi qal'aning shimoli-g'arbiy chekkasida kvadrasimon shaklidagi 11 *ga* maydonda yuqori qal'a joylashgan. Yuqori qal'a ham quyi qal'adagi usulda qurilgan alohida mudofaa devori bilan o'rab olingan. Uning ichkarisida joylashgan ikkita qurilish imorati muhim o'rin tutadi. Ulardan biri maxsus tag kursi ustida qurilgan, ikkinchisi esa atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan inshootdan iborat.

Yodgorlikning quyi qatlamida aniqlangan topilmalarning kamchiligi so'nggi arxaiik davriga, ko'pchilik qismi antik davriga oid. Topilmalar sopol buyumlari, antropomorf va zoomorf shaklli haykalchalar, xususan, budda, ehtimol bodxisatva haykalchasi va boshqa buyumlarni tashkil etadi. Imoratlarni qurishda ishlatilgan g'ishtlarning sirtida turli xil belgilar chizilgan.

Ko'hna shaharning to'rt tomonida darvozalar mavjud. Darvozalar qo'shimcha devor bilan mustahkamlangan. Oqchaxonqal'a Qadimgi

Xorazmning boshqa manzilgohlaridan tashqi tuzilishi va ichki tuzilmasi murakkabligiga ko'ra ancha farq qiladi. Oqchaxonqal'aning mahobatli saroy va ibodatxonasi o'xshagan imoratlar antik davriga oid boshqa manzilgohlarda uchramaydi. Tadqiqotchi mutaxassis olimlar Xorazmning antik davri poytaxtiga asosiy da'vogar manzilgoh ekanligini e'tirof etishgan. Mil. avv. IV asrning boshida Xorazm ahamoniylar davlatidan ajralgandan so'ng mamlakat poytaxtiga aylangan.

Amudaryoning o'ng sohilida joylashgan Tuproqqal'a manzilgohi antik davrining rivojlangan bosqichiga oid. Manzilgohdan saroy, ibodatxona va uy-joy imoratlarining o'rni ochib o'rganilgan. Manzilgohdan xorazmshohlar va ularning ajdodlari siymosi aks ettirilgan loydan yasalgan haykalchalar va devoriy rang-tasvir namunalari Xorazmning qadimgi davr boy san'atdan darak beradi. Bu yerda sopollar sirtiga bitilgan yozuv namunalari bir tomondan qadimgi Xorazm yozuvini, ikkinchi tomondan esa xo'jalik xususiyatlarini o'rganishdagi muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Ilgari Tuproqqal'a manzilgohi Qadimgi Xorazmning antik davri poytaxti bo'lganligi to'g'risidagi qarash mavjud edi. Oqchaxonqal'a manzilgohi tuzilishi va shaharsozlik xususiyatiga ko'ra mamlakat poytaxti maqomiga davogarlik qilsa, Tuproqqal'a uning yaqinida joylashgan hukumdor qarorgohi bo'lishi mumkin.

Xorazmda I–IV asrlarda juda katta qurilish ishlar amalga oshirilgan. Mamlakatda davlat hokimiyati qudratining kuchayishi natijasida yangi istehkomlar qurilib, eskilarida ta'mirlash ishlari olib boriladi. Ayrim qal'alarning mudofaa devori ta'mirlangan, boshqa bir qal'alarning eski devori o'rnida yangisi barpo etiladi. Hazorasp, Devkesgan, Xivadagi Tuproqqal'a va boshqa ayrim qal'alarning mudofaa devorlari qaytadan qurilgan. Bu davrda qal'alarning tarhi kangulyar davridagi holatida saqlangan, ularning umumiy manzarasi keskin o'zgartirilgan.

Qadimgi savdo yo'llarida mustahkam mudofaa tizimiga ega bo'lgan Kaparas, Qal'aijiq, Ko'nauaz va boshqa qal'a-shaharlar qurilgan. Qal'a-shaharlar ma'lum bir sug'orish tarmog'i atrofidagi o'troq dehqonchilik qishloqlarining o'rtasida joylashgan bo'lib, ular mazkur hududning ma'muriy markazi va harbiy istehkom vazifasini bajargan.

Jamoat inshootlari, shu jumladan mahalliy aholining qadimgi diniy qarashlar bilan bog'liq ibodatxonalar Qo'yqirilganqal'a, Qal'aliqir II, Shovot Tuproqqal'asi, Yelxaras, Gyaurqal'a kabi yodgorliklarda o'z aksini topgan.

Qo'yqirilganqal'a yodgorligida diametri 42 m, dan iborat doira shaklli minorasimon me'moriy inshoot joylashgan. Inshootning atrofi to'g'ri to'rt burchak burj bilan kuchaytirilgan mudofaa devori bilan o'rab olingan. Inshoot mil. avv. IV – milodiy I asrlarga oid bo'lib, *ibodatxona – observatoriya* vazifasini bajargan.

Ibodatxonaning asosiy zallarida mahalliy ma'budalarning haykalchasi topilgan. Topilmalarorasi dahaykalshaklidagiossuariylar va sopollar sirtiga bitilgan yozuv namunalari muhim o'ringa ega. Sopollardagi yozuv namunalari ibodatxona xo'jalik hisobini yuritish bilan bog'liq. Majmua xonalarining birida yirik xumlar joylashgan. Ular ibodatxona majmuasining xo'jalik qismi hisoblangan.

Xorazm aholisi dehqonchilik xo'jaligini riojlantirib, sug'orish tizimini muntazam takomillashtirib borganlar. Dehqonchilikda bug'doy, arpa, tariq va poliz ekinlari ekilgan. Bog'dorchilik, xususan, uzumchilik yaxshi rivojlangan. Sug'orma dehqonchilik yuritadigan hududlarda dehqon jamoasi ko'proq qoramol boqishgan. Sariqamish atrofi hududida yashovchi aholi xo'jaligida qoramol va yilqichilik rivojlangan. To'qimachilikda paxta, jun va ipak tolalaridan turli matolar, gazlama, gilamlar, chodirlar to'qilgan hamda kigiz bosilgan. Xorazmliklarning g'oyaviy hayotida antik davri zardushtiylik diniy e'tiqodlari saqlanib qoladi. Marhumlarning suyaklari solingan ostadon qabristonlar aniqlangan. Turli xil shaklga ega ostadonlar topilgan.

Qadimgi Xorazm sopollari asosan kulolchilik charxi va qisman qo'lda yasalgan. Sopollarning sirtiga asosan oqish, qizg'ish, qizg'ish-jigar rangli angob surtilgan. Ayrim sopollarning sirtiga naqshlar chizilgan. Loydan yasalgan kam sonli ritonlar topib o'rganilgan. Xumbuztepa Qal'aliqir, Qo'yqirilganqal'a yodgorliklarida ritonlarning ot va afsanoviy hayvon boshli tasviri tushirilgan namunalari topib o'rganilgan.

O'rta Osiyoning muhim tarixiy o'lkalaridan biri sanalgan Xorazm antik davrida o'ziga xos madaniyat an'anasi va xo'jalik xususiyatiga ega bo'lgan tarixiy-madaniy viloyati hisoblangan. Xorazmning antik

davri iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida o'lkaning unumdor tuprog'i va menerallarga boy Amudaryo suvi muhim o'rin tutgan. O'lkaning iqtisodiy salohiyati antik davri jamiyati, xususan, urbanizatsiyasi taraqqiyotining muhim omili hisoblangan.

Muvzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O'rta Osiyoda antik davri etno-madaniy jarayonlari haqida ma'lumot bering.
2. O'rta Osiyoda ellin madaniyatining xususiyatlarini yoritib bering.
3. O'rta Osiyoda hind madaniyatining xususiyatlarini bayon qiling.
4. O'rta Osiyoda antik davrida qanday madaniy yutuqlarga erishilgan?
5. O'rta Osiyoning antik davri ijtimoiy-iqtisodiy hayotida qanday o'zgarishlar sodir bo'lgan?
6. Xorazmning antik davri jamiyat taraqqiyoti xususiyatini izohlang.
7. Qovunchi madaniyatini tavsiflang.
8. O'rta Osiyoning antik davri shaharsozlik xususiyatlarini bayon qiling.

TO'RTINCHI BO'LIM

O'rta asrlar

1-bob. O'rta osiyoning ilk o'rta asrlar arxeologiyasi

Kalit so'zlar: mulklik, davlatlar, mulkiy munosabat, yer egaligi, hunarmandchilik, ishlab chiqarish.

O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar davri umumiy tavsifi. O'rta Osiyo hududida ilk o'rta asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi. Antik davrining yirik imperiyalaridan biri bo'lgan kushonlar davlati ichki ziddiyatlar va sosoniylarning bosib olishishi natijasida inqiroziga uchraydi. Shimoliy o'lkalarni o'z ta'sirida ushlab turgan Kanguy imperiyasiining qudrati susayib, tarkibidagi mulkliklar o'rnida mahalliy davlatlar qaror topadi. Umuman III–V asrlarda O'rta Osiyo hududida uzluksiz davom etgan siyosiy inqirozlar va tobora kuchayib borayotgan yer egaligi munosabatlari mintaqada feodal tarqoqlik jarayoni kuchaytirib yuborgan edi. Alohida mulkliklarining mustaqil boshqarish yo'lidagi harakati kichik davlatlarning vujudga kelishiga olib keladi. O'rta asr yozma manbalarida O'rta Osiyo hududida V–VI asrning boshida 15 ta, VI asr o'rtasida esa 21 ta mustaqil siyosat yuritgan kichik davlatlar faoliyat yuritganligi qayd qilingan.

O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik vohalariga birinchi ming yillikning boshida ko'chmanchi chorvador qabilalarining kirib kelishi (kidariylar, xioniylar, eftaliylar) o'lkaning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga o'zining ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

V asrning o'rtalarida o'lkada sosoniylar davlati hukmronligiga barham berib, O'rta Osiyoning janubiy yerlarini, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkistonning bir qismini o'ziga bo'ysundirgan Eftalitlar davlati mintaqaning siyosiy hayotida katta iz qoldirgan. Eftalitlar davrida mintaqada markazlashgan davlatning qaror topishi natijasida ma'lum siyosiy barqarorlikning vujudga kelishi jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir qiladi. Ayniqsa bu jarayon Turk

xoqonligi davrida ko'proq namoyon bo'ladi. Xoqonlik davrida Uzoq Sharqdan Vizantiyagacha bo'lgan katta hududda siyosiy inqiroz hukm surgan davrida to'xtab qolgan tashqi savdo aloqalari qayta tiklanadi. Buyuk Ipak yo'lidagi xalqaro savdoning nazorati turk hukmdorlari tasarrufiga o'tgandan keyin tashqi savdo munosabati barqarorlashadi. Ilk o'rta asrda Buyuk Ipak yo'lida olib borilgan xalqaro savdo so'g'dlik savdogarlari asosiy o'rin tutgan. So'g'dlik savdogarlar Yettisuv va Xitoyda ko'plab savdo faktoriyalariga ega bo'lalar.

O'rta Osiyoning VIII asr tarixi arablarning o'lkani istilo qilishi va mahalliy aholining ularga qarshi harakatlaridan iborat. Arablarning bosqinchilik harakatlari mahalliy madaniyat an'alarining inqiroziga va ma'lum muddatli susayishga sabab bo'ladi. O'rta Osiyoning keyingi davr madaniyat taraqqiyoti islom dini mafkurasi asosida rivojlnadi.

Shimoliy Xuroson. Janubiy Turkmaniston hududi ilk o'rta asrlar davrida Eron sosoniylariga bo'ysungan, VII asr o'rtalarida Arab xalifaligi tarkibiga kirgan. Sosoniylar davlati harbiy-ma'muriy jihatdan to'rtta hududdan iborat bo'lgan. Ulardan biri Xuroson hududiga hozirgi Eronning shimoli-g'arbiy qismi va Janubiy Turkmaniston yerlari kirgan. Shimoliy Xurosonni tashkil etgan Janubiy Turkmaniston Marv, Marvrud, Badgis va Saraxs viloyatlari joylashgan. Kopetdagning g'arbiy chekkasidagi Gurgan vohasi Xuroson tarkibida bo'lganligi to'g'risida aniq fikr bildirish qiyin.

Shimoliy Xurosonning ilk o'rta asrlar davri yodgorliklari shahar markazlari, dehqonchilik qishloqlari, yer egalarining ixcham qasrlari, uy-qo'rg'onlari va diniy inshootlardan iborat. Yirik shahar markazlaridan Ko'hna Marv, Saraxs, Hisrovqal'a shaharlari va Durnali, Chongli va Uli Kishman kabi shahar turidagi manzilgohlar faoliyat yuritgan.

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda sosoniylar hukmronligi davrida Gyaurqal'a inqirozga uchrab, ba'zi joylari tashlandiq holiga kelib qoladi va shaharda aholi soni kamayib ketadi. Parfiya davrida barpo etilgan mudofaa devorida ta'mirlash ishlari olib borilib, VII asrda inqiroz bartaraf etilgan. Shaharda obodonchilik ishlari olib borilib aholi uy-joy imoratlari ko'payadi va hunarmand kulollar mahallasi paydo bo'ladi.

Arab xalifaligining O'rta Osiyoning markaziy viloyatlariga amalga oshirgan harbiy harakatlari bevosita Marv shahridan boshlangan. Murg'ob vohasi xalifalik tarkibiga kiritilgandan so'ng Marv shahri xalifalik noibining ma'muriy markazi aylandi.

Marv vohasida antik davrida shakllangan Durnali, Chongli va Uli Kishman yodgorliklari o'rnida shaharlar faoliyat yuritgan. Ular vohaning hunarmandchilik, savdo va madaniyat tariqqiy etgan muhim markazlari edi. Saraxs vohasida shu nomdagi shahar, Kopetdog' oldi hududida Hisrovqal'a shahri faoliyat yuritgan. Ushbu shaharlar ikki qismdan iborat bo'lgan. Ular Parfiya davrida paydo bo'lib, ilk o'rta asrda yanada rivojlangan.

Shimoliy Xuroson aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lgan. O'troq dehqonchilik vohalarida sug'orma dehqonchilik va tog' oldi hududida lalmi dehqonchiligi rivojlangan. Irrigatsiya sohasida suv manbaining tanqisligi sababli kichik suv omborlaridan foydalanilgan. Suv omborining o'rni Marv vohasi va Kopetdog' oldi hududida saqlanib qolgan. Dehqonchilikda asosan dukkakli ekinlar: bug'doy, arpa, jo'xori, no'xat, loviya, mosh va poliz ekinlari ekilgan. Kunjut va zig'ir kabi yog' o'simliklari yetishtirilgan. Texnik ekinlardan paxta va kanop ekilgan. Bog'dorchilik yaxshi rivojlangan.

Hunarmandchilik ishlab chiqarishining kulolchilik, metallarga ishlov berish, zargarlik, to'qimachilik, suyakka va toshga ishlov berish kabi sohalari rivojlangan. Ilk o'rta asrlarning dastlabki bosqichga oid sopollarning sifati ancha past bo'lgan, ularning loyi yaxshi pishirilmagan. Sopol buyumlar asosan noksimon, tuxumsimon, sharsimon shaklli tor va keng bo'g'izli ko'zalar hamda chuqur likopchalardan iborat. V–VII asrlarda sopol buyumlarining sifati oshadi. Sopollar obdon tindirilgan loydan yasalgan va yuqori haroratda pishirilgan.

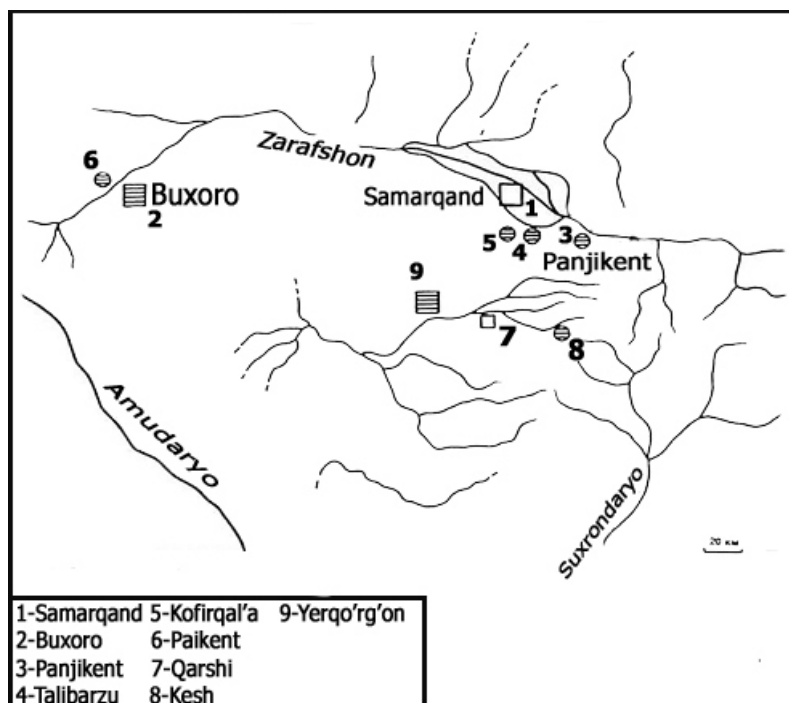
Marvning ilk o'rta asrlar davri amaliy san'atida koroplastikaning ahamiyati yuqori bo'lib, ko'proq ayol ma'budasining haykalchalari yasalgan. Haykalchalar qolipda yasalgan. Ilk o'rta asrning boshida antik davrida urf bo'lgan ayol ma'budasining bir turi – *“ona-ma'buda”* bosh kiyimi va qo'llarida oyna ushlab turgan holatda tasvirlangan. Boshqa bir turdagi haykalchalar *“qiz-ma'buda”* sini aks ettirib, bosh kiyimsiz, sodda ishlangan.

VI–VII asrlarda koroplastika san’ati o’zining ahamiyatini yo’qota boshlaydi. Uning o’rnini qo’lda yasalgan antropomorf, xususan, erkak, otliq va ot tasviridan iborat haykalchalar egallagan. Ot tasvirlangan haykalchasining sirtiga osmon jismlari: quyosh, oy va xoch belgilari tushirilgan. Bunday tasvirlar o’rta asrlar davri aholisining koinot to’g’risidagi dunyoqarash tushunchalari aks ettirgan. Bu davrda davri zoomorf, antropomorf, o’simlik va yozuvlar tushirilgan bullalar keng tarqalgan.

Shimoliy Xurosonning ilk o’rta asrga oid yodgorliklarida buddaviylik, zardushtiylik va xristianlik diniga oid ibodatxonalar o’rganilgan. Bu arablar istilosigacha aholi o’rtasida bir nechta dinlarga e’tiqod qilganligidan dalolat beradi. Hatto, Marv ilk o’rta asrda manixeylik diniy ta’limotining markazi bo’lgan.

So’g’d. O’rta asr xitoy yozma manbalarida So’g’dning chegarasi Chu daryosidan Boysun tog’ tizmalarigacha yerlarni egallagani va o’lkadagi 8 ta mulklik to’g’risida ma’lumotlar keltirilgan. So’g’d hududi antik davridagi kabi ilk o’rta asrda Shimoliy So’g’d (Samarqand), Janubiy So’g’d (Qashqadaryo) va G’arbiy So’g’d (Buxoro) qismlardan tashkil topgan.

Shimoliy So’g’d. Shimoliy So’g’d hududi Zarafshon daryosining yuqori oqimi, ya’ni Samarqand viloyati va Tojikiston Respublikasi Panjikent tumani hududi kiradi. Zarafshonning yuqori oqimida ilk o’rta asrlar davriga xos barcha turdagi arxeologiya yodgorliklari mavjud. Ko’hna shahar xarobalari nisbatan yaxshi o’rganilgan yodgorliklardir. O’lkada ilk o’rta asrlar davrida o’ttizdan ortiq shahar va shaharchalar faoliyat yuritgan. Ulardan Afrosiyob va Panjikent ko’hna shaharlari yaxshi o’rganilgan.

So'g'dning ilk o'rta asrlar xaritasi

Afrasiyob Samarqandning ilk o'rta asrlar davri eng yirik shahar markazi. V–VI asrlarda shaharning maydoni keskin qisqarib (75 *ga*) qisqarib ketadi. VII asrga kelib shaharning antik davridagi qudrati qayta tiklanadi. Arablar istilosi davrida mahalliy aholining shahardan ommaviy chiqarib yuborilishi oqibatida u bo'shab, turg'unlikni boshidan kechiradi. VIII asrning ikkinchi yarmidan aholining shaharga qaytib kelishi uning yanada o'sishiga olib kelgan. Bu darda Samarqand to'rt qism: ark, ichki, tashqi shahriston va rabotlardan tashkil topib, hududi antik davridagiga nisbatan bir necha barobariga kengayadi.

Elchilar sardori

Zarafshon daryosining yuqori oqimi hududida Ko'hna Panjikent shahri xarobalari saqlanib qolgan. Manzilgoh ark, shahriston, shahar atrofi qismlaridan iborat. Shahar arki o'rnida imoratlar qurilib, V asrda atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan. V asr oxiri – VI asr boshida shahar maydoni kengayib, yangi mudofaa devori barpo etilgan va umumiy maydoni 13,5 ga yetgan. Shaharning arkidagi

Tuyadagi suvoriylar

saroy majmuasi joylashgan. Saroy xonalari mazmunan boy rang-tasvir va yog'och o'ymakorlik naqshlari bilan bezatilgan.

G'arbiy So'g'd (Buxoro). So'g'dning g'arbiy qismida ilk o'rta asrlar oid Buxoro, Poykent, Varaxsha va boshqa shaharlar rivojlangan. Ularning eng yirigi hisoblangan Buxoro shahrining maydoni 34 *ga* ni (shundan 3,5 *ga* ark) tashkil etgan. Shaharning mazkur davridan madaniy qatlamlari keyingi davr imoratlari tagida qolib ketganligi sababli yaxshi o'rganilmagan.

Ko'hna Poykent Buxoroning ilk o'rta asrlar davri shahar markazlaridan biri. Poykent o'rnida mil. avv. III asrda aholi manzilgohi shakllanib, V asrda 13 *ga* maydon egallagan joy mudofaa devori bilan o'rab olinib, shahriston qismi paydo bo'ladi. V asr oxiri – VI asr boshida shahar hududi kengayib, 20 *ga* maydonni egallagan ikkinchi shahriston vujudga keladi. Poykent o'rta asr yozma manbalarida savdogarlar shahri sifatida tilga olingan.

Buxorodan 30 *km* shimoli-g'arbda ilk o'rta asrlar oid Varaxsha manzilgohi joylashgan. Uchburchak shaklga ega bo'lgan manzilgohning umumiy maydoni 6,5 *ga* dan iborat bo'lib, mudofaa devori bilan o'rab olingan. Arkda V asrda ta'mirlash ishlari olib borilib, ikkita yirik saroy majmuasi, ibodatxona va xo'jalik imoratlari barpo etiladi. Arkning hashamatli xonalari diniy va afsonaviy mazmunga ega bo'lgan mazmunan boy devoriy rang-tasvirlar bilan bilan bezatilgan.

Janubiy So'g'd. Janubiy So'g'd ilk o'rta asrlar davrida Kesh va Naxshab vohalaridan tashkil topgan. Shopur I tuzdirgan mamlakatlar ro'yxatida Kas shahri tilga olinib, tadqiqotchilar tomonidan Kesh bilan qiyoslangan. Xitoy manbasi Shi (*Beyshi*), Kyuy-sha yoki Kye-shuan (*Tanshu*) Kesh o'lkasi bilan qiyoslangan. Kesh shahri ilk o'rta asrlarning dastlabki bosqichida hozirgi Kitob shahridagi Qalandartepa manzilgohida antik davri o'rnida faoliyat yuritgan. Keyingi bosqichda shahar g'arbga, hozirgi paytda "Qo'rg'on" deb ataladigan joyga ko'chiriladi.

Varaxsha devoriy surati.

Kesh vohada Chimko'rg'ontepa (40 ga), Kishmishtepa va Kamaytepa manzilgohlari o'lkaning maqomi jihatdan poytaxtdan keyingi o'rinni egallagan shaharlar sanalgan.

Naxshab vohasi. Nahshab vohasi antik davridagi kabi Qashqadaryoning o'rta oqimi hududidagi yerlarni egallagan. Ilk o'rta asrlar davrida sug'orma dehqonchilik yanada rivojlanib, yangi yerlar o'zlashtiriladi. Natijada o'troq dehqonchilik manzilgohlarining soni yanada ko'payadi. Ulardan shahar xarobalari muhim o'rin tutib, ular arxeologik jihatdan nisbatan yaxshi o'rganilgan. Antik davri shahar markazlari o'rnida hayot davom etishi bilan birgalikda yangi joyda shaharlar shakllanadi. Qarshi vohasidagi Naxshab, Kasba, Bazda, Gubdin va boshqa shaharlar to'g'risida o'rta asrlar davri arab va fors manbalarida qisman ma'lumotlar saqlangan.

Varaxsha

Arab-fors manbalarida Naxshab, Xitoy manbalarida Naxshebulo nomi bilan qayd qilingan shahar Yeqo'rg'on manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan.

Shahar antik davrida qurilgan uchinchi mudofaa devori ichkarisidagi 150 ga joyda

faoliyat yuritgan. VII asrning ikkinchi yarmida Turk xoqonligi va sasoniylarning qo'shma qo'shinlarining eftalitlar o'rtasida jangda shahar vayron etilib, hayot batamom to'xtaydi.

Shahar Yerqo'rg'ondan taxminan 2 *km* janubi-sharqda hozirgi Shulluktepa manzilgoh o'rniga ko'chgan. Shulluktepaning umumiy maydoni taxminan 250 *ga* maydonni egallagan. Manzilgoh baland ark, shahriston va rabot qismlardan tashkil topgan. Shahriston qismi arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilmagan. Mikrorelefiga ko'ra shahristonda uy-joy imoratlari tig'iz joylashgan. Shahriston ark va rabot qismlarida xandaqlar bilan ajralib turadi.

Rabot qismida misgarlar, temirchilar, kulollar, shishasozlik ishlab chiqarish izlari saqlangan. Shulluktepa manzilgohi Qarshi vohasining ilk o'rta asrlar davri ma'muriy, savdo-ishlab chiqarish va madaniy markazi hisoblangan.

Shulluktepadan 30 *km* Kasba, Bazda esa 40 *km* janubiy-g'arb tomonda joylashgan. Ular taxminan milodning boshlarida shakllanib, ilk o'rta asrlar davrida vohaning iqtisodiy-madaniy markazlariga aylanadi. Kasba shahrining o'rni hozirda 2 *ga* maydoni Kasbitepa yodgorligi o'rnida bo'lganligi taxmin qilinadi. Bazda esa, hozirgi Ko'hna Fazli yodgorligi o'rnida bo'lgan. Shahar ark (1,5 *ga*), shahriston (55 *ga*) va rabot qismlaridan iborat. Shahar mo'g'illar istilosiga qadar faoliyat yuritadi.

Shuningdek, vohada Talisortepa (o'rta asrlar davri Gubdin shahri) ilk o'rta asrlar davrida 13 *ga* hududni egallagan shahar ark, shahriston qismidan tashkil topgan.

So'g'd aholisining xo'jaligi an'anaviy sug'orma dehqonchilikni tashkil etgan. Bu davrda sug'orish tizimi yanada takomillashadi. Tog' oldi hududi o'zlashtirilib, ekin maydonlari kengaytiriladi. So'g'dda ilk o'rta asrlar davri hunarmandchilik ishlab chiqarishining barcha tarmoqlari: temirchilik, bronza ishlov berish, zargarlik, kulolchilik, to'qimachilik va boshqa turlari yaxshi rivojlangan.

Mug' tog'idagi qasrdan topilgan so'g'd yozuvida bitilgan hujjatlarda paxta va jun mahsulotlaridan ishlab chiqarilgan matolar hamda ularning turlari to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan. Ko'nchilik yaxshi rivojlangan. Hujjatlarning asosiy qismi aynan terilarga yozilgan.

So'g'dning IV–VI asrlar davri kulolchilik ishlab chiqarishida alohida hududlar uchun o'ziga xoslik saqlangan bo'lsa, VII asrdan boshlab barcha hududlarda ma'lum standartlarga amal qilina boshlaydi. Bu davrda metallidishlar paydo bo'lib, ularda xo'jalikdakang foydalaniladi.

Ilk o'rta asrlar davriga kelib xalqaro va mahalliy savdo aloqalari nihoyatda rivojlanadi. Buyuk Ipak yo'li so'g'dliklar savdo sohasida O'rta Osiyoda yetakchilik qilishgan. Ular Yettisuv va Xitoyda ko'plab savdo faktoriyalariga ega bo'lishgan. Tan imperiyasi qaydnomalarida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda Dunxuan viloyatida joylashgan So'g'd manzillaridagi aholining asosiy qismi samarqandlik bo'lgan.

So'g'dning ilk o'rta asrlar madaniy hayotida tasviriy san'at muhim o'rin tutadi. Afrosiyob, Panjikent va Varaxsha saroylari, zodogonlar uylari va ibodatxonalarning devorlari dunyoviy, diniy va afsonaviy mazmundagi rang-tasvirlar bilan bezatilgan. Tasvirlarda saroy va kishilarning kundalik hayotidan lavhalar, jang tasvirlari, bazm ko'rinishlari afsonaviy va diniy mazmundagi tasvirlar, xudolar, donatorlar va boshqa lavhalar zo'r mahorat bilan ishlangan.

Ustrushona. Turkiston tog' tizmalarining shimoliy qismidagi yerlar o'rta asr yozma (xitoy, arab, fors) manbalarida o'ndan ortiq nomlar bilan keltirilib alohida tarixiy o'lkani tashkil etgan. Ustrushona shaklidagi talaffuzi Mug' tog'idan topilgan so'g'd tilida yozilgan hujjatlarda keltirilgan.

Ustrushonaning o'rta asrlar davri chegarasi Turkiston tog' tizmasidan Nurota tog'iga qadar cho'zilgan hududni ishg'ol etgan. Ilk o'rta asrlarda Ustrushona eftalitlar va Turk xoqonligi tarkibida bo'lib, afshinlar tomonidan mustaqil boshqarilgan alohida davlat hisoblangan. O'rta asrlar davri yozma manba ma'lumotlarida o'lkadagi o'ndan ortiq katta kichik shaharlar to'g'risidagi ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Ustrushonaning yirik yodgorligi Tojikiston Respublikasi So'x tumani hududida joylashgan Qal'ayi Qahqaha hisoblanadi. Bu yodgorlik Shahristonsoyning ikkala sohilida joylashgan uchta tepalikdan (Qal'ayi Qahqaha I, II, III) iborat. Qal'ayi Qahqaha shahar sifatida VII–VIII asrlarga shakllangan. Bu manzilgoh Ustrushonaning o'rta asrlar yozma manbalarida qayd etilgan markaziy shahri Bunjikatning o'rni hisoblangan.

Qal'ayi Qahqaha I (ark), II (shahriston) va III (rabot) qismlaridan tashkil topgan. Ularning har biri alohida mudofaa devori bilan o'rab olingan. Arkda hukmdorlar saroyi, ibodatxona, ma'muriy, jamoatchilik, savdo-hunarmandchilik va uy-joy imoratlari joylashgan. Rabot qismida aholi uy-joylari va bog'lar bo'lgan.

O'ratepa, Vagkata, Jizzax, Zomin kabi yangi shaharlari o'lkaning muhim iqtisodiy va madaniy markazlari bo'lgan. O'ratepaning ilk o'rta asrlar davridagi arki hozirgi shaharning shimoli-sharqiy chekkasida, ulkan tabiiy tepalik ustida joylashgan Mug'tepa manzilgohi o'rnida bo'lgan.

Jizzaxning dastlabki o'rni hozirgi shaharning janubi-sharqiy qismida joylashgan antik davrida faoliyat Qaliyatepa manzilgohi o'rnida faoliyat yuritgan. Bu davrida shahar o'lkaning muhim markazlardan biri sanalgan.

Ustrushonaliklar xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik va bog'dorchilik tashkil etgan. Shimoliy dasht va tog'oldi hududida esa chorvachilik rivojlangan.

Tasviriy san'at namunalar Qal'ayi Qahqaha arkida yaxshi saqlangan. Devorlarining birida ikkita go'dakni emizayotgan bo'ri tasviri Rimdagi Ramul va Rem afsonasini eslatdi. Bu lavhani arxeolog N.N. Negmatov xristianlik dini afsonasi bilan bog'lagan. Lekin turkiy xalqlari tasavvurida bo'ri totemining muhim ahamiyat egaligini unutmaslik kerak.

Boshqa bir kichik xona devorida nayzadagi bayroqni ushlab turgan otliq va ikki boshli iblissifat jonzot tasvirlari chizilgan. Shuningdek, saroy xarobalarida uch boshli va to'rt qo'lli haykallar ham topilgan. Bu tasvirlar ustrushonaliklar ongida afsonaviy dunyoqarash mafkurasining ustunligidan dalolat beradi.

Shimoliy Tohariston. O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar davri yirik tarixiy-madaniy o'lkalaridan biri hisoblangan Toharistonning chegarasi Baqtriyaning antik davridagi hududiga to'g'ri keladi. Tohariston shimoli-g'arbiy, shimoli-sharqiy va janubiy qismlardan tashkil topgan. Tohariston to'g'risidagi dastlabki ma'lumot 383-yilga oid Xitoy manbalarida uchraydi. Unda bu o'lka *Tuxola* deb tilga olinadi. Yozma manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda Tohariston 27 viloyatdan tashkil topgan bo'lib, ulardan 8 tasi shimoliy qismida joylashgan.

Toharistonning shimoliy qismida 30 ga yaqin shahar turidagi manzilgohlar aniqlangan. Ularning eng yiriklari Eski Termiz, Budrach-Chag'aniyon, O'zbekontepa, Xosiyattepa, Kofirqal'a, Xolbuk va boshqalar.

Shimoliy Tohariston hududidagi shaharlardan Termiz qadimdan yozma manbalarda Tarmita, Tami, Drmat, Tirmiz nomlari bilan tilga olingan. Ko'hna shaharning o'rta asrlar davri o'rni zamonaviy shahardan g'arbda antik davridagi o'rnida, 10 *ga* maydondagi sun'iy tepalikda saqlanib qolgan. Ilk o'rta asrning oxirida shaharning maydoni kengayib, 35 *ga* dan iborat birinchi hudud shaharning madina qismini, 175-180 *ga* dan iborat ikkinchi hudud esa rabot qismlarini tashkil etgan. Yozma manbalarda shaharning rabot qismida bozor va turli hunarmandchilik mahallalari joylashganligi keltirib o'tilgan. Rabotda kulollar, shishasozlar va temirchilar ustaxonalarining o'rni aniqlangan.

Surxon vohasining ikkinchi yirik shahri Chag'aniyon xitoylik budda dini ziyoratishi Syuan Szyan (630 yillar) ma'lumotida "*Chigoyenna*" nomi bilan tilga olingan. Uning ma'lumotida shaharning aylanasi 10 *li*. (4-5 *km*) va unda 5 ta budda manastri mavjudligi qayd etilgan.

Chag'aniyon hozirgi Denov shahridan 6 *km* janubi-sharqda Qizilsuv daryosining bo'yida Ko'hna Budrach yodgorligi o'rnida bo'lgan. Bu yerda joylashgan Oqmozortepa yodgorligi shaharning arkini, Dunyotepa yodgorligi esa shahriston qismini tashkil etgan. Kushonlar davridayoq ark qismida 20 *ga* maydonda shahar shakllanadi. Ilk o'rta asrlar davrida shahristonning maydoni kengayib, 50 *ga* joy mudofaa devori barpo etiladi. Yodgorlikning ark qismida aniqlangan me'moriy inshoot xarobalari o'rnida Chog'aniyon hukmdorlarining ilk o'rta asrlar davri saroyi joylashgan.

Shimoliy Tohariston kichik mulkliklaridan birining markazi bo'lgan Kattatapa (Xosiyattepa (may. 20 *ga*) manzilgohi ikki qismdan iborat bo'lib, mudofaa devori bilan o'rab olingan. Devorlar yarim aylana va to'g'ri to'rtburchak burjlar va jangavor shinaklar bilan kuchaytirilgan. Ark qismida mahalliy hukmdorlar ibodatxonasi va dafinasi joylashgan. Manzilgoh tadqiqotchilar tomonidan o'rta asr arab manbalarida qayd qilingan Kuftan mulkligining markazi Xushvara shahri bilan qiyoslangan.

Tojikistonda Kofirnahr va Vaxsh daryo vohalari hududida shahar shakliga ega bo'lgan manzilgohlaridan biri hisoblangan Kofirqal'a (maydoni 13 ga ga yaqin) manzilgohi antik davrida shakllangan. Kvadrat shaklga ega bo'lgan manzilgoh devori, xandaq, proteyxizm, burj va shinaklardan tashkil topgan mudofaa tizimiga ega bo'lib, markaziy ko'cha shaharni ikkiga ajratib turgan. Shaharga ellin davrida asos solingan. Shahar mudofaa devorining ichkarisida aholi turar joy imoratlari joylashgan. Shahar atrofida aholi turar joylari va ishlab chiqarish inshootlari o'rin olgan. Kofirqal'a Vaxsh vohasining ilk o'rta asrlar davri markaziy shahri hisoblangan.

Bolaliktepa. 1. Manzilgohning rejasi 2. Devoriy suratlar

O'lkanning boshqa bir yodgorliklari Bolaliktepa, Kuyovqo'rg'on, Yumaloqtepa manzilgohlari ilk o'rta asrlar davri davlatmand yer

egaslarining ko'shki va qasrining o'rni bo'lgan. Bu yodgorliklarda markaziy o'rinni muhtasham qabulxona va mehmonxonalar egallagan. Mahobatli xonalar dunyoviy mazmunga ega rang-tasvirlar, haykalchalar, yog'och va ganch o'ymakorlik bezaklari kabi san'at namunalari bilan bezatilgan.

Shimoliy Tohariston xo'jaligi dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Shaharlarda hunarmandchilikning turli sohalari: temirchilik, kulolchilik, shishasozlik, zargarlik, to'qimachilik, ko'nchilik rivojlangan.

Xitoy yozma manbalarida xitoyliklar shisha tayyorlashni toharistonliklardan o'rganishgani keltirilgan. Bolaliktepa va Munchoqtepa (Tojikiston) yodgorliklaridan ko'k va havo rangdagi kichik shisha buyumlari (flakonlar) va qisman xo'jalik buyumlari topib o'rganilgan. Keyinchalik shishasozlik O'rta Osiyoning boshqa hududiga ham keng tarqala boshlaydi.

O'lkaning ilk o'rta asrning dastlabki bosqichdagi sopollari antik davridagi kabi nafis shakli va yuqori sifatini saqlab, yanada mukammallashadi. Bu davrdagi sopol buyumlarining sirtiga o'yib chizilgan va yopishtirilgan naqshlar bilan bezash odat tusiga kirgan. Shimoliy o'lkalarga xos qo'sh baldoqli sopollar tarqaladi. Keyingi bosqichda qo'lda yasalgan sopol buyumlar soni nisbatan ko'payib, shakli o'zgarib boradi. VII–VIII asrlarda yanada nafis va sifatli sopollar yasalgan va ularning sirtiga chizilgan naqshlar murakkablashgan.

Shimoliy Toharistonda buddaviylik dini saqlanib qoladi. Syuan Szyan Termiz va Chag'anyon shaharlaridagi bir necha budda ibodatxonasi to'g'risida ma'lumot keltirgan. Eski Termizdagi antik davri buddaviylik ibodatxonalari faoliyatini davom ettirgan.

Shimoliy Toharistonning ilk o'rta asrlar davrida koroplastika, ya'ni kichik haykalchalar va rang-tasvir san'ati yaxshi rivojlangan. Koroplastika san'ati namunalari Kuyovqo'rg'on ko'shkidan topib o'rganilgan. Haykaltaroshlik san'atida antik davri an'ansi davom etib, o'zida so'nggi gandxara va sasoniylar madaniyatining ta'siri sezilib turadi.

Tasviriy san'atning boshqa bir turi bo'lgan rang-tasvir namunalari Bolaliktepa va Tavka yodgorliklarida o'rganilgan. Bolaliktepa devoriy suratlari nufuzli oilaning bazm marosimlari, Tavka yodgorligi tasviriy san'at namunalari esa ov jarayoni aks ettirilgan.

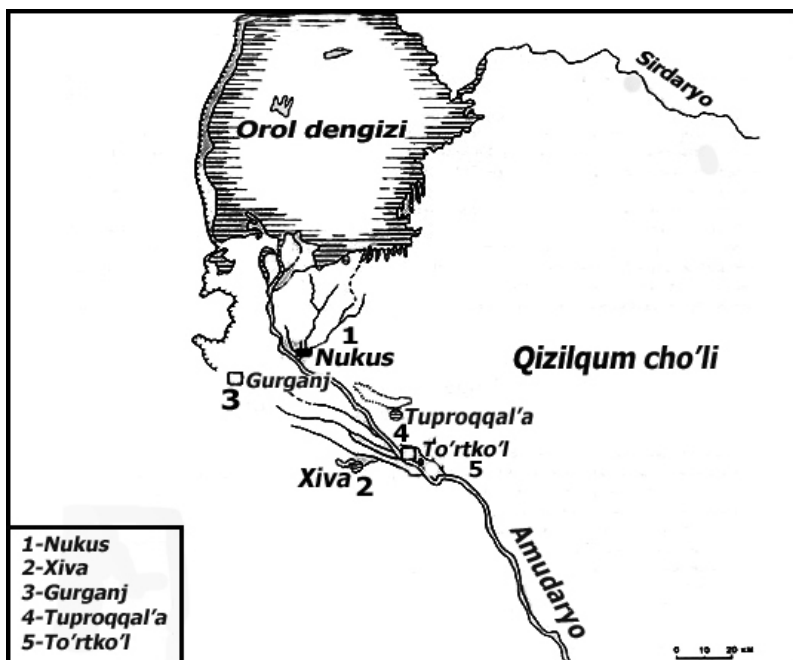
Xorazm. Xorazmning ilk o'rta asrlar (IV–VII) davri afriq'iyalar sulolasi hukmronligi yillariga to'g'ri keladi. Bu darga oid arxeologik yodgorliklarning ko'pchilik qismi qishloqlar va kam sonli shahar turidagi manzilgohlardan iborat. Xorazm ilk o'rta asrning boshida ma'lum inqiroz davrini boshidan kechiradi. Yirik kanallar orqali sug'orilgan kichik mikrovohalar suvsizlanishi natijasida dehqonchilik susayib, ayrim joylari bo'shab qoladi. Antik davri Oqchaxonqal'a, Tuproqqal'a, Xiva va kabi yirik shahar markazlarida hayot sustlashib, qisman tashlandiq holga kelib qoladi.

Eski shaharlarda (Xozarasp, Xiva va boshqalar) hayot davom etadi. O'rta asr yozma manba ma'lumotlari va kam sonli arxeologik ma'lumotlarga qaraganda Xozarasp Xorazmning ilk o'rta asrlar davri yirik ishlab chiqarish va madaniyat markazi bo'lgan.

Mizdaxkan manzilgohi Xorazmning o'rta asrlar davridagi yirik shaharlaridan birining o'rni hisoblanadi. Maydoni kichik bo'lgan yodgorlikda arxeologik qazishmalar amalga oshirilmagan. Uning yonidagi mazkur davrga oid qabriston qisman o'rganilgan, xolos.

Burgutqal'a manzilgohi (maydoni 6 ga dan ortiq) ikki qismli ilk o'rta asr shahri xarobasi. Ko'hna shahar mudofaa devori bilan o'rab olingan. Arkda baland sahni ustida qurilgan ma'muriy bino, minorasifat baland inshoot – *donjon* o'rin olgan. Shahriston qismida aholi uy-joy imoratlari joylashgan. Ko'hna shahar Xorazmning VI–VII asrlardagi iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri bo'lgan.

Xorazm vohasining VI–VIII asrlar davriga oid shaharlari to'g'risida yetarli yozma ma'lumotlar mavjud emas. Nisbatan aniq ma'lumotlar so'nggi davr yozma manba ma'lumotlarida keltirilgan. O'rta asr mualliflari (Tabariy, Belazuriy va Ibn al-Asama) manbalarida keltirilgan ma'lumotlarda Xorazmning VII–VIII asrlardagi poytaxti shahri Qiyot (Al-Fir) uch qismdan iborat bo'lgan. Shaharning barcha qismi zichlangan tuproqdan barpo etilgan umumiy mahofaza devoriga ega bo'lgan.

Xorazmning ilk o'rta asrlar xaritasi

Qishloq turidagi manzilgohlarining soni nisbatan ko'pchilikni tashkil etadi. Dehqonchilik qishloqlarining aksariyat qismi mustahkam mudofaa devoriga ega uy-qo'rg'onlar va qasrlardan iborat.

Ilk o'rta asrning dastlabki bosqichida vohaning moddiy madaniyati-da pasayish kuzatiladi. Xorazmning bu davri sopol buyumlari arxaik davri usulida qo'lda yasala boshlaydi. Bu davrda So'g'd va Sirdaryoning o'rta oqimi hududi kulolchiligida o'xshashliklar kuzatiladi. VI asrdan boshlab sopol buyumlarning sifati yaxshilanib borada, kulolchilik charxida yasalgan sopol buyumlari soni ko'payadi.

Xorazmliklarning g'oyaviy hayotida antik davri zardushtiylik diniy e'tiqodi saqlanib qoladi. Dastlabki davr ostadonlari antik davridagi kabi xilma-xillikni saqlab qolgan. VI asrdan boshlab ostodonlari ma'lum andazaga qat'iy amal qilinib, to'rtburchak shaklda yasaladi. Ostadonlar, asosan loydan, qisman tosh va alebastrdan ishlangan. Ostadonlar sirtiga marhumning ismi – sharifi va uning ruhiga bag'ishlangan ezgu tilaklar bitilgan. Ayrim ostadonlarning sirtiga marhumga aza tutish odatlar bilan bog'liq bo'rtma tasvirlar ham solingan.

Choch-Iloq. Ilk o'rta asr davri xitoy manbalarida Shi, Chjeshe (Chjesi) nomlari bilan tilga olingan Choch-Iloq o'lkasi Chirchiq, Kalas va Ohangaron vohalari hududdini egallagan. VI asrning boshlarida Chochdan Iloq mustaqil mulklik sifatida ajralib chiqadi.

Toshkent vohasida ilk o'rta asr davriga oid 300 dan ortiq arxeologiya yodgorliklar qayd qilinib, ularning 32 tasini Y.F.Buryakov shahar sirasiga kiritgan. Ilk o'rta asrda vohada antik davri shaharlarining yanada rivojlanishi bilan birga yangi shahar markazlari vujudga keladi. Ayniqsa, bu jarayon iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan savdo yo'llari chorrahalari va metallurgiya ishlab chiqarishi hududida jadal kechgan. Bu davrda Kanka, Shahruxiya, Mingo'rik, Eski Toshkent, Ko'hna Chinoz, Oqqo'rg'on, Kavardan, Kindiktepa, Xonobod, Ulkanto'ytepa, Imloq, Obliq, Qulota, Dalvarzintepa, Shohjuvartepa va boshqalar shaharlar vohaning iqtisodiy va madaniy markazi bo'lgan.

Qanqa manzilgohi o'rnida rivojlangan shaharning o'lka shaharlari orasidagi yetakchilik mavqeyi saqlanib qoladi. Lekin bu davrda Qanqada ham O'rta Osiyoning boshqa yirik shaharlarida bo'lgani kabi inqiroz jarayoni kuzatilgan. Ilk o'rta asrning birinchi bosqichida shaharning maydoni 45 ga ga qisqarib ketadi. O'lka Turk hoqonligi tarkibiga kirgandan so'ng shahar yanada rivojlanishi natijasida hududi kengayib, rabot qismi shakllanadi. Shahar har tomonlama rivojlanib vohadagi yirik savdo-ishlab chiqarish va madaniy markaziga aylanadi. VII asrning boshlarida Qanqa aholisining mahalliy hokimiyatga qarshi ko'tarilgan qo'zg'alonni bostirish jarayonida shahar qisman talafot ko'rib, mamlakat poytaxti maqomini yo'qotgan. Mamlakat poytaxti Mingo'rik manzilgohi o'rnidagi shaharga ko'chirilgan.

Antik davrida shakllangan Mingo'rik ilk o'rta asrda yanada vohaning yirik markaziga aylanadi. Shahar arki, shahriston qismlaridan tashkil topib, atrofi mudofaa devori bilan o'rab olingan. Shahar arki xarobasida aniqlangan saroy majmuasi tarkibida hukmdor qabulxonasi, yashash xonalar, saroy ahli ibodat qiladigan sajdagoh va xo'jalik qismlari o'rin olgan. Shahar VIII asrning boshida arab istilochilariga qarshi kurash natijasida inqirozga uchraydi. Shahar hozirgi Eski Juva o'rnida qaytadan jonlangan.

Toshkent vohasining ajralmas qismini tashkil etgan Ohangaron havzasi Iloq o'lkasini tashkil etadi. Qulay tabiiy sharoit va resurslarga boy bo'lgan Iloq ilk o'rta asrning boshgacha Choch davlati tarkibida bo'lib, VI asrda ajralib chiqqan. O'lkaning o'rta asr yirik shahar markazlaridan biri Tunket shahri hisoblangan. M.Y.Masson shaharni Olmaliq shahridan 12 km shimoliy-sharqda joylashgan Imloq manzilgohi o'rnida, A.Asqarov esa aksincha Suyirlitepa o'rnida faoliyat yuritgan, deb hisoblaydilar. Ulardan Imloq yodgorligi nisbatan yaxshi o'rganilgan. Arxeologik qazishmalar shahar antik davridagi metallurglar qishlog'i o'rnida shakllangan. Manzilgoh Iloqning yirik konlariga yaqin joyida joylashib, rudalarni qayta ishlash uchun qulay markazga bo'lgan ehtiyoj shahar darajasiga o'sishiga olib keladi. Manzilgohning umumiy maydoni 17,5 ga ni tashkil etib, shimoliy tomonida beshburchak shakldagi 5 ga joyda ark o'rin olgan.

Toshkent vohasida yirik shahar markazlaridan Xonobod, Ulkanto'ytepa, Tukket, Kindiktepa va boshqa shahar turidagi manzilgohlari vohaning ilk o'rta asrlar davri urbanizatsiyasi taraqqiyotida muhim o'rin tutgan.

O'troq dehqon aholisining asosiy mashg'uloti sug'orma dehqonchilik va bog'dorchilikni tashkil etgan. Ziroatchilikda bug'doy, arpa, tariq, no'xat, bog'dorchilikda uzum va mevali daraxtlar ekilgan. Ilgari o'zlashtirilmagan sug'orish tarmoqlaridan yuqorida joylashgan ekin maydonlariga chig'iriq orqali suv chiqarilib, ekin maydonlar kengaytirilgan.

Hunarmandchilik ishlab chiqarishda metallurgiyaning ahamiyati o'sib borgan. Ayniqsa, vohaning Turk hoqonligi tarkibiga kirgandan

so'ng xalqaro savdo yo'lidagi mavqeyining kuchayishi Chotqol-Qurama tog'lari konlariga bo'lgan talabning oshishiga olib kelgan. Bu jarayon o'z navbatida metallurgiya ishlab chiqarish sohasining yuksak darajada rivojlanishining muhim omillaridan biri sanalgan. Toshkent vohasi chetga metall xomashyosi yetkazib beruvchi markaz bo'lib qolmasdan xalqaro bozor talabiga javob beradigan sifatli mahsulotlar ham ishlab chiqarilgan. Metallardan birinchi navbatda ish qurollari, uy-ro'zg'or anjomlari va qurol yarog'lar yasalgan.

Ilk o'rta asrlar davrining ilk bosqichida kulolchilik buyumlari antik davri uslubida yasash an'anasi davom etadi. Ikkinchi bosqichida sopol buyumlarning turi ko'payadi. Sopol buyumlari asosan oshxona va xo'jalik buyumlaridan iborat bo'lgan. Kulolchilikda charxdan keng foydalanila boshlaydi.

Toshkent vohasi O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar davri vohalari orasida iqtisodiy salohiyati yuqori o'lkalaridan biri sanalgan. Bu borada o'lkaning xalqaro savdo yo'lida joylashganligi va tabiiy mineral resurslariga boyligi muhim o'rin egallagan.

Farg'ona. Farg'ona vodiysi O'rta Osiyo hududagi ilk o'rta asrlar davri yirik tarixiy o'lkalaridan biri bo'lib, Xitoy yozma manbalarida Lona (Polona) Boxan, Ninyuan nomlari bilan tilga olingan.

Bu yerda ilk o'rta asrga oid 250 dan ortiq arxeologiya yodgorliklar qayd etilib, shundan 22 tasi shahar turidagi manzilgoh hisoblanadi. Farg'onaning Koson, Axsikent, Quva, Andijon, O'sh, O'zgan, Qo'qon kabi yirik shahar markazlari va Qo'rg'ontepa, Oqbura kabi boshqa shahar hamda shaharchalar faoliyat yuritgan.

Koson va Axsikent Farg'ona o'lkasining shimoliy qismida joylashgan. Koson mahalliy hukmdorlarning poytaxti va Turk xoqonligining qarorgohi bo'lgan. Maydoni unchalik katta bo'lmagan trapetsiya shaklidagi shahar mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lgan. Janubi-sharqiy tomonda arki joylashgan. Shahar yaqinida oltita minorali turk hukmdorlarining qarorgoh-qasri o'rin olgan. A.N.Bernshtam shahar ichkarisidagi ochiq joyda turk amaldorlarining chodiri bo'lgan, degan fikrni bildirgan.

Farg'onaning ilk o'rta asr xaritasi

Farg'ona vodiysining ilk o'rta asrlar davri aholi manzillari orasida Axsikent mavqeyi va ahamiyati jihatdan ikkinchi shahar hisoblanadi. Shahar xarobalari o'lkaning shimoliy qismida, Sirdaryoning o'ng sohilida saqlanib qolgan. Shahriston va uning ichkarisida joylashgan ark qismlaridan iborat ko'hna shaharning maydoni 70 *ga*. Antik davrida shakllangan manzilgoh ilk o'rta asrlar davriga kelib mahalliy hukmdorlar qarorgohi joylashgan yirik shahar markazlaridan biriga aylanadi. Ko'hna shaharni o'rab turgan mudofaa devor burjlar bilan kuchaytirilgan. Shahristonning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan arki, chuqur xandaq bilan ajratilgan.

Arxeolog A.N.Bernshtamshaharning shakllanishini Kushondavri bilan, taraqqiyotini esa VI–VII asrlar bilan belgilaydi. A.Anorboyev esa shahar mil. avv. II asrning boshlarida shakllangan deb hisoblaydi. Shaharning ilk o'rta asrlar davriga oid madaniy qatlamlari yaxshi o'rganilmagan. Yozma manbalarda hukmdor qarorgohi bo'lganligi qayd etilgan.

Farg'ona vodiysining ilk o'rta asrlar davriga oid boshqa shahar markazi hozirgi Quva shahrining sharqiy chekkasida kvadratsimon shakldagi maydoni (12 *ga*) manzilgoh o'rnida faoliyat yuritgan. Manzilgohning shimoli-sharqida (2 *ga*) ark joylashgan. Shahristonni uch tomondan rabot

o'rab olingan. Ilk o'rta asrlarda shaharda uy-joylar ko'payib, aholi mudofaa devoridan tashqaridagi yerlar o'zlashtiradi. Qurilish imoratlar xom g'isht va paxsadan barpo qilingan. Katta uylar yog'och ustunlar yordamida tomi tekis yopilgan. Ko'hna shahar yaqinida budda ibodatxona joylashgan bo'lib, u VII asrda buzib tashlangan. Arab manbalarida Quva shahri ilk o'rta asrlarda taxt vorisining qarorgohi joylashganligi keltiriladi.

Farg'ona vodiysining xilma-xil tabiati va iqlim sharoiti turli xil xo'jalik sohaslarining rivojlanishi hamda har bir hududda o'ziga xos xo'jalik turining qaror topishini ta'minlagan. Sug'orish tarmog'iga ega bo'lgan tekisliklarda sug'orma dehqonchilik, bahor va kuz fasllarda yog'ingarchilik ko'p yog'adigan tog' oldi hududida lalmi dehqonchiligi rivojlangan. Bog'dorchilik va polizchik dehqonchilik asosiy tarmog'i hisoblangan. Toshloq yerli hududlar uzumchilikning rivojlanishi uchun qulay joylar hisoblangan.

Farg'ona vodiysining chim o'tli janubiy qismida chorva mollari yozda boqiladigan yaylovni, markaziy qismidagi yarim cho'l hududi esa qishki yaylovni tashkil etgan. Chorvachilikda kichik tuyoqli mollar yetakchilik qilgan. Shuningdek, qoramol va yilqichilik ham qo'shimcha chorva hisoblangan.

Farg'ona vodiysi O'rta Osiyoning metall ma'danlariga boy o'lkalardan biri hisoblanadi. Vodiyning temir, oltin va simob rudalariga boy bo'lgan konlari to'g'risida qadimgi va o'rta asrlar davri manbalarida qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan. Bu yerdagi ma'dan konlari antik davrdan qazila boshlagan. Ilk o'rta asrlarda metallarga ishlov berish hunarmandchiligi yuksak darajada rivojlanib, ixtisoslashish jarayoni chuqurlashadi.

Bu davrda mahalliy temir rudalariga ishlov berish takomillashgan. Qurol yarog'lar, mehnat qurollari va uy-ro'zg'or anjomlari asosan temirdan yasalgan. Yodgorliklardan omoch so'qasi, bolta, pichoq va paykonlar topilgan.

Vodiyning antik davri uchun xos sirtiga qizil angob surtilgan sopollari keskin kamayib, ularning o'rnida rangi oqish, ayrim hollarda sirtiga oqish angob surtilgan buyumlar ko'payadi. Sopol buyumlari kulolchilik charxida yasalgan.

Farg'ona vodiysida birorta dunyoviy din yetakchi o'rinni egallamagan. Ibtidoiy diniy qarashlar, xususan, totemizm, fetishizm, ajdodlar ruhiga sig'inish, butlarga sig'inish odatlariga xos alomatlar moddiy manbalarda o'z aksini topgan. O'rta asrlar davri muallifi al-Shahristoniy Koson shahrida quyosh ibodatxonasi mavjud bo'lganligi to'g'risida ma'lumot keltirgan.

Farg'ona vodiysining daryo bo'ylaridagi baland qayirlarda va ekin maydonlarining chetida ilk o'rta asrlar davriga oid dafn inshootlari joylashgan. Ular qabr-qo'rg'on osti go'rlar, chuqur, yorma va lahat qabrlar, usti yog'och to'sin bilan yopilgan chuqur qabrlar, yer osti dahmasi, yer ustida joylashgan mug'xona va nauslardan iborat.

Farg'ona vodiysining qulay tabiiy sharoiti, suv zaxiralariga boyligi, tog' va tog' oldi hududi yaylovlari agrar ishlab chiqarish taraqqiyotining asosiy omil hisoblangan. Mahalliy kon zaxiralari hunarmandchilik ishlab chiqarishning rivojlanishini, o'lkaning Buyuk Ipak yo'li bo'yida joylashganligi xalqaro savdo aloqalari taraqqiyotini ta'minlagan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlar etno-madaniy jarayonlarini izohlang.
2. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr mulkiy munosabatlarini bayon qiling.
3. Ilk o'rta asrlar davri mulkiy munosabatlarning moddiy madaniyatga ta'sirini bayon qiling.
4. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr metallurgiya ishlab chiqarish taraqqiyotini yoritib bering.
5. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr madaniy taraqqiyotida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?
6. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr tashqi savdo munosabatlarini yoritib bering.
7. O'rta Osiyoning ilk o'rta shahar madaniyati xususiyatlarini izohlang.
8. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr diniy munosabatlari qanday kechgan?

2-bob. O'rta asrlar davri moddiy madaniyati

Kalit so'zlar: ark, shahriston, rabot, koshin, girih, islamiy, gumbaz, minora, maqbara, karvonsaroy.

O'rta asrlar ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari. O'rta Osiyoning IX–XIII asrlar boshlariga oid tarixi chuqur siyosiy jarayonlar, ya'ni yirik feodal davlatlarning vujudga kelishi va ularning almashinuvi bilan tavsiflanadi. IX asrning oxirgi choragidan boshlab arab xalifaligidan mustaqil siyosat yurita boshlagan toxiriylardan boshlab, mo'g'ullar istilosiga qadar somoniylar, qoraxoniylar, xorazmshohlar, saljuqiylar, g'aznaviylar davlatlari faoliyat yuritgan. Siyosiy jarayonlar bevosita mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga o'zining ta'sirini o'tkazgan.

Rivojlangan o'rta asrlar davrida yirik feodal davlatlarning qaror topishi siyosiy barqarorlikning ta'minlanishiga, mintaqaning iqtisodiy yuksalishi va tashqi savdo aloqalarining rivojlanishiga olib keladi. Savdo munosabatlarining yuksalishi, ixtisoslashgan hunarmandchilik ishlab chiqarishining o'sishini ta'minlaydi

O'rta asr shaharlari. Mustaqil feodal davlatlar, xususan, samoniylar sulolasi davrida mamlakatning iqtisodiy va madaniy hayotiga jiddiy e'tibor berilib, muhim islohotlar o'tkazadi. Ayniqsa, shaharlarni obodonlashtirish ishlari jadallashadi. Shaharlarning maydoni kengayib, ichki tuzilmalari murakkablashadi va yangi shaharlar paydo bo'ladi. O'rta Osiyoning barcha hududida shaharsozlik taraqqiyotida o'sish davri boshlanib, shaharlar soni yanada ko'payadi.

Shaharlar ahamiyati, mavqeyi va maydoni jihatdan o'zaro farq qilib, arxeologik belgilariga ko'ra yirik, o'rta va kichik shakllari ajralib turadi. Shuningdek, shaharlarning uchta qismi (ark, shahriston va rabot) to'liq ajraladi.

Shaharlarning obodonchiligi, sanitariya va gigiyena holatlariga alohida e'tibor berila boshlaydi. Shahar ko'chalarga tosh to'shaladi, ichimlik suvi va oqovalarda sopol quvurlardan foydalanila boshlaydi. Ishlab chiqarish inshootlari shahardan tashqariga, rabot qismiga ko'chiriladi.

O'rta arslar davri tarixiga oid yozma manba ma'lumotlari arab va fors mualliflari Istaxriy (X asr o'rtalari), Muqaddasiy (X asr oxiri), Ibn Xavqal, Qudama va Ibn Xurdadbek asarlarida saqlanib qolgan. Ular asosan geografik mazmunga ega bo'lgan. Ushbu yozma manbalar O'rta Osiyo hududidagi shaharlar ro'yxati, joylashgan o'rni va ular oralig'idagi masofa to'g'risida ma'lumotlar tafsilotidan iborat. Yozma manbalar matnlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tarixi bilan bog'liq ma'lumotlar ham mavjud.

O'rta Osiyoning eng yirik markazi bo'lgan Buxoro shahri qadimgi o'rnida rivojlanadi. IX asrning o'rtalarida shahar yangi mudofaa devorlari bilan o'rab olinib, uning 11 ta darvozasi mavjud bo'lgan. Shahar arkida yangi qurilish inshootlari, xususan, saroy, devonlar saroyi va boshqa jamoatchilik imoratlari barpo etilib, tashqi tuzilishi tubdan o'zgaradi. Buxoro shahrining ark qismida 713-yili arablar dastlabki masjidni barpo etishadi. Biroz kechroq Registon maydonining shimoliy qismida nomozgoh, 795-yili jome masjidlari qurilgan. 919-yili unga tutashtirib O'rta Osiyoda dastlabki minora barpo etiladi. 1068-yilda minoraning yog'ochdan barpo etilgan tepa qismi yonib, pishgan g'ishtdan qayta quriladi. Yozma manba ma'lumotlarida keltirilgan ma'lumotlarning guvohlik berishiga ko'ra shahar atrof hududi keng bog'lar, davlatmand va mansabdor shaxslar uy-joy imoratlari bilan band bo'lgan.

O'rta Osiyoning yirik shahar markazlaridan biri bo'lgan Samarqand shahri bu davrda ark, shahriston va rabot qismlaridan tashkil topib, asosiy qismi Afrosiyob o'rnida faoliyat yuritgan. Shaharning to'rt tomonida Kesh, Navbaxor, Buxoro va Xitoy darvozalari joylashgan. Janubdagi Kesh darvozasi orqali yangi rabot tomondan kirilgan. Buxoro darvozasi shimoliy qismida arka yaqin joyda bo'lgan. Arablar bosqiniga qadar Afrosiyobdan tashqarida devori qiyomat barpo etilgan bo'lib, uning 12 ta darvozasi bo'lgan. Samarqand shahri Somoniylar davlati poytaxti bo'lgan davrda uchburchak madinaning g'arbida bir necha mahobatli qurilish inshootlari, xususan, saroy barpo etiladi. Ma'muriy markaz Buxoroga ko'chirilgandan so'ng qurilish ishlari to'xtaydi. Bog'dodlik geograf ibn Havqal (X asr)

shahar madinasining tashlandiq holga kelib qolgani, aksincha rabot qismining rivojlanganligi to'g'risidagi ma'lumot keltirgan. Unda shuningdek, shaharning suv ta'minotida quvurlardan foydalanish, shahristondagi karvonsaroy, savdo-ishlab chiqarish inshootlari to'g'risidagi ma'lumotlar ham keltirib o'tilgan. Shahar mo'g'ullar istilosida ko'p talafot ko'rib, uzoq muddat turg'unlik davrini boshidan kechiradi.

O'rta asr manbalarida birgina Toshkent vohasi hududida 50 dan ortiq shaharlar va shaharchalar ro'yxati keltirib o'tilgan. Istaxriy bejizga Mavorounnahr va Xurosonda jome masjidlari (*masjid* – musulmon olamida shaharni belgilovchi asosiy alomat) sonining ko'pligi jihatdan Toshkentga teng keladigan o'lka uchramaydi, degan tarifini aytmagan. Muallif ma'lumotlarida “Choch va Iloq mudofaa devorlari bilan muhofaza qilingan, darvozalar, arklar, rabotlar, bozorlarga ega bo'lib, ariqlar oqib o'tadigan shaharlarga boy” o'lka sifatida ta'riflangan. Ulardan eng yirigi Binket, Xarashket, Benoket hisoblangan. Binket shahri vohaning ma'muriy markazi hisoblanib, uning chegarasi hozirgi Eski Jo'va hududidagi Chorsu bozori hududidan o'tgan. M.Y.Masson shahar rabotining muhofaza devorini kuzatib, shahristonning 16 *ga* maydonini chegaralagan va rabotining chegarasi va mudofaa devorining o'rnini aniqlashga erishgan.

Toshkent vohasining yirik shaharlaridan biri Xarashket Buyuk Ipak yo'lidagi yirik savdo-ishlab chiqarish markazi sifatida faoliyat yuritgan. Umumiy maydoni 220 *ga* dan iborat. Qanqaning bu davrdagi arki, uchta shahriston, rabot qismlaridan tashkil topib, uch halqa mudofaa devorlari bilan muhofaza qilingan. Yodgorligining janubiy qismida taxminan 10 *ga* maydondagi ixtisoslashgan hunarmandchilik ishlab chiqarish inshootlari, karvonsaroy va bozor shaharning voha+dagi yirik savdo-iqtisodiy markaz bo'lganligini ko'rsatadi. Shahar mo'g'ullar istilosiga qadar (XII asr boshlarida) daryo o'zanining o'zgarishi sababli tashlandiq holga kelib xarobaga aylanadi.

Buyuk Ipak yo'lidagi yirik shaharlardan biri hisoblangan Benoket Sirdaryo kechivuda joylashgan. Bu shaharning savdo yo'lidagi ahamiyati yuqori bo'lib, mustaqil tanga chiqaradigan zarbxonasiga

bo'lgan. Maqdisiy qoldirgan ma'lumotlarga ko'ra shahar aholisi yuksak harbiy jasoratga ega bo'lganligi sababli shaharda muhofaza devorlari bo'lmagan. Hozirgi paytda Sirdaryo toshqinlarida shaharning asosiy qismi yuvilib ketishi barobarida ark butunlay nobut bo'lgan. Shahristonda qurilish imoratlarining o'rni, rabot qismida kulollar va shishasozlar ustaxonalari o'rganilgan. Shahar mo'g'ullar istilosi davridagi to'rt kunlik qamal so'ng vayron qilinib, xarobaga aylangan.

Termiz uch qismdan iborat shahri bo'lib, uning maydoni 500 *ga* yetgan. Shaharning barcha qismlari alohida mudofaa devorlariga ega bo'lgan. Shaharda termizshohlar saroyi, aholining uy-joy imoratlari, savdo-hunarmandchilik inshootlari va boshqa turdagi imoratlarning o'rni aniqlangan. Termiz shahri XI–XII asrlarda taraqqiyotining yuqori darajasiga ko'tarilib, XIII asrda mo'g'ullar bosqini tufayli inqirozga yuz tutadi.

Qashqadaryoning asosiy shaharlar markazlari Nasaf, Koson, Kesh va boshqa shaharlari rivojlangan. Nasaf hozirgi Shulluktepa manzilgohida o'rnida faoliyat yuritgan. Shulluktepa yodgorligi ark, shahriston va rabot qismlaridan tashkil topgan.

Xorazmda Urganch, Xiva, Xozarasp shaharlari faoliyat yuritgan. Farg'ona vodiysida Quva, Axsikent, Andijon, O'sh, Qo'qon va boshqa katta-kichik shaharlar bo'lgan. Umuman O'rta Osiyoning IX–XIII asrlarda shahar yuksak darajada rivojlanib, ular ma'lum davlat yoki viloyatning ma'muriy markazi bo'lish bilan birgalikda, savdo-iqtisodiy va madaniy markazlar ham hisoblangan.

XIII asrning boshida Chingizxon boshchiligida mo'g'ul-tatarlar bosqinida O'rta Osiyoning ko'pgina shaharlari (Samarqand, Termiz, Benoket) vayron qilinib, ba'zilar butunlay inqirozga uchragan bo'lsa, ba'zilar uzoq muddat tashlandiq holiga kelib qoladi. XIV asrning boshlarida mintaqada ma'lum siyosiy barqarorlik hukm surib, Chig'atoy ulusi hukmron doirasi vakillari olib borgan obodonchilik ishlari natijasida ayrim shaharlar (Qarshi, Andijon) yangi joylarda qaytadan tiklanadi.

O'rta Osiyo shaharsozligi taraqqiyotining keyingi bosqichi Movaraunnahrda Sohibqiron Amir Temur hokimiyatining o'rganilish va temuriylar sulolasi hukmronligi bilan bog'liq bo'lib, mo'g'ullar davrida vayron etilgan shaharlar qayta tiklanib, rivojlanish davom

etadi. Shaharsozlik taraqqiyoti o'zining yuksak cho'qqisiga Amir Temur davrida ko'tariladi. Bu davrda nisbatan Samarqand va Shahrisabzning obodonchiligiga katta e'tibor qaratilib, asosiy qurilish ishlari va me'morchilik inshootlari mana shu ikki shaharda barpo qilingan.

Amir Temur farmoni bilan Toshkent vohasining Sirdaryo bo'yida joylashgan Benoket shahri Shohruxiya nomi bilan qayta tiklanadi. Shuningdek, temuriylar davrida Hirot shahrida ham jiddiy qurilish ishlari olib boriladi. A.Navoiyning sa'y harakatlari bilan ko'plab jamoatchilik imoratlari barpo etiladi.

So'nggi o'rta asrlar davrida dunyo tarixida sodir bo'lgan muhim o'zgarishlar O'rta Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Dengiz yo'lining ochilishi O'rta Osiyo hududidan o'tgan Buyuk Ipak yo'li ahamiyatini yo'qotib, fan-texnika va madaniy taraqqiyot yutuqlaridan chetda qolib ketadi. Shuningdek, xonliklar davri hokimiyati taxti uchun o'zaro kurashi, markaziy hokimiyatning beklar bilan olib borilgan doimiy kurashi mintaqaning madaniy rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi.

Me'morchilik. Arablar bosqini davrida O'rta Osiyoning shahar va qishloqlarida qurilish ishlari deyarli to'xtab qolgan. Obodonchilik ishlari IX asrning boshlaridan boshlab qayta jonlana boshlagan va X-XII asrlarda kuchaygan. Bu davrda mahalliy hokimiyat oldida avval shahar mudofaasini ta'mirlash va uy-joy, jamoatchilik imoratlari (bozor, karvon, saroy, sardoba), mahalliy amaldorlar uchun saroy, qasrlarni barpo etish vazifasi turar edi. Shuningdek, mahalliy aholi uchun yangi imoratlar-machit, madrasa qurish talab qilinar edi. Buyuk shaxslar qabrlari ustiga maqbaralar barpo etish an'anasi kuchaydi.

Bu davr shaharlar ko'rkini mahobatli me'morchilik inshootlari bezab turgan. Somoniylar davridan boshlab mahobatli inshootlarini qurishda pishgan g'ishtlardan foydalanila boshlanishi imoratlarning mustahkamligini ta'minlash bilan birgalikda ularning ko'rkamligini ham oshirgan. Ma'lumki, IX asrdan shaharlarda diniy imoratlar: masjid, madrasa va maqbaralar barpo etish an'anaga aylanadi. Ularining old qismida bo'y cho'zib turgan peshtog'i va gumbaz shaklida yopilgan tomi ko'rkini yanada oshirgan.

Somoniylar davri me'moriy obidalarini ixcham va me'moriy yechimi sodda bo'lgan bo'lsa, qoraxoniylar, ayniqsa, temuriylar davri me'moriy obidalarini yirik va salobatli ko'rinishda bo'lib, ularning mahobatiga mos holda konstruksiyasi ham murakkablashadi. Shayboniylar davri me'morchiligida asosiy e'tiborni ularning ahamiyati qaratgan. Bu davrda ko'proq savdo-ishlab chiqarish va jamoatchilik inshootlari quriladi.

Umuman o'rta asrlar davriga oid me'morchilik obidalarini davlatning qudratini namoyon etadi. Agar somoniylar davrida qurilgan imoratlar kichkina va ixcham bo'lgan bo'lsa, qoraxoniylar davrida mahobatli, Amir Temur davrida esa juda yirik bo'lgan. Sohibqiron Amir Temur bejizga Oqsaroy peshtog'iga "Qudratimizga shubha qilsang qurgan imoratlarimizga boq", degan so'zlarni yozdirmagan.

IX asrdan boshlab qurilishda pishgan g'isht ishlatila boshlanib, X asrda keng joriy qilinadi. Pishgan g'ishdan qurilgan imoratlar nafaqat mustahkam balki, ularning tashqi qiyofasi ko'rkam va mahobatli bo'lgan. Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi shunday qurilish inshootlaridan biridir. Maqbarani qurishda pishiq g'ishtdan turli usullarda foydalanilgan. G'ishtlar to'g'ri, ko'ndalang, yon va qirra tomonlari bilan terilib, ular o'ziga xos bezak hosil qiladi. Maqbaraning tashqi tuzilishi juda sodda. Me'morchilik obidasining tomi gumbaz shaklida yopilgan. Maqbara devorining tepa qismida kichik arkalar ketma-ket joylashgan. Burchaklaridagi minorasimon ustunlar devorlariga birlashtirilgan. Eshiklarining tepasi ham arkasimon.

Shuningdek, Arabota, Karmanada Said Bahrom Uzunda, Oq Ostonabobo, Termizda at-Termiziy maqbaralari kabi me'moriy obidalarini saqlanganki, ular qurilish usuli va bezalishiga ko'ra umumiy va o'ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turadi. Ularning devorlari ganchli murakkab o'yma naqshlar bilan bezatgan. Bu davr me'morchiligida islamiy va girih uslubidagi naqshlar bilan bezash keng tarqaladi. Me'moriy obidalar devorining sirtini bezashda koshinlardan foydalanila boshlaydi. Koshinlar ko'k va yashil ranglardan iborat bo'lgan. Me'morchilik inshootlarini barpo etishda murakkab qurilish (qubbalar, yoysimon arkalar, gumbazlar, peshtoq) usullari qo'llanilgan.

Bu davrda shahar atrofi va tashqarisida qo'rg'onlar va qarorgohlar ham barpo etilgan. Ulardan Buxoro yaqinidagi Raboti Malik karvonsaroyi hovlisi ichkarisida kichkina xonalar joylashgan. Devor xom g'ishtdan qurilib, sirtiga pishiq g'isht bilan qoplangan. Tomi gumbaz shaklda yopilib, uning atrofida kichik gumbazlar o'rin olgan.

VII-IX asrlarga oid masjidlar bizgacha deyarli etib kelmagan. Ulardan Buxoroda Diggaron va Mog'aki Attoriylar va boshqalar saqlangan. Ular asosiy katta xonadan iborat bo'lib, usti gumbaz qilib yopilgan. Masjidlarda aylana shakldagi minoralar bo'lgan. XII asrlarga oid Buxoroda Minorayi Kalon, Vobkent va Jarqo'rg'on minoralari saqlanib qolgan. Ularning tashqi tuzilishi bir-birini takrorlamaydi. Dastlabki ikkitasi silliq holda ko'tarilgan bo'lsa, Jarqo'rg'on minorasi tagkursi ustida qator ustunsimon shaklda qurilib, tepada kichik arkalarga tutashgan. Tepa qismi davom ettirilib, o'rtasi belbog'simon shaklni hosil qilgan.

Bu davrning alohida shaxslar uchun maqbaralar qurish an'anasi kuchaydi. Maqbaraning ba'zilar to'liq pishiq g'ishtdan yoki xom g'isht aralashtirib qurila boshladi. Ularga gumbazli, ba'zan ravoqli qilib qurilgan.

Ulardan Marvda Sulton Sanjar, Xorazmda (Urganch) el Arslon va Takashlarning maqbaralari diqqatga sazovordir. El Arslon va Takash maqbaralari kvadrat shaklida bo'lib, tepasida baland gumbaz joylashgan. Ular o'ziga xos me'moriy uslubi va bezalish san'ati bilan ajralib turadi.

XIV asrning oxirida O'rta Osiyo me'morchiligi mo'g'ul-tatar bosqinidan so'ng o'zining yangi taraqqiyot bosqichiga kiradi. Me'moriy obidalarining gumbaz va qubbalar tuzilishi murakkablashadi. Me'morchilikdagi katta yutuqlardan biri, ularga beriladigan bezak va ranglarning mazmunan boyishidan iboratdir. Koshinlar asosan ko'k, oq va havo ranglarda bo'lib, gumbazlarga asosan havo rang berilgan.

Bu davrga oid me'moriy obidalar ko'proq Samarqand va Shahrisabz shaharlari barpo qilinadi. Shuningdek, Xorazmda ham mo'g'ullardan so'ng huvillab qolgan Urganch shahrida qurilish ishlari jonlanadi. Bu davrda Samarqandda Bibixonim, Go'ri Amir, Shohizinda, Shahrisabzda Oqsaroy va boshqa ko'plab me'morchilik inshootlari barpo qilinadiki, ular Sohibqiron Amir Temur davrida

qurilgan boy me'morchilik namunalaridir. Ulug'bek davrida ham bir necha me'morchilik inshootlari barpo etiladi. Bu davrda shaharlarda ko'proq madrasa va masjidlar qurilgan.

Shayboniylar davrida ham Samarqand shahrida jamoatchilik imoratlarini qurish to'xtamaydi. Poytaxt Buxoroga ko'chirilgandan so'ng asosiy qurilish inshootlarini barpo qilish mazkur shaharga ko'chadi. Buxoro shahri mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Shahar me'morchiligida, xususan, diniy imoratlar qurishda eski an'analari yangisi bilan uyg'unlashadi. Jamoatchilik imoratlarini qurishda yangi me'morchilik an'alarining ustunligi yaqqol seziladi. Ayniqsa, imoratlardagi gumbazlarning xonalariga mos tushishi me'morlar izlanishining natijasidir.

Bu davrda ham jamoatchilik inshootlari; masjid, madrasa, xonaqoh, sardoba, karvonsaroy va boshqa qurilish inshootlarni qurishga ko'proq e'tibor qaratadi. XVI asrning me'moriy bezaklari temuriylar davri an'anasi davom etsa-da, XVI asrning ikkinchi yarmidan so'ng eng sodda kam mehnat talab qiladigan bezaklardan keng foydalaniladi. Bu davrga oid Mir Arab madrasasi va masjidi, Kalon majmuasi, Abdullaxon madrasalari va boshqa me'moriy obidalar qurilgan. Shuningdek, Toshkentda Ko'kaldosh va Baroqxon madrasalari barpo etiladi.

XVII–XVIII asrlar davri me'morchiligi o'tgan asr an'alarining davomi sifatida rivojlanadi. Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarda ko'plab me'moriy obidalar barpo qilinadi. Ayniqsa, Xorazm me'morchiligi o'ziga xos yo'nalishda rivojlanib, Xiva shahrida pishiq g'ishtdan bir necha madrasalar barpo etiladi. XVII asr o'rtalarida Urganch shahri hozirgi o'rniga ko'chirilib, bu yerda ham yangi qurilish inshootlari barpo qilinadi.

Hunarmandchilik. O'rta Osiyoning rivojlangan o'rta asrlar davri hunarmandchiligida, temirchilik, shishasozlik, to'qimachilik, kulolchilik va boshqalar muhim o'rin tutadi. Temirchilik nafaqat shaharlarda balki qishloq joylarda ham xiyla rivojlanib, undan mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari, qulf-kalitlar, shamdonlar, surmadonlar va boshqa buyumlar yasalgan. Temir buyumlar quyish va bolg'alash usulida yasalgan.

IX–X asrlardan shisha ishlab chiqarish hunarmandchilikning asosiy tarmoqlaridan biriga aylanadi. Shishasozlik, asosan shaharlarda rivojlanadi. Afrosiyob, Varaxsha va Nisolarning oʻrta asrlar davri madaniy qatlamidan shisha buyumlar topilgan. Ular har xil shakl va hajmli uy-roʻzgʻor buyumlaridan tortib, zeb-ziynat va pardoz-andoz anjomlarigacha boʻlgan topilmalarni tashkil etadi. Shishalarning asosiy koʻpchiligi rangsiz. Rangli shishalar ham mavjud boʻlib, ular asosan idishlarning sirtini bezashda ishlatilgan. Bu davr shishasozlari turli usuldan foydalangan, xususan, puflash yoʻli bilan yupqa shishalar ishlab chiqargan. Puflash yoʻli bilan idishlarga bezak berishda, deraza oynalarini yasashda foydalanilgan. XI–XII asrlarda shishaga boʻlgan talab yanada ortib, ishlab chiqarish surʼati tezlashadi va rangdor shishalar soni koʻpayadi.

Oʻrta asrlar davriga kelib kulolchilikda katta yutuq erishildi. Sopollarni naqshlar bilan bezash va ularni sirlash texnikasi oʻzlashtiriladi. Oʻrta Osiyoda sirli sopollar VIII asrning ikkinchi yarmida ishqorli shaffof sirlar paydo boʻladi. Sirning tagida naqshlar asosan uch xil rang-boʻyoqdan: sariq, koʻk va yashil ranglarda chizilgan. Yashil rangda tasvirning shakli chizib olingan, sariq va koʻk ranglarda yuzasi boʻyalgan. VIII asrning oxirida sirlangan sopollar soni koʻpayib, janubiy hududlarning barcha shaharlarida ishlab chiqariladi. Sir ostiga asosan oʻsimlik tasvirlari, xususan, nayza bargli naqshlar chizilgan. Shuni alohida taʼkidlash joizki, islom dinida jonli mavjudodni tasvirlash qatʼiy man etilgan. Shunga qaramasdan qushlarning tasviri tushirilgan naqshlar uchrab turadi.

IX–X asrlarda ishgʻorli, qalayli va yuqori sifatga ega boʻlgan qoʻrgʻoshinli sirlardan foydalanilgan. Idishlar tez aylantiriladigan charxda yasaliib, turli rangli angobda jilo berilgan. Ichki yuzasiga turli xil rangda tasvirlar tushurilgandan soʻng, olovda pishirilgan. Undan soʻng esa sirlanib ikkinchi marta qayta pishirilgan. Bu davrda kulollar och koʻk, sariq va qoramtir jigar ranglardan keng foydalangan. Boshqa bir turli idishlar esa oq rangga boʻyalib, ustidan qora va jigar rangdagi yozuvlar bilan bezatilgan. Och koʻk va havo rangdagi sirlardan ham keng foydalanilgan. Naqshlar geometrik toʻr, shtrix, chiziq, yulduzcha va aylana shakllar hamda oʻsimlik, barglar va boshqalardan iborat.

Sopollarda hayvon va qushlarning tasviri tushirilgan naqshlar, hamda shukurona va nasihat soʻzlari bitilgan yozuv naqshlar ham mavjud. XII asr oxiri XIII asr boshlariga kelib kulolchilik sifatining pasayishi sodir boʻladi. Sirlari koʻkimtir rangdagi dogʻsimon tusga kirib, naqshlar oʻzining aniqligini yoʻqotadi.

XIV asrning boshlariga kelib kulolchilik oʻzining ilgarigi holiga qayta boshlaydi. Tagi qora boʻyoqda naqshlangan zangori rangdagi sirlar keng qoʻllaniladi. XV asrlarda qora rangli naqshlar va zangori rang sirlar anʼanasi davom etib, oʻzidan oldingi davrdagiga nisbatan sifati bir oz oshadi. XVI asrda esa idishlar oq va zangori boʻyoqlarga, asr oxirida esa toʻq zangori boʻyoqqa bezatilib, naqshlari garih va islmiy shakllardan tarkib topadi.

Umuman Oʻrta Osiyoning oʻrta asrlar davri tarixi turli siyosiy vaziyatlar va jarayonlar bilan tavsiflanadi. Mintaqada sodir boʻlgan siyosiy jarayonlar bevosita hududning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini belgilab berishga xizmat qilgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Oʻrta Osiyoda oʻrta asrda qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar kechdi?

2. Oʻrta Osiyoda oʻrta asr moddiy madaniyatida qanday yutuqlarga erishildi?

3. Oʻrta Osiyoning IX–XII asrlar meʼmorchilik taraqqiyoti xususiyatini yoritib bering.

4. Oʻrta Osiyoning XIV–XV asrlar meʼmorchilik taraqqiyoti xususiyatini yoritib bering.

5. Oʻrta Osiyoning Amir Temur va Temuriylar davri moddiy madaniyati taraqqiyotini izohab bering.

6. Oʻrta Osiyoning shayboniylar davri moddiy madaniyat xususiyatlari nimalardan iborat?

7. Oʻrta Osiyoning oʻrta asr kulolchiligining xususiyatlarni yoritib bering.

8. Oʻrta Osiyoning oʻrta asr madaniyati taraqqiyoti omillari nimalardan iborat boʻlgan?

Glossariy:

Akinak – ikki tomonlama tig'ga ega bo'lgan skiflar xanjari. Dastlabki namunalari bronzadan yasalgan.

Akropol – yunonlarning tepalik ustida barpo etilgan shaharining ark qismi.

Allyuviiy – suv oqiziqlari natijasida hosil bo'lgan qum aralash tuproq qatlami.

Angob – sopol idishlarning sirtini silliqlash maqsadida yupqa qilib surtilgan suyuq loy bo'lib, idishning nafisligini ta'minlash bilan birgalikda naqsh chizish uchun taglik vazifasini ham bajargan.

Antropogenez – *antropo* – odam, *genesis* – tug'ilish, paydo bo'lish, ya'ni odamlarning shakllanishi va rivojlanishi to'g'risidagi ta'limot.

Antropomorf – (odamsifat) – qandaydir jonzot yoki odam shaklini ifodalovchi hayvon.

Ark – shaharning ichki qal'asi, markaziy yoki mahalliy hokimiyat tashkiloti joylashgan qismi.

Artefakt – odamlar tomonidan yaratilgan narsa (predmet).

Assimilatsiya – bir xalqning boshqasi bilan tili va madaniyatini o'zlashtirish orqali aralashib ketishi.

Burj – qadimgi va o'rta asrlar davri shaharlari mudofaa devorlari muhofazasini kuchaytirish maqsadida qurilgan minora.

Garpun – suyak va metallardan baliq ovlash uchun ishlatilgan qurol.

Dolmen – tik turgan toshlar ustidan tosh plitalar yotqizib barpo etilgan paleometall davri dafn inshooti.

Dromos – qabr-qo'rg'onlarga kirish uchun mo'ljallangan yo'lakcha. Ular odatda qabr inshootini qurish jarayonida maxsus qurilgan yoki keyinchalik talonchilar tomonidan qazib kirilgan.

Yorg'uchoq – o'simlik donlarini qo'lda maydalash uchun mo'ljallangan maxsus tosh, yoki qo'l tegirmoni. U pastida va tepasida don yanchadigan ikkita aylana toshdan iborat bo'lgan.

Zikkurat – zinasimon shaklli ibodatxona inshooti. Unda toat-ibodat ishlaridan tashqari qurbonlik qilish ishlari bajarilgan.

Ingumatsiya – marhumlarni yerga ko'mish yoki xilxonada saqlash.

Interstadial – muzlik oralig'i davrining issiq iqlimli bosqichi.

Katakomba – yon tomonida mayit quyish uchun mo'ljallangan xilxonasi ega qabr (lahat) qabr.

Kenotaf – mayitsiz qabr.

Klekton – tosh qurolliga ishlov berish usuli. Ashell davrida foydalanilgan.

Kliver – toshdan yasalgan qo'lbolta. Ilk paleolit davrida ishlatilgan.

Krematsiya – marhumlarni yoqib, kulini ko'mish usuli.

Qabr-qo'rg'on – qabr ustida tuproq, chim yoki toshdan baland qilib ko'tarilgan inshoot.

Makrolit – yirik tosh quroli.

Malaxit – tarkibida mis minerali bo'lgan yashil rangli tosh.

Megalit – yirik tosh bloklaridan ishlangan qadimgi inshoot.

Mikrolit – chaqmoqtoshdan yasalgan trapetsiya, sigment va uchburchak shaklli kichik o'lchamli tosh qurollari, odatda undan kamon o'qining uchi va kesuvchi qurol tig'i sifatida ishlatilgan.

Monoxrom – bir xil rangli bo'yoq.

Naus – otashparastlar xilxonasi

Nekropol – marhumlar shahri. Antik davri mozorlari shunday nomlangan.

Nukleus – tosh quroli yasash uchun bo'lakcha sindirib olishga mo'ljallangan o'zak yoki asos.

Ossuariy – zardushtiylik diniy odatiga ko'ra marhumning etdan tozalangan suyagini saqlash uchun mo'ljallangan sopol yashik. Ular odatda to'rtburchak, aylana va boshqa shaklda loydan, ayrim hollarda toshdan yasaliib, yuqorisida qopqog'iga ega bo'lgan.

Oxra – qizg'ish-jigar rangli tusga kirgan temir zangi.

Paleobotanika – qadimgi o'simliklarni o'rganuchi fan.

Pandus – shahar arkiga chiqadigan ko'tarma yo'lak.

Polixrom – har xil rangli bo'yoq.

Rabod – o'rta asrlar davri sharq shaharlarining shahriston atrofidagi savdo-ishlab chiqarish joylashgan qismi.

Rabot – savdo yo'llarida joylashgan istehkom, karvonsaroy.

Riton – mol shoxidan yasalgan idish. Qadimda loydan yasalgan.

Stratigrafiya – manzilgohlar va boshqa arxeologiya obyektlarida insoniyat hayoti faoliyatining aks etgan madaniy qatlam.

Tigel – olovga chidamli loydan metall yoki shisha eritish uchun mo'ljallangan idish.

Xazina – yer ostiga yashirib qo'yilgan qimmatbaho metallardan yasalgan zargarlik buyumlari, tangalar va boshqa buyumlar majmuasi.

Sista – ichki tomoniga tosh terib chiqilgan dafn inshooti.

Chopper – yirik qayroqtoshning bir tomoni sindirib, yasalgan tosh quroli.

Chopping – yirik qayroqtoshning ikki tomoni sindirib, yasalgan tosh quroli.

Shamot – o'tga chidamli pishirilgan loy yoki kaolin. Qadimgi va o'rta asrlarda sopoldan shamot sifatida foydalangan.

Shahriston – o'rta asrlar davri sharq shaharlarining muhofaza qilingan, aholi yashaydigan qismi.

Shinak – mudofaa devor va burjlarda dushmanga qarshilik ko'rsatish uchun mo'ljallangan maxsus tuynuk.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Darslik va o'quv qo'llanmalar:

1. Аванесова Н.А. Эпоха бронзы Средней Азии. Часть I. – Самарканд. Изд. СамГУ, 1988.
2. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., «Высшая школа» 1989.
3. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Тошкент., 1997.
4. Археология Зарубежной Азии. М., Высшая школа, 1986.
5. Археология Средней Азии. Под. ред. С.Б.Лунина. Ташкент, 1986.
6. Археология. Под. ред. В.Л. Янина. М., «Изд. МГУ», 2006
7. Асқаров А.А., Жўрақулов М.Ж. Энеолит ва бронза даврида Ўрта Осиё. Самарқанд, 1984.
8. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана. Алматы, «Қазақ университеті» 2006.
9. Добровольская М.В., Можайский А.Ю. Археология. М. МГПУ. 2012
10. Джуракулов М.Д. Аванесова Н.А. Историография эпохи бронзы Средней Азии. Учебное пособие. Самарканд: Изд.СамГУ. 1983.
11. Жўрақулов М.Ж. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1984.
12. Кабиров Ж., Сагдуллаев А . Ўрта Осиё археологияси. Тошкент, “Ўқитувчи” 1990.
13. Мартынов А.И. Археология. М., «Высшая школа» 2006.
14. Рындина Н., Дегтярева А. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие. М. 2002.
15. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Тошкент, 2004.
16. Эгамбердиева Н.А. Археология. Тошкент, 2011.

Monografiyalar:

1. Албаум Л.И. Балалык-тепе. (к истории материальной культуры и искусства Тохаристана). Ташкент, «Фан», 1960.

2. Албаум Л.И. Живопись Афрасиаба. Ташкент, «Фан», 1975.
3. Алексеев В.П., Аскаров А.А., Ходжайов Т.К. Историческая антропология Средней Азии. Ташкент, «Фан» 1990.
4. Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи. Тошкент, «Фан», 2009.
5. Анорбоев А.А, Исломов У.И., Матбобоев Б.Х. Ўзбекистон тарихида Қадимги Фарғона. Тошкент, «Фан», 2001.
6. Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, «Фан», 1977.
7. Аскаров А.А. Сапаллитепа. Ташкент, «Фан», 1973.
8. Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы Средней Азии. Самарканд, 1993.
9. Аскаров А.А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент, «Фан», 1983.
10. Асқаров А. Энг қадимги шаҳар. Т.: “Маънавият”. 2001
11. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент, 2014.
12. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, “Университет” 2007.
13. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., «Наука» 1973.
14. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. М.-Л., «Изд. Академия наук» 1950.
15. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. М., «Наука», 1985.
16. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., «Прогресс» 1990.
17. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент, «Фан», 1982.
18. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (Историко-археологический очерк Чача-Илака. Ташкент, «Фан», 1975.
19. Буряков Ю.Ф. Канка и Шахрухия дрение города Чача и Илака на Великом шелковом пути. Ташкент, 2011.
20. Буряков Ю.Ф., Грицина А.А. На терассах Великой шелковой пути. Ташкент, 2000.

21. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака Ташкент V- нач. XIII. М., «Наука» 1974.
22. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности (VII до н.э. – VIII в. н.э.). М. “Восточная литература”, 1999.
23. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. М., “Наука”, 1968.
24. Ртвеладзе Э.В. Выдающийся памятники Узбекистана. Ташкент «Изд. Санъат журнали», 2013.
25. Горячева В.Д. Городская культура Тюркских Каганатов на Тянь-шане (середина VI-нач. XIII в.) Бишкек, 2010.
26. Древнейшие государства Кавказа и Средняя Азия. Отв. ред. Г.А. Кошеленко. М., “Наука” 1985.
27. Древний Мерв. // Тр. ЮТАКЭ. Т. XIX. Ашхабад, 1989.
28. Дуке Х. Бургулюкская культура. Ташкент, «Фан», 1979.
29. Дуке Х. Туябугузское поселение бургулюкской культуры. Ташкент, «Фан», 1982.
30. Еленек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека М., 1982.
31. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. МИА. М.-Л., «Изд. Академия наук», 1962. Вып. 118.
32. Заднепровский Ю.А. Ошское поселение. К истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. Бишкек, «Мурас», 1997.
33. Исаков А.И. Саразм. (К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долины раскопки 1977-1983 гг. Душанбе, «Ирфон» 1991.
34. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. Самарканд, 2002.
35. Исламов У.И. Обиширская культура. Ташкент, «Фан» 1980.
36. Исламов У.И. Пещера Мачай. Ташкент, «Фан» 1975.
37. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии, Ташкент, 1995.
38. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья / II - нач. I тыс. до н.э. // Тр. ХАЭЭ. – Том X. М., «Изд. Академия наук», 1977.
39. Итина М.А. Раскопки стоянок тазабагъябской культуры // МХЭ. – Вып. IV. – М., «Изд. Академия наук», 1960.

40. Кузьмина Е.Е. Арии-путь на юг. М.-Спб., «Летний сад» 2008.
41. Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников Андроновской культурной общности. Актобе, 2008.
42. Курбансахатов К.Энеолит Анау. Ашхабад, «Ылим», 1987.
43. Қадимги Кеш-Шахрисабз тарихидан лавҳалар. //Масъул муҳаррир А.С. Сағдуллаев. Тошкент, “Шарқ” 1998.
44. Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М., «Наука» 1992.
45. Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. - I тысячелетие н.э. М., “Восточная литература”, 1996.
46. Лисицына Г.Н. Орошаемое земледелие эпохи энеолита на юге Туркмении. М., «Наука», 1965.
47. Лоллекова О Локальная вариабельность в культуре и хозяйстве Джейтунских племен. Ашхабад. Ылым,1988.
48. Лунина С.Б. Города Южного Согда в VIII-XII вв. Ташкент, «Фан»,1984.
49. Мамедов М. Древняя архитектура Бактрии и Маргианы. Ашгабад, 2003.
50. Массон В.М. Алтын-Депе. Труды ЮТАКЭ. Л., “Наука”, 1981. Т. XIX.
51. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы //МИА. № 73. М.-Л., 1959.
52. Массон В.М. Первый цивилизация М., «Высшая школа» 1989.
53. Массон В.М. Поселение Джейтун // МИА. Л. 1971. - № 180.
54. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток М.-Л., “Наука”, 1961.
55. Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья. Тошкент., “Tafakkur” 2009.
56. Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Древний и средневековый Андижан. Ташкент, «SHARQ» 2011.
57. Матюшин Г.Н. Археологический словарь. М., “Учеб. лит.”, 1996.
58. Мезолит СССР. Археология СССР. – М., “Наука”, 1982.
59. Мурадова Э. А. Поселения архаического Дахистана. Ашхабад, “Ылим”, 1991.

60. Мухаммаджонов А.Р. Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX асрнинг бошларигача) . Тошкент “Фан” 1972.
61. Мухаммаджонов А.Р. Қадимги Бухоро. Тошкент., “Фан” 1989.
62. Мухаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. Тошкент, “Фан” 1988.
63. Палеолит СССР. Археология СССР. – М., “Наука” 1984.
64. Пидаев Ш.Р. Қадимий Термиз. Тошкент., “Фан” 2001.
65. Пидаев Ш.Р. Сирли кушонлар салтанати Тошкент, “Фан” 1990.
66. Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия-Тохаристан. Очерки истории и культуры. Древность и средневековье. Ташкент, “Фан” 1990.
67. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. М., 1986.
68. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. и др. Дальверзинтепе – кушанский город на юге Узбекистана.Ташкент, “Фан” 1978.
69. Рахмонов Ш.Р. Тавка (к истории древних таможенных сооружений Узбекистана). Тошкент, 2001.
70. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Тошкент “Ўқитувчи”, 1996.
71. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. Ташкент, “Фан”,1987.
72. Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. М., 1977.
73. Сарианиди В.И. Древности страны Маргуш. Ашхабад “Ылым”, 1990.
74. Сарианиди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. Ашгабат, 2002.
75. Сарианиди В.И. Поселение и некрополь Тиллятепе. М., «Наука», 1989.
76. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии М., «Наука» 1984.
77. Средней Азии в эпохи камня и бронзы. М.-Л., “Наука”,1966.
78. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье.// Под общ. ред. акад. Б.А. Рыбакова М., «Наука» 1999.

79. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э.- VII в. н.э. Самарканд-Ташкент, «Наука», 2000.

80. Сулейманов Р.Х. Нахшаб унитилган тамаддун сирлари. Тошкент, «Маънавият», 2006.

81. Толстов С. П. Древний Хорезм. М., «Изд. МГУ», 1948.

82. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., «Изд. Академия наук», 1962.

83. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., «Изд. Академия наук», 1948.

84. Тошкент воҳаси археологияси (муаллифлар жамоаси). Ташкент, 2010.

85. Филанович М.И. Древняя и средневековая история Ташкента в археологических источниках. Ташкент., «Узбекистан» 2011.

86. Филанович М.И. Ташкент. Зарождение и развитие города и городской культуры. Ташкент, 1983.

87. Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии (Античность и ранее средневековье). Ашхабад. «Ылым», 1983.

88. Хлопин И.Н. Геосурская группа поселений эпохи энеолита. М.-Л., «Наука», 1964

89. Чайлд Г. В. Древнейший Восток в свете новых раскопок. // пер. с англ. М.Б. Граковой-Свиридовой. М., Изд. "Иностранной литературы", 1956.

90. Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. Ташкент, 2000.

91. Шахрисабз. Минг йиллик меъроси, Тошкент, «Шарқ». 2002.

92. Энеолит СССР. Археология СССР. – М., «Наука», 1982.

Eslatma: O'quv qo'llanmani yaratishda foydalanilgan mahalliy va xorijiy ilmiy jurnallardan o'rin olgan maqolalarning ro'yxatini keltirishni lozim topmadik.

MUNDARIJA:

Muqaddima	3
Kirish.....	4
<i>Birinci bo'lim. Tosh asri</i>	15
1-bob. Paleolit.....	17
2-bob. Mezolit.....	46
3-bob. Neolit.....	58
<i>Ikkinchi bo'lim. Paleometall davri</i>	75
1-bob. Eneolit.....	76
2-bob. Bronza	97
<i>Uchinchi bo'lim. Temir asri</i>	130
1-bob. Ilk temir davri.....	130
2-bob. O'rta Osiyoning Antik davri arxeologiyasi	158
<i>To'rtinchi bo'lim. O'rta asrlar</i>	193
1-bob. O'rta Osiyoning Ilk o'rta asrlar arxeologiyasi	193
2-bob. O'rta asrlar davri moddiy madaniyati.....	215
Glossariy	225
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	228

RAXMON IBRAGIMOV

ARXEOLOGIYA

5120300 – Tarix (jahon mamlakatlari bo'yicha)
ta'lim yo'nalishi

Muharrir: Elbek Erkin

Badiiy muharrir: Murodillo Rahmonov

Musahhih: Muhammadali Mamadaliyev

Sahifalovchi: Sardor Mamirov

Nashriyot litsenziyasi № 1385, 21.01.2021-y.
26.08.2022-yilda bosishga ruxsat etildi.
Qog'oz bichimi 60x84^{1/16}. "Cambria" garniturası.
Shartli bosma tabog'i 15,7 Adadi: 100 nusxa.
Buyurtma raqami №: __. Bahosi shartnoma asosida

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
"Fan" nashriyoti davlat korxonasida
nashrga tayyorlandi va chop etildi.
100047, Toshkent sh., Yahyo G'ulomov ko'chasi, 70-uy.
Tel.: +99899 7917555, +99871 2622154;
email: fan_ndk@mail.ru